

ભરતખંડનો ઇતિહાસ—સાર,

તથા એ દેશની

ભૂગોળ.

રચી પ્રસિદ્ધ કરનાર

લલિતાશંકર લાલશંકર વ્યાસ.

(એ.એસ.—ગુજરાતી પદ્યોક્તા, બીજા, અને ત્રીજા ધોરણ માટે. તથા
ગુજરાતી છઠ્ઠા ધોરણની પરીક્ષા માટે.)

આવૃત્તિ ચોથી. (તદન નવિત.)

સને ૧૮૯૭ના રવિમા આઠ મુદ્રણ નોંધાયેલા છે.

ગીતિ.

ભરતખંડ એ તારે, અયું નર શું ફરીથી મળવાનું !!
ક્યાં તે રજવૃત કેડે, શીર્ષ બિયું ! રે અયું દિસે સાચું !!

સુરત:

“ગુજરાત સ્ટાન્ડર્ડ” પ્રેસમાં ઘેલાલાઈ બાળકરામે છાપ્યો.

૧૮૮૯.

(સર્વે હક સ્વાધીન રાખ્યા છે.)

કિંમત ૧૦ આના.

ભરતખંડનો ઇતિહાસ—સાર,

તથા એ દેશની

ભૂગોળ.

રચી પ્રસિદ્ધ કરનાર

લલિતાશંકર લાલશંકર વ્યાસ.

(અંગ્રેજો-ગુજરાતી ખેલા, બીજા, અને ત્રીજા ધોરણ માટે. તથા
ગુજરાતી છઠા ધોરણની પરીક્ષા માટે.)

આવૃત્તિ ચોથી. (ત્રીજા નવિન.)

સને ૧૮૬૭ના રામા આદ્ય મુદ્રણ નોંધાયેલો છે.

ગીતિ.

ભરતખંડ એ તારું, ગયું નૂર શું ફરીથી મળવાનું !!
ક્યાં તે રજપૂત કેરું, શીર્ષ જીયું ! રે ગયું દિશે સાળું !!

સુરત:

“ગુજરાત સ્ટાન્ડર્ડ” પ્રેસમાં ઘેલાલાઈ બાળકરામે છાપ્યો.

૧૮૮૯.

(સર્વે હક સ્વાધીત રાખ્યા છે.)

કિંમત ૧૦ આના.

ચોથી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આ પુસ્તક જ્યારે મેં પહેલું વહેલું રચી પ્રસિદ્ધ કીધું ત્યારે મને ભાગ્યેજ એવી આશા હતી કે એ એની ચોથી આવૃત્તિએ પહોંચશે. કારણ કે એ પુસ્તકનો હેતુ એના જેવાં બીજાં પુસ્તકોથી કેવળ જૂદાજૂદો. આજ કાલ ઇતિહાસની નોટ અસંખ્ય છપાય છે, તેમાં કેટલાક શિક્ષકોની શિક્ષણ પદ્ધતિ એવી હોય છે કે તે તમામ છોકરાને મોડે કરાવવી કે પરીક્ષામાં પાસ થવાને કસી અડચણ ન પડે. એ હેતુથી આ “ઇતિહાસ-સાર” નો હેતુ કેવળ જૂદાજૂદો પ્રકારનો છે તે જો કે કાંઈ ઇતિહાસની તમામ અગત્યની બાબતોનું તેમનો અરસપરસનો સંબંધ કાયમ રાખી કેવળ દોહનજ કરી લેવું અને કાંઈ પણ એવી અગત્યની બીના છોડી ન દેવી કે જેનો ઇસારો ન કાંધો હોય; તે એવી રીતે કે જ્યારે મોટું પુસ્તક વાંચવામાં આવે ત્યારે તે બીનાનાં અંદર વાંચનારના મનમાં ડૂંટીજ ચૂક્યાં હોય. તેમજ પરીક્ષા વખતે ઘણુંજ અગત્યનું છે તે માત્ર બે કલાકના દરમિયાનમાં વાંચેથી તમામ બીના પાછી તેના મનમાં તાજ થાય. એ હેતુ કેટલે દરજ્જે પાર પડ્યો છે તેનું નિરાકરણ કરવાનું કામ સજ્જ શિક્ષકોને સોંપું છું.

આ આવૃત્તિમાં એવો ફેરફાર કરી નાખ્યો છે કે અમારી અંગ્રેજ ચોપડી “An Epitome of Indian History” (fourth edition) જે લાગલી ચોથા ધોરણમાં શરૂ કરવાની છે તેને સમજતાં છોકરાઓને કંઈ પણ અડચણ પડે નહીં. એક તરફથી તેનુંજ ભાષાંતર છે એમ કહીએ તો ચાલે. એકંદરે જેતાં આ આવૃત્તિ વધારે ટૂંકી, ઊપયોગી અને સરળ થઈ છે.

ભૂગોળનું જ્ઞાન વિશેષ થાય અને તે વગર ઇતિહાસ બરાબર સમજી શકાતો નથી એવી અનુભવથી ખાતરી હોવાને લીધે કલાણી જગા ક્યાં છે તે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. “ગવર્નર-જેનરલની કારકીર્દીની ટૂંક હકીકત” છૂટી આપેલી છે. એ ઉપરાંત ઘણો ફેરફાર કરવામાં આવેલો છે તેથી આશા છે કે આ આવૃત્તિ પાછળની ત્રણ કરતાં અધિક ઉપયોગી પણ બતાવી આપશે. પાછલી ભૂગોળમાં સમાયેલી હકીકત જે ઘણી ઝીણી માત્રમ પડી તે કહાડી નાખી છે.

સુરત, નાગર ફળીયું,
તા. ૧લી જુન સને ૧૮૮૯. }

લૉ લૉ વ્યાસ.

સૂચના.

એંગ્લો—ગુજરાતી પહેલા, ખીજ, અને ત્રીજા ધોરણોમાં જે ઇતિહાસ શિખવવામાં આવે છે તેને વાસ્તે એક રહેલી અને સરળ ભાષાવાળી, ટૂંકી અને બધી મુખ્ય બાબતોનો સમાવેશ થયેલો હોય એવી એક ચોપડીની જોટ છે એવી ખાત્રી થવાથી તથા મારા ધણી શિક્ષક મિત્રો તરફથી હું વારંવાર સાંભળતો આવ્યો છું કે સદર્દુ ધોરણોનો ઇતિહાસ છોકરો પોતાની મેજે વાંચી સમજી તેમાં લખેલી ખીના યાદ રાખી શકે અને તે તેને રમુજને બદલે જોડે થઈ ત પડે એવા એક ઇતિહાસની જોટ છે. આસરે દસ વર્ષના અનુભવથી નહા-ની ઉમ્મરના છોકરાઓ કેટલો જોજ ઝીલી શકે છે તે અને નૂદા નૂદા પરીક્ષકો પોતપોતાની નૂદી નૂદી રસગ્રતાથી દોરવાઈ કેવી કેવી તરેહના પ્રશ્નો પરીક્ષામાં પૂછે છે તે ધણુંક મારા જાણ્યામાં આવ્યું, સખખ, આ “**લરતખંડના ઇતિહાસ—સાર**” ને મેં જન્મ આપ્યો. જેવા પુસ્તકની જોટ છે તેવું આ છેજ એમ કહેવાની હું હિ-મ્મત ધરી શકતો નથી. પણ એટલું તો કહી શકું છું કે કુમળી વયના વિદ્યાર્થીઓને આ લઘુ પુસ્તકથી ઇતિહાસનો જે કંટાળો તથા શિક્ષકોને વારંવાર નોટ લખાવવાની માયાકૂટ, એ જે દરજ્જે દૂર થઈ શકશે. પહેલી આવૃત્તિમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે મારા શિક્ષક મિત્રોએ મને કેટલીક અગત્યની સૂચનાઓ કીધી તે ઉપર આ આવૃત્તિમાં પૂરતું લક્ષ દીધું છે, અને તે કારણથી એવધારે ઉપયોગી થઈ પડશે એવી આશા છે.

પહેલા ધોરણને માટે ૪, ૬, ૭, ૮, ૧૦, ૧૨, ૧૩, ૧૫, ૨૩, તથા ૨૫મે પાને બાદશાહોનાં, ૨૬મે પાને મરેઠા રાજાનાં, ૨૮મે પેશ્વાઓનાં તથા ૮૩મે પાને ગવર્નર-જેનરલોનાં નામ અને વરસ આપેલાં છે તે અને ૧૧૨ મે પાનેથી યુદ્ધો તથા છેલ્લે વરસ વાર ખીના આપેલી છે તે શિખવવી બસ છે.

ખીજ ધોરણને માટે પહેલાં ૩૧ પાનાં (બાલાજી બાજરાવના મરણ સુધી) તથા પાને ૪૧-૫૧ સુધી (પટનાના ખીજ યુદ્ધ સુધી).

ત્રીજા ધોરણને માટે બાકીનો ભાગ ૮૩ પાના સુધીનો શિખવવો.

એ પુસ્તકમાં મેં પૂરવણી દાખલ કીધી છે. તેમાં પ્રખ્યાત માણસોનું વૃત્તાન્ત અને મુખ્ય લડાઈનાં કારણ તથા તે માંહેલાં યુદ્ધો લખેલાં છે. પછી અંગ્રેજોને કયો પ્રાંત કયા વરસમાં મળ્યો એ અગત્ય-

ના ચૂંટી કઢાડી લખ્યા છે. એ પૂરું થયાં બાદ યુદ્ધો તથા વરસવાર ખીના લખવામાં આવી છે. એ બધી બાબતો છોકરાઓને પુનરાવર્તન કરવામાં ઘણી ઉપયોગી થઇ પડશે.

છેલ્લે મારી વિનંતિ છે કે સૂત્ર વાંચનારાઓ આ પુસ્તકમાં ન-
જર ચૂકથી રહી ગયલી ભૂલ સુધારી વાંચશે.
સુરત, નાગર ક્ષણીયું. તા. ૧લી ફેબ્રુઆરી, ૧૮૮૫. લા. લા. વ્યાસ.

ત્રીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આગલી બે આવૃત્તિઓની નકલ તમામ ખપી જવાથી આ આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે. એ ઉપરથી મારી ખાત્રી થાય છે કે છોકરાઓની એ વિષયમાં અડચણ દૂર થયલી છે, અને જે જે તેઓને ઉપયોગનું છે તે યથાસ્થિત આ ચોપડીમાં આવેલું છે, તેમ ત્રીજા ધોરણ સૂઝીમાં જેટલું જેઠાએ તેની સીમા ઓળંગી નથી. મારા કેટલાક મિત્રોની સૂચના ઉપરથી આ આવૃત્તિમાં “ભરતખંડની સવિસ્તર ભૂગોળ” ઉમેરી એને વિશેષ ઉપયોગી કીધી છે. તેમજ વાંચનારને જણાવવામાં આવે છે કે ખેડકા ત્રણ ધોરણોમાં ઉપયોગી એવી “જગતની ભૂગોળ” પણ ઇલાહીદી પ્રસિદ્ધ કીધી છે.
સુરત, નાગર ક્ષણીયું, તા. ૧લી આગષ્ટ, ૧૮૮૬. લા. લા. વ્યાસ.

ગીતિ.

ઇતિહાસો દરશાવે, અનુભવનાં ફળ અનેક દર્શાવે,
પૂર્વે જન ક્યમ વરત્યું, થયું તેનું શું પરિણામ અતે.
નાનાવિધનાં રાજ્યો, ઉત્પન થઇને થયાં અતિ દિપતાં.
કો રચિતિ ફૂડી પામ્યાં, કો લય પામ્યાં અરિસું શુદ્ધ કરતાં.
સદાચરણનાં કેવાં-મિદ, કુટુ હુદ્દ આચરણકેરાં,
ફળ વળી અતિ મદનાં, લોભ વિષયનાં જણાવિ દે જનનાં.
સંપત કાણુ એકજમાં જાય, પડે જન વિપત્તિ સાગરમાં,
નીતિ નૌકા તારે, આ ભવમાં તે શિખાડી દે પળમાં.
પ્રિય જન વાંચી ગ્રંથો, ઇતિહાસોથી લઇ શકું જ્ઞાન,
માર્ગ સુધો જાલી, મેળવવું ખતથી અમર માન.

ભરતખંડનો ઇતિહાસ-સાર.

પ્રકરણ ૧ લું.

મુસલમાનોએ હિંદુસ્તાનઉપર સ્વારીઓ કીધી
તે પહેલાંની હકીકત.

આર્ય લોકોના રાજ્યની હકીકત.—દેશી ગ્રંથકર્તાઓએ હિંદુસ્તાનને ભરતરાજ ઉપરથી ભારતવર્ષ (ભરતખંડ) એ નામ આપ્યું છે. એ ભરતરાજને આખા દેશઉપર રાજ્ય કીધું હતું એમ કહેવાય છે. એ દેશના મૂળ વતનીઓ ભીલ, કાળી, ગોંડ, મીના, ચૂઆર વગેરે હતા. તેઓના વંશને સોન, નર્મદા અને મહા-નદીની આસપાસનાં જંગલોમાં, સર્ગુન્ન ટેકરીઉપર, અને છોટાનાગપુરમાં હજી રહે છે. આર્ય હિંદુઓ અસત્ર મધ્ય એશ્યામાં રહેતા હતા. તેઓએ સિંધુનદ ઓળંગીને દિલ્હીના વાયવ્ય કોણમાં ૧૦૦ માઈલ સૂધીનો નાનો પ્રદેશ પોતાના સ્વાધીનમાં લીધો. ત્યારપછી બ્રાહ્મણો ગંગા અને જમના નદીના ઉત્તર તરફના પ્રદેશમાં આવી વસ્યા હશે એમ માલમ પડે છે. આર્ય લોકોનું જૂનામાં જૂનું ધર્મપુસ્તક વેદ છે. તેનો સંગ્રહ વ્યાસે કીધો હતો. ત્યારપછી મનુસ્મૃતિ નામનું પુસ્તક આસરે ઈ. સ. પૂ. ૮૦૦ વર્ષઉપર રચાયું. એમાં વ્યવહાર અને ધર્મ સંબંધી નિયમોનો સંગ્રહ કીધો છે. એ પુસ્તકનો રચનાર મનુ હતો. એણે લોકોના ચાર વર્ગ પાડ્યા—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય, અને શૂદ્ર. સૂર્ય અને ચંદ્રવંશી રાજા અયોધ્યામાં ઉત્પન્ન થયા ત્યારથી પુરાણોની કથા શરૂ થઈ. સૂર્યવંશમાં રામ ધણેા શરવીર

પુરુષ થઈ ગયો. એની કથા આદિ કવિ વાલ્મીકીએ રચેલા રામાયણ નામના વીરરસ કાવ્યમાં કહેલી છે. રામે પોતાનું લક્ષ્મર દક્ષિણમાં દોર્યું અને રક્તે રક્તે સિંહવદ્વીપ જીતી લીધો. ચંદ્રવંશી રાજાઓના ચરિત્રનું વર્ણન મહાભારતમાં કીધું છે. ધણુ પ્રાચીન કાળમાં હસ્તિનાપુરના રાજા ભરતને જે પુત્ર હતા—પાંડુ અને ધૃતરાષ્ટ્ર. પાંડુને પાંચ પુત્ર હતા—યુધિષ્ઠીર, ભીમ, અર્જુન, નિકુળ, અને સહદેવ. ધૃતરાષ્ટ્રને સો પુત્ર હતા. તેઓ કૌરવો કરીને કહેવાતા. દિલ્હીની પાસે હસ્તિનાપુરની ગાદીને માટે એ બન્ને કુટુંબો વચ્ચે વાંધો જાડયો. કૃષ્ણે પાંડવોનો પક્ષ લીધો. હાલ સ્થાનેશ્વર છે તેની નજદીક કુરુક્ષેત્ર આગળ એક ભારી યુદ્ધ થયું. તેમાં પાંડવોનો જય થયો. મહાભારતમાં લખ્યું છે કે એ ઝઘડા વખતે સહદેવ રાજા મગધ (બિહાર પ્રાંત) માં રાજ્ય કરતો હતો. તેનો પાંત્રીસમો વંશજ અઘ્નતશત્રુ કરીને હતો. તેના રાજ્યમાં ઐદ્ધ ધર્મનો સ્થાપનાર ગૌતમ થયો. અઘ્નતશત્રુથી છઠ્ઠો વંશજ નંદ થયો અને નંદથી નવમો ચંદ્રગુપ્ત. એને યુનાની લોકો સંદ્રાકોટસ કહે છે. ચંદ્રગુપ્તથી ત્રીજો વંશજ અશોક કરીને થઈ ગયો. એના રાજ્યમાં ઐદ્ધ ધર્મનો આખા ભરતખંડમાં જય થયો. બારમા સૈકાની સમાપ્તિ પહેલાં બ્રાહ્મણોએ એ ધર્મનું નરમૂળ કઢાડ્યું. દક્ષિણમાં એ ધર્મનો સાથી કદો શત્રુ શંકશાચાર્ય આઠમી કે નવમી સદીમાં થઈ ગયો. જૈન ધર્મની ઉત્પત્તિ આસરે ઇ. સ. ૬૦૦ માં કહેવાય છે. જૈન લોકોમાં ન્યાત હોય છે અને કેટલાક સાધુઓ જોએને તેઓ દેવથી શ્રેષ્ઠ ગણે છે તે તીર્થંકરને નામે જોગખાય છે.

પરદેશી સ્વારીઓ.—ઈરાનનો રાજા હરાયસ હિસ્તાસ્પિસ ઇ. સ. ૫૦૦ પરાટમાં સાયરસ રાજાની ગાદીએ બેઠો, અને ન્યારથી તેણે પશ્ચિમમાંથી આવીને હિંદુસ્તાન ઉપર સ્વારી કીધી ત્યારથી એ દેશની ભરોસો રાખવા લાયક હકીકત છે. એ મોટું લશ્કર લઈ સિંધુ

નદ ઓળંગી આવ્યો અને એ નદીના કાંઠા ભણી આવેલા પ્રદેશોને પોતાના મહાન રાજ્ય સાથે સંયોજી દીધા. છતાંયજ્ઞ પ્રદેશોને ખંડણી આપતા કીધા.

ઈ. સ. ૫૦૦ ૩૨૭ માં મહાન સિકંદરે હિંદુસ્તાન ઉપર સ્વારી કીધી. તેણે ત્યાંના પોરસ રાજાનો પરાભવ કીધો અને તેને કેદ પકડ્યો. એમ છતાં તેણે ઉદારપણે તેને તેનું રાજ્ય પાછું સોંપ્યું. પોરસને હરાવ્યા પછી સિકંદરે પંજાબ પ્રાંત જીત્યો અને ગંગા નદી તરફ જવાની ઇચ્છા કીધી, પણ તેના લશ્કરે થાકથી અને ભયથી છેક નાબળી હાલતમાં આવી જવાથી આગળ વધવાની ના પાડી, તેથી તે પોતાને દેશ પાછો ફર્યો.

સિકંદરના મરણ પછી તેનો એક સરદાર સેલ્યુકસ મોટું લશ્કર લઈને સિંધુનદ ઓળંગી આવ્યો. મગધનો રાજા ચંદ્રગુપ્ત એની સામા થયો. સેલ્યુકસે જય મેળવ્યો, પણ આખરે બંને વચ્ચે સલાહ થઈ. ચંદ્રગુપ્તના વંશમાં તેની દશ પેઢી સુધી રાજ્ય રહ્યું. તેની પછી ત્રણ શત્રુ વંશ થયા. તેમાં છેલ્લા વંશ આંધ્રની સમાપ્તિ ઇ. સ. ૪૩૬ માં થઈ.

પ્રાચીન હિંદુ રાજા—વિક્રમાદિત્ય. એ ઉજ્જૈનનો રાજા હતો. એણે ઇ. સ. ૫૦૦ ૫૮ માં રાજ કરવા માંડ્યું. તેણે બ્રાહ્મણનો ધર્મ ચલાવ્યો અને પોતાના રાજ્યમાં વિદ્વાન પુરૂષોને યોગ્યાવ્યા. એ વિદ્વાનોમાં સૌથી પ્રખ્યાત પુરૂષ કાલિદાસ હતો. એણે પ્રખ્યાત શકુન્તલા નાટક રચ્યો છે. વિક્રમની ઘણી પેઢી પછી ભોજરાજા થયો. તેણે અગ્નીઆરમા સૈકાની આખર સુધી રાજ્ય કીધું. શાલિવાહન રાજાની શાનવાની ગોદાવરી નદીને કિનારે પૈઠણ છે ત્યાં હતી. એણે ઇ. સ. ૭૮ માં પોતાનો શક ચલાવ્યો.

(૪)

પ્રકરણ ૨ જી.

પ્રાચીન મુસલમાનોની સ્વારીઓ.

અલમગીન જે આગળ કોઠાએક તુર્કી શુક્રામ હતો તેણે દસમી સદીમાં અફઘાનીસ્તાનમાં ગીજની શહેરમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. તે ૬૦ સં ૯૭૬ માં મરણ પામ્યો. એનો સમ્પત્તગીન કરીને શુક્રામ હતો. તે એની છોકરી સાથે પરણ્યો અને એની પછી આદશાદ થયો. એણે ગીજની વંશ સ્થાપ્યો. આ સમ્પત્તગીનને પોતાની પડોસના લાહોરના હિંદુ રાજા જયપાળ સાથે લગાઈ થઈ. સમ્પત્તગીને તેને દરાઓ અને પેશાવરમાં પોતાનું થાણું કર્યું. સમ્પત્તગીન ૬૦ સં ૯૯૬ માં મરણ પામ્યો. એની પછી એનો છોકરો મહમૂદ ગાદીએ બેઠો.

ગીજની વંશ, ૬૦ સં ૯૯૬-૧૧૮૬-૧૯૦ વર્ષ.

મહમૂદ.....૯૯૬ થી ૧૦૩૦.	હમ્મીદીન.....૧૦૫૮ થી ૧૦૬૩.
મહમ્મદ ૧૦૩૦થી સાતમાસ.	મસાજીદ ર જે... ૧૦૬૮ „ ૧૧૧૮.
મસાજીદ ૧લો... ૧૦૩૦ „ ૧૦૪૦.	આર્ગુવાન... ૧૧૧૮ „ ૧૧૨૧.
મૈદુદ.....૧૦૪૦ „ ૧૦૫૧.	બહરામ.....૧૧૨૧ „ ૧૧૫૨.
અબ્દુલ રશીદ... ૧૦૫૧ „ ૧૦૫૨.	યુસુફ.....૧૧૫૨ „ ૧૧૫૬.
ફરકસાદ..... ૧૦૫૨ „ ૧૦૫૮.	યુસુફ મલિક..... ૧૧૫૬ „ ૧૧૮૬.

સુલતાન મહમૂદ ગીજની, ૯૯૬-૧૦૩૦.—એ સને ૯૬૭માં જન્મ્યો હતો. એ મહાન્ યોદ્ધો હતો. એની લૂટફાટ કરવાની ઇચ્છા અને મુસલમાની ધર્મ ફેલાવવાના લોભથી એણે ભરતખંડકપર ચડાઈ કરી. એણે પહોલી સ્વારી ૧૦૦૧માં કાધી. તેમાં એણે લાહોરના રાજા જયપાળને પેશાવર આગળ દરાઓ, તેને કેદ પકડ્યો, અને સનસન નદી આગળથી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો, અને પછી પાછો ગીજની

(૫)

ગયો. જયપાળ આવી આફતોથી કંટાળી પોતાના છોકરા અનંગ-
પાળને રાજ્ય સોંપી પોતે બાળી મૂક્યો. મહમૂદે બીજી સ્વારી ૧૦૦૪માં
મુઘતાનની પાસે ભાટીઆના રાજા ઉપર કરી. ત્રીજી સ્વારી મુઘ-
તાનના સરદાર અબ્બુલ ફતેહ લોદી ઉપર ૧૦૦૫માં કરી. એણે
ચોથી સ્વારી ૧૦૦૮ માં અનંગપાળ ઉપર કરી તે વધારે જાણવા
જોગ છે. એ અનંગપાળ આસપાસના રાજાઓ સાથે સંપ કરી એની
સામા લશ્કર લઈ ગયો, પણ મહમૂદનો જય થયો. પછી તે નગર-
કોટના દહેરા તરફ ચાલ્યો. તે દહેરામાં દ્રવ્ય ઘણું હતું. એ દહેરે
એણે લૂટી લીધું અને પુષ્કળ દ્રવ્યસહિત પાછો ગીજની ગયો. પાંચમી
સ્વારી ૧૦૧૦ માં કરી. આ વખતે એણે મૂઘતાન લીધું. સને ૧૦૧૪
માં એણે છઠ્ઠી સ્વારી સ્થાનેશ્વર ઉપર કીધી અને તે શહેર લૂટી
લીધું. એણે સાતમી અને આઠમી સ્વારીઓ કાશ્મીર ઉપર
(૧૦૧૪-૧૦૧૫) કીધી. આ સ્વારીઓમાં એને ઘણી મુશીબતો પડી.
એમી નવમી સ્વારી (૧૦૧૭) બહુ જાગરી હતી. બરતખંડના મધ્ય
ભાગમાં પેસવાનો નિશ્ચય કરી તેણે કનોજમાં પ્રવેશ કીધો. ત્યાંનો
રાજા મહમૂદને શરણ થયો. મહમૂદે પછી તુરતજ મથુરા જાયું. એણે
પોતાની દસમી સ્વારી સને ૧૦૨૨ માં અને અગીઆરમી ૧૦૨૩
માં કલંજરના રાજા ઉપર કીધી, પણ તેમાં એ કાંઈ ફાળ્યો નહીં.
એની દસમી સ્વારી વખતે અનંગપાળનો છોકરો બીજો જયપાળ એની
સામે થયો અને તેનું પરીણામ એ થયું કે મુસલમાનોએ લાહોરમાં
પોતાનું યાણું સ્થાપી કીધું અને ત્યાં એક સૂરો રાખવામાં આવ્યો.
આ પ્રમાણે બરતખંડમાં મુસલમાન રાજ્યની સ્થાપના થઈ. મહમૂદે
પોતાની છેલ્લી અને બારમી સ્વારી સને ૧૦૨૪ માં ગુજરાતમાં કીધી.
તેમાં સોરઠી સોમનાથના પ્રખ્યાત દહેરાનો નાશ કર્યો અને એ-
સુમાર દ્રવ્ય લઈ ગયો. ગુજરાતમાં એકાદ વર્ષ રહીને તે પાછો ગીજની

(૬)

ગયો. ત્યાં તે ૧૦૩૦માં મરણ પામ્યો. એ ચાલાક, અગમચેતીવાળો, અને સાહસિક પુરૂષ હતો. શાહુનામાનો રચનાર પ્રખ્યાત ફર્દુશી એના દરબારમાં પ્રસિદ્ધ થયો.

હવે મહમૂદના મરણ પછી રાજગાદીને સાર એના બે જોગીઆ છોકરા મહમ્મદ અને મસાજિદ વચ્ચે વાંધો જાડયો. પહેલો ગાદી ઉપર બેઠો, પણ તેને મસાજિદે તરતજ પદબ્રષ્ટ કરી તેની આંખો ફેડી નાખી અને પોતે ગાદી પચાવી પડ્યો. એને પણ પદબ્રષ્ટ કર્યો અને આંધળા મહમ્મદને પાછી ગાદી મળી. સને ૧૦૪૦ માં મસાજિદના છોકરા મૈદુદે પોતાના હરીફને હરાવ્યા અને પોતે સુલતાન થયો. એજ વર્ષમાં દિલ્હીના રાજાએ મુસલમાનોને લાહોર સિવાય દરેક કિલ્લામાંથી કબ્જા મૂક્યા. પહેલા મહમૂદના સૈથી મોટા છોકરા સુલતાન અબ્દુલ રશીદે ૧૦૫૧ માં પંજાબ મેળવ્યું. એની પછી ફરકસાદ, ઇબ્રાહીમ, મસાજિદ ૨ જો, આર્સલાન, બહેરામ, ખુશરૂ, અને ખુશરૂ મલેક એ બાદશાહ થયા તે જાણવા જોગ નથી. રજપૂતોએ એકબાર ફરીથી પંજાબ મેળવવાને પ્રયત્ન કર્યું, પણ ફાળ્યા નહોં. આખરે સને ૧૧૮૬ માં મહમૂદ ગીજનીના વંશના છેલ્લા બાદશાહ ખુશરૂ મલેકને શાહબુદ્દીન અથવા મહમ્મદ ઘોરીએ પદબ્રષ્ટ કરીને મારી નાંખ્યો.

ઘોરી વંશ ૧૧૮૬-૧૨૦૬—૨૦ વર્ષ.

શાહબુદ્દીન ઉર્ચે મહમ્મદ ઘોરી, ૧૧૮૬-૧૨૦૬.

શાહબુદ્દીન ઉર્ચે મહમ્મદ ઘોરી—એણે આ વંશમાં એકલા એજ રાજ્ય કર્યું. ભરતખંડમાં મુસલમાન રાજ્યનો ખરેખરો સ્થાપનાર એ હતો. સને ૧૧૮૬માં એણે લાહોર જીત્યું. ૧૧૯૧ માં એણે

અજમેરના પૃથ્વીરાજ સાથે પાણીપતના ૧ મેદાનમાં યુદ્ધ કરીયું, પણ એમાં તે હાર્યો. પછી તે ગીજની ગયો અને મોટું લશ્કર એકઠું કરીને સ્થાનેશ્વર ૨ આગળ સને ૧૧૯૩ માં પાછો પોતાના શત્રુ સામા થયો. તેણે રજપૂત રાજા પૃથ્વીરાજને હરાવી તેને દેશ પકડ્યો અને તેને મારી નાખ્યો. પછી અજમેર લઇ તે લૂટ્યું. ત્યારબાદ મહમ્મદ પોતાના ગુલામ કુતબુદ્દીનને સૂબો મૂકીને પાછો ગીજની ગયો. બીજો વરસે તે પાછો આવ્યો, અને કનોજના રાડોડ રાજા જયચંદને હરાવી કનોજ અને કાશી લીધાં. પછી એણે ગુજરાત, અયોધ્યા, બંગાળા અને બહાર એ પ્રાંતો જીત્યા; અને ૧૨૦૬ માં એનું મરણ થયું ત્યાર પહેલાં માળવા સિવાય લગભગ આખા હિંદુસ્તાન ઉપર મુસલમાનોનું સ્થાયી રાજ્ય સ્થપાયું.

ગુલામ વંશ, ૧૨૦૬-૧૨૮૮—૮૨ વર્ષ.

કુતબુદ્દીન ૧૨૦૬થી ૧૨૧૦.	બહેરામ ૧૨૩૯થી ૧૨૪૧.
આરામ..... ૧૨૧૦ „ ૧૨૧૧.	અલાઉદ્દીનમસાલુદ્દ... ૧૨૪૧ „ ૧૨૪૬.
અલ્તમશ..... ૧૨૧૧ „ ૧૨૩૫.	નાસિરુદ્દીન મહમૂદ... ૧૨૪૬ „ ૧૨૬૬.
રકનુદ્દીન..... ૧૨૩૫થીસાત માસ.	બલખન..... ૧૨૬૬ „ ૧૨૮૬.
રજઆબેગમ... ૧૨૩૬ „ ૧૨૩૯.	ફૈઝુખાદ..... ૧૨૮૬ „ ૧૨૮૮.

કુતબુદ્દીન, ૧૨૦૬-૧૦.—મહમ્મદ ઘોરીને કાઠિ છોકરો નહોતો તેથી એનો માનીતો ગુલામ કુતબુદ્દીન દિલ્હી અને તેના તાબાના પ્રાંતોનો કબજો રાખી રહ્યો. આથી તેને દિલ્હીનો પેહેલો મુસલમાન આદશાહ કહીએ તો આવે. તેણે વીસ વર્ષ સુધી તરીકે અને મહમ્મદ

ધોરીના મરણ પછી ચાર વર્ષ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય ચલાવ્યું. તે ૧૨૧૦ માં મરણ પામ્યો. એ મોટો લડવૈયા હોતો. એ પોતાની પ્રજા ઉપર ઉદાર અને પોતાના પાદશાહ સાથે નિમંકલલાલીથી વર્ત્યો હતો. દિલ્હી-માં લગભગ ત્રણસોં કુટ જિયો **કુતુબ મિનાર** એની યાદગીરીની નિ-શાની છે. એના છોકરા **આરામ** એક વરસ રાજ્ય કીધું. પછી કુત-લુદ્દીનના ગુલામ જમાલ **અલ્તમશે** તેને પદબ્રટ કીધો, ને પોતે ગાદીએ બેઠો, ૧૨૧૧. એના રાજ્યમાં હિંદુસ્તાન જીતવાને મુગલોએ ઉપરા ઉપરી હુમલા કીધા. અલ્તમશે રજપૂત સંસ્થાનમાં રણથંભોર-નો કિલ્લો, ગ્વાસિયર અને ઉર્જન સર કર્યા. એ સને ૧૨૩૫ માં મરણ પામ્યો. એના પછી એનો છોકરો **રકનુદ્દીન** ગાદીએ બેઠો. એને સાત માસમાં એની જાહેન **રજઆબેગમે** પદબ્રટ કીધો અને પોતે રાજ્ય કરવા લાગી, ૧૨૩૬. રજઆબેગમ રૂપાળી અને બહેલી સ્ત્રી હતી, અને હેંશીઆરીથી અને ચતુરાઈથી રાજ્ય કરતી હતી. આમ છતાં એણે એક આળીસિનિયાના જમાલ નામના સખસ સાથે ઘણી પ્રીતિ ગાંધી. આથી કરીને જમરાવો એની ઉપર ગુસ્સે થયા અને તેઓએ એની સામું ખંડ બેઠાવ્યું, તેમાં એ અને એનો ઘણી બહે હારી ગયાં ને માર્યા ગયાં, ૧૨૩૯. એનો બાઇ **અહુરામ** એની પછી ગાદીએ બેઠો. એ કાચો અને નિર્દય હતો. આ સમયે મુગલોએ લાહોર ઉપર ચડાઈ કરી અને અહુરામને એના સિપાઇઓએજ કેદ પકડી મારી નાખ્યો, ૧૨૪૧. પછી રકનુદ્દીનનો છોકરો **અલાઉદ્દીન મસાઉદ** ગાદીએ બેઠો. એના રાજ્યમાં મુગલોના બે હુમલાએને હડાવી કલાડવામાં આવ્યા. પાંચ વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછી એને પદબ્રટ કીધો, ૧૨૪૬. એના પછી અલ્તમશને પૌત્ર **નાસિરુદ્દીન મહમૂદ** ગાદીએ બેઠો. તે કુકીરની માફક રહેતો હતો. એ કિતાબોની નકલો કરી જે પૈસા આવે તેમાંથી પોતાનો બચો ખરચ ચલાવતો. એ કોઈ ચાકર નફર રાખતો નહીં અને એની બેગમના હાથનું રવિયું જમતો. મુગલો હુમલાએ કર્યા

(૯)

કરતા, પણ તે સઘળાને તે ક્રતેમંદીથી હાલી કલાડતો. તે ૧૨૬૬માં મરણ પામ્યો. એની પછી અસખન ગાદીએ બેઠો. તેણે ૧૨૮૬ સુધી રાજ્ય કીધું. અસખનનો બીજો છોકરો અધરાખાન અથવા અકારાખાન કરીને હતો. તે અંગાળાનો સૂર્યો હતો. એનો છોકરો કૈકુબાદ પોતાના દાદાની પછી ગાદીએ બેઠો. એને એનો વજીર નિઝમુદ્દીન જેટલું પાણી પાય તેટલું પીતો. તે એને દરેક દુર્ગુણમાં ઉત્તેજન આપતો. એને ૧૨૮૮માં ખીલજ લોકોના સરદાર જસાલુદ્દીને મારી નાંખ્યો.

ખીલજ વંશ, ૧૨૮૮-૧૩૨૧—૩૩ વર્ષ.

જસાલુદ્દીન.....	૧૨૮૮થી ૧૨૯૫.	મુબારક.....	૧૩૧૬ થી ૧૩૨૦.
અસાલુદ્દીન.....	૧૨૯૫ „ ૧૩૧૫.	ખુશરુ.....	૧૩૨૦ „ ૧૩૨૧.
ઉમર.....	૧૩૧૫ „ ૧૩૧૬.		

જસાલુદ્દીન ખીલજ ઉર્ફે ફિરોજશાહે કૈકુબાદના નાના બાળકને મારી નાખ્યો અને પોતે ગાદીએ બેઠો એમ ધારવામાં આવે છે. એના રાજ્યની મુખ્ય બીના એ બની કે એના ભત્રીજા અસાલુદ્દીન ખીલજએ દક્ષિણ ઉપર ચડાઈ કરી અને ધત્તીચપુર લઈ તે લૂટી લીધું. ત્યાંથી પાછા આવીને એણે એના કાકા જસાલુદ્દીનને ૧૨૯૫માં મારી નાખ્યો, અને દિલ્હીના તખ્ત ઉપર બેઠો. એણે પહેલું વહેલાં જસાલુદ્દીનના બે છોકરાને મારી નાખ્યા. સને ૧૨૯૭માં એણે એક સૈન્ય ગુજરાત મોકલ્યું અને પાટણનો તદ્દન નાશ કર્યો. ગુજરાતની આ છતમાં મલેક કાકુર નામનો એક ખોળે ખૂબસુરત ગુલામ પકડાયો. એ મલેક કાકુર જસદીથી ઊંચી પદ્ધતિએ પહેાંચ્યો અને આખરે એણે જસાલુદ્દીનનું ખૂન કરીધું. ગુજરાતના રાગ કરણની રાણી કૌળાદેવી

જે હિંદુસ્તાનમાં સૌથી ખૂબસુરત સ્ત્રી કહેવાતી હતી તે પણ કેદ પક-
 ડાઈ. સને ૧૨૯૮ માં મુગલોએ હિંદુસ્તાન ઉપર ભારે ચડાઈ કરી.
 તેમાં તેઓ ફતેહ પામ્યા. ૧૨૯૯ માં અલાઉદ્દીનને મારી નાખવાની
 કોશીશ થઈ, પણ તે નિષ્ફળ ગઈ. મલેક કાબુરે દક્ષિણમાં ચાર સ્વા-
 રીઓ કરી તેમાંની એકમાં ફરણ રામની કુંવરી દેવળદેવી કેદ પક-
 ડાઈ. રફતે રફતે અલાઉદ્દીનના ઉપર કાબુરે સ્વતંત્ર સત્તા મેળવી. તેને
 સાના ઉપર અદેખાઈ આવી અને ૧૩૧૫ માં અલાઉદ્દીનને તેણે વિંપ
 દઈ મારી નાખ્યો. પછી કાબુરે અલાઉદ્દીનના સૌથી નાના છોકરા
 ઉમરને ગાદીએ બેસાડ્યો અને તેના ત્રીજા છોકરા મુબારકનું ખૂન ક-
 રવાને મારા મોકલ્યા. પણ મુબારકે લશ્કરને પોતાની તરફ કરી
 લીધું, કાબુરને મારી નાખ્યો અને પોતે ગાદીએ બેઠો (૧૩૧૬). પછી
 ખુશરૂખને પોતાનો વજીર બનાવ્યો અને સઘળી સત્તા તેને સ્વાધીન
 કરી. હવે ખુશરૂખે મલખાર ઉપર ચડાઈ કરી તેમાં તેની ફતેહ થઈ.
 એણે પોતાના પાદશાહને અને તેના કુટુંબના સઘળા માણસોને મારી
 નાંખ્યા અને પોતે અદલાદ થયો (૧૩૨૦). તે નીચ ફૂળનો હતો તેથી લો-
 કાને તે અપ્રિય થઈ પડ્યો. બંડો જાગ્યાં અને એને ૧૩૨૧ માં પંજ-
 બના સૂળા વ્યાસુદ્દીન તથાલએ મારી નાખ્યો.

તથાલખ વંશ, ૧૩૨૧-૧૪૧૨-૯૧ વર્ષ.

વ્યાસુદ્દીન ૧લો.....૧૩૨૧ થી ૧૩૨૫.	અબુબકર ૧૩૮૬ થી ૧ માસ.
મહમ્મદ ૧૩૨૫ „ ૧૩૫૧.	નાસિરુદ્દીન.....૧૩૮૬ થી ૧૩૬૨.
ફિરોજશાહ.....૧૩૫૧ „ ૧૩૮૮.	સિકંદરશાહ ... ૧૩૬૨થી ૧૧ માસ.
વ્યાસુ ૧ી ૨જો...૧૩૮૮થી ૫ માસ.	મહમ્મદશાહ... .. ૧૩૬૨ થી ૧૪૧૨

ગ્યાસુદ્દીન તથા પાદશાહ થયો તેમાં કોઈએ વાંચે
 જિહાવ્યો નહીં. એ અજયનના તુર્કી ગુલામનો છોકરો હતો. તે અંગાજે
 ગયો અને અધરાખાન જે સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરતો હતો તેને ત્યાં
 પાદશાહ કબૂલ કરીયો. પાછાં આવતાં તે એકાએક મરણ પામ્યો, ૧૩૨૫.
 એના પછી એનો છોકરો જૂના સુલતાન મહમ્મદ તથા પાદશાહ નામ
 ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. એ બહુ હેંશીઆર અને બહેલો હતો, પણ
 જરા તરેહવાર સ્વભાવનો હતો. મુગલોને લાંચ આપી તેમને પોતાની
 તરફ કરી લઈને તેણે દક્ષિણ ઉપર સ્વારી કરી. એણે ઇરાન અને ચીન
 ઉપર હુમલા કર્યા, પણ એનું લશ્કર તદત નાશ પામ્યું. સને ૧૩૪૭
 માં ગુજરાતમાં અંડ જિયું તેથી દક્ષિણમાં ધ્યાનથી વંશી સ્થાપના
 થઈ. મહમ્મદ ૧૩૫૧માં મરણ પામ્યો. એણે એની ઘેસલામાં પોતાની
 રાજધાનીનું શહેર દિલ્લી બદલી દોહતાબાદ કર્યું. બીજું એ કર્યું
 કે એનો એક દાંત પડી ગયો તેના ઉપર એણે એક સુંદર કબર ચ-
 ણાવી! એના પછી એનો ભત્રીજો ફિરોજશાહ પાદશાહ થયો. એ-
 ãે અંગાજાનું તથા દક્ષિણના રાજ્યોનું સ્વતંત્રપણું કબૂલ કર્યું,
 ૧૩૫૬. સિંધમાં અંડ થતાં હતાં તેનો પાટો બંદોબસ્ત કરવામાં એનો
 ધણો વખત ગયો. એણે ડહાપણ ભરેલા કાયદા તથા રૈયનના કાયદા-
 નાં કામે કર્યાં હતાં—કૂવા, વાવ, તળાવ, નહેર, ધર્મશાળા, મસજિદો
 વગેરે બંધાવ્યાં હતાં. સનજન નદીની પાસે ફિરોજશાહ શહેર છે તે
 એણે બાંધ્યું. એ ૧૩૮૮ માં મરણ પામ્યો. એના પછી એના બે પૌત્ર
 ગ્યાસુદ્દીન અને અબુબકર અનુક્રમે પાદશાહ થયા. તેમાં પહેલાંએ
 પાંચ માસ અને બીજાએ એક માસ રાજ્ય કર્યું. એ બંને પદમુક થયા
 અને પહેલાંનું ખૂન થયું. ફિરોજનો સૌથી મોટો છોકરો નાસિરુદ્દીન
 તથા પછી ગાદીએ બેઠો, (૧૩૮૯). ઇરાવાના રાજ્યએ અંડ
 કર્યું તે એણે સમાવી દીધું. એ ૧૩૯૨માં મરણ પામ્યો. એના પછી

એનો જોકરો હુમાયુ સિકંદર નામ ધારણ કરીને ગાદીએ બેઠો, પણ દોઢ માસમાં મરણ પામ્યો. પછી એનો બીજો ભાઈ મહમ્મદશાહ આદશાહ થયો. સને ૧૩૮૬ માં તાતારના સરદાર તૈમૂરે દિલ્હી ઉપર સ્વારી કરી. આદશાહ ફોજ દારી ગઈ, અને આદશાહ ગુજરાત નાહો; તૈમૂરે પોતાને આદશાહ કહેવડાવ્યો, અને તેના લશ્કરે પાંચ દિવસ સુધી દિલ્હી લૂટ્યું, બાળ્યું અને લગ્નરો લોકોનો સંહાર કર્યો. પછી પુષ્કળ દ્રવ્ય લઈ તૈમૂર સમરકંદ ગયો. મહમ્મદશાહ ૧૪૧૨ માં મરણ પામ્યો. એના મરણ પછી એના સરદારોએ દોઢતબાં લોકોને પોતાનો આદશાહ પસંદ કર્યો, પણ એને પંજાબના સૂબા ખીજરખાંએ સને ૧૪૧૪માં કહાડી મૂક્યો.

સૈયદ વંશ, ૧૪૧૪-૧૪૫૦—૩૬ વર્ષ.

સૈયદ ખીજરખાં ... ૧૪૧૪ થી ૧૪૨૧. | સૈયદ મહમ્મદ.....૧૪૩૫ થી ૧૪૪૪.
સૈયદ મુબારક.....૧૪૨૧ „ ૧૪૩૫. | સૈયદ અલાઉદ્દીન... ૧૪૪૪ „ ૧૪૫૦

સૈયદ ખીજરખાં.—એણે સાત વરસ રાજ કર્યું તે બધો વખત મોજમજા અને આગસમાં કાઢ્યો. એ ૧૪૨૧ માં મરણ પામ્યો. એના પછી સૈયદ મુબારક પાદશાહ થયો. એણે શહિલખંડ તાબે કરવાને કેટલીક લડાઈઓ કરી; એને પંજાબમાં ગફર લોકોએ ધણો સંતાપ આપ્યો. એને એના વજીરે મારી નાંખાવ્યો, ૧૪૩૫. ત્યાર પછી એનો બીજો મહમ્મદ પાદશાહ થયો. એણે થોડો વખત તો સારી રીતે રાજ ચલાવ્યું, પણ પાછળથી મોજમજામાં પડ્યો તેથી જવાનપુરના સુલતાને એનું કેટલુંક રાજ કબજ કર્યું. માગવાના રાજ્ય મહમ્મદ ખીજરખાંએ છેક દિલ્હી ઉપર હુમલો કર્યો. લાહોરના સુબેદાર

બહુલોત્ર લોદીએ એને આ સંકટમાંથી છૂટા કર્યો. એ ૧૪૪૪ માં મરણ પામ્યો. એની પછી એનો જોકરો આસમશાહ કહે અસાઉદીન ગાદીએ બેઠો. પણ બહુલોત્ર લોદીએ આવી દિલ્હીની ગાદી કબજા કરી. એ ઉપરથી આસમે રાજતામું આપ્યું, અને ગાદી ઉપરથી હાથ ઊઠાવ્યો. આ પ્રમાણે સૈયદ વંશનો અંત આવ્યો, ૧૪૫૦.

લોદી વંશ, ૧૪૫૦-૧૫૨૬-૭૬ વર્ષ.

બહુલોત્ર લોદી.....૧૪૫૦ થી ૧૪૮૮.

સિકંદર લોદી૧૪૮૮,, ૧૫૧૮.

ઇબ્રાહીમ લોદી.....૧૫૧૮,, ૧૫૨૬.

બહુલોત્ર લોદીએ સરહિંદ અને પંજાબ પોતાના કબજામાં લઈ દિલ્હીમાંથી અસાઉદીનને કાઢી મૂક્યો. પછી એણે જવાનપુર લીધું. એ ૧૪૮૮ માં મરણ પામ્યો. એના પછી એનો ભાઈ સિકંદર લોદી ગાદીએ બેઠો. એણે ૧૪૯૧ માં બદાર પ્રાંત જીત્યો. એના રાજ્ય ઉપર મોટી નામોશી એ છે જે એણે ધર્માધપણમાં દિંદુઓનાં દહેરાં તોડી ત્યાં મસજિદો બાંધી. એના રાજ્યમાં ફિરંગી લોકો દિંદુસ્તાનમાં આવ્યા અને ૧૪૯૮ માં કલીકટ બંદરમાં ઉતર્યા. એ ૧૫૧૮ માં મરણ પામ્યો. એના પછી એનો જોકરો ઇબ્રાહીમ લોદી ગાદીએ બેઠો. એ એના બાપ જેવો નહોતો. એના જૂઝમથી એના સરદારો કંટાળી ગયા. તેમાંના એક પંજાબના સુબેદાર દોસ્તખાં લોદીએ સુલતાન બાબરને બોલાવ્યો. તેણે આવીને લાહોર લીધું ને તે બાળી નાખ્યું. પછી તે દિલ્હી ઉપર ચઢી આવ્યો. ઇબ્રાહીમ પાણીપતના મેદાનમાં તેની સામે થયો. અહીં ૧૫૨૬ માં એક યુદ્ધ થયું, તેમાં ઇબ્રાહીમ હાર્યો અને માર્યો ગયો. આ પ્રમાણે અફઘાન વંશનો અંત આવ્યો, ૧૫૨૬.

(૧૪)

પ્રકરણ ૩ નું.

આદિજીવી વંશ.

આ રાજ્યની સ્થાપના મહમ્મદ તઘલખના વખતમાં ૧૩૪૭ માં અધવાન સરદાર ઝફરખાંએ કરી. એણે દક્ષિણમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેની રાજધાની કુલખર્ગમાં હતી. એ ગંગુ કરીને એક આદિજીવીનો ગુલામ હતો. એ ગંગુએ અગાઉથી કહ્યું હતું કે એ માણસ આગળ જતાં કોઈ દહાડે ઘણી મોટી પદ્ધતિએ ચડશે. એ સને ૧૩૪૭ માં સુલતાન અલાઉદ્દીન હુસન ગંગુ આદિજીવી એ નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. એણે દશ વર્ષ રાજ્ય કીધું. આ વંશમાં ૧૮ રાજા થયા, તેઓએ એક પછી એક ૧૫૨૬ સુધી રાજ્ય કીધું. પાણીપતના યુદ્ધથી દિલ્હીમાંથી અધવાન વંશની સમાપ્તિ થઈ ત્યારે આ વંશના છેલ્લા રાજાનો અમલ પૂરો થયો. આખરે એના પાંચ ભાગ થયા અને એ સંઘળાને દિલ્હીના મુગલ બાદશાહોએ છતી લીધા. આ પાંચ ભાગ નીચે પ્રમાણે:—

(૧) બીજનપુરનું આદિલશાહી રાજ્ય. એને સને ૧૪૮૯ માં આદિલશાહે સ્થાપ્યું અને આખરે ૧૬૮૬ માં ઐરંગઝેબે ઊંધું વાળ્યું.

(૨) અહમદનગરનું નિઝમશાહી રાજ્ય. એની સ્થાપના ૧૪૯૦ માં નિઝમ-ઉલ-મુલ્કના છોકરા મલેક અહમદે કરી. એની ઉપર અકબરનું લશ્કર ચડી આવ્યું ત્યારે ચાંડબીબીએ એનું રક્ષણ કીધું. આ રાજ્ય ૧૬૩૭ સુધી રહ્યું અને આખરે શાહજહાંએ એનો નાશ કીધો.

(૩) ગોવળકોંડા અથવા કુતબશાહી. એને કુતબ-ઉલ-મુલ્કે ૧૫૧૨ માં સ્થાપ્યું. અને ઐરંગઝેબે ૧૬૮૭ માં એનો અંત આણ્યો.

(૧૫)

(૪) ખીરારનું અથવા ઇમાદશાહી રાજ્ય. એની સ્થાપના કૃત્ય-
જિલ્લાએ ૧૪૮૪ માં કરી. સને ૧૫૭૪ માં એને અડમદનગર રાજ્ય
સાથે જોડી દીધું. એનું રાજધાનીનું શહેર ઇલીયપુર હતું.

(૫) ખીદરનું ખરીદશાહી રાજ્ય. એ અડમદ ખરીદે ૧૫૨૬માં
થાપ્યું. એને ૧૫૯૯માં અકબરે પોતાના રાજ્ય સાથે સંયોજી દીધું.

પ્રકરણ ૪ થું.

મુગલ વંશ, ૧૫૨૬-૧૮૫૭-૩૩૧ વર્ષ.

ભાગ ૧ લો. એ રાજ્ય પૂર્ણ રહુડતીમાં

૧૫૨૬-૧૭૦૭ સુધી.

બાબર ૧૫૨૬થી ૧૫૩૦.	જહાંગીર..... ૧૬૦૫ થી ૧૬૨૭.
હુમાયુ' ૧૫૩૦ „ ૧૫૫૬.	શાહજહાં..... ૧૬૨૭ „ ૧૬૫૮.
અકબર... .. ૧૫૫૬ „ ૧૬૦૫.	ઔરંગઝેબ..... ૧૬૫૮ „ ૧૭૦૭.

સુલતાન બાબર (૧૫૨૬-૩૦).—એ તૈમૂર (તેમરલેઝન) નો છટ્ટો વંશજ હતો. સમરકંદ અને કાબૂલ લીધા પછી એ ઉત્તર હિંદુસ્તાન છતવાનો ભાગ લેવા કરતો હતો. બાબરે જોઈતી તક મળી. પંજાબના સૂબા દોલતખાં લોદીએ એની મદદ માગી. ૧૫૨૪ માં એણે લાહોર લીધું અને ૧૫૨૬ માં પાણીપતના મેદાનમાં પ્રખ્યાત યુદ્ધ કરીધું તેમાં ઇબ્રાહીમ લોદીએ પોતાનું રાજ્ય ખોડ્યું તથા માર્યો ગયો. આ ફત્તેહથી બાબર હિંદુસ્તાન અને આગ્રાનો ધણી થયો, અને પોતે હિંદુસ્તાનનો બાદશાહ છે એમ આણ વર્તાવી. પણ એનાથી નિરાંતે રાજ્ય થયું નહીં. ખીજે વરસે મેવાડમાં ચિતોડનો રજપૂત સરદાર રાણા સંગ સધળા મુખ્ય રજપૂત રાજાઓને પોતાની મદદે લઇને બાબરની સામે લડવા આવ્યાં, પણ ફત્તેહપુર

સિદ્ધી રતા યુદ્ધમાં હારી ગયો. બાબરની આ ક્ષેત્રથી અને ચંદેરી પોતાના કબજામાં આવતાથી મુગલ રાજ્યનો પાયો મજબૂત ગયો. પછી એણે બહાર અને બંગાળા ઉપર ચડાઈ કરીને છત્તી લીધાં, ૧૫૨૯. બાબર ૧૫૩૦ માં મરણ પામ્યો. એ ઘણો બહાદૂર હતો. એને ચાર છોકરા હતા—હુમાયુ, કામરાન, હિન્દાલ, અને મિર્ઝાબક્ષરી.

હુમાયુ (૧૫૩૦-૫૬). —એ બાબરનો છોકરો હતો. એણે ૨૬ વર્ષસુધી નામનું રાજ્ય કીધું; પણ એને આસરે સોળ વર્ષ (૧૫૪૦-૫૬) પરદેશમાં રહેવું પડ્યું. એ અરસામાં હિન્દુસ્તાનમાં સૂરવંશના અકબર રાજાએ રાજ્ય કીધું. ૧૫૩૩ માં હુમાયુ ગુજરાતમાં લશ્કર લઈ ગયો અને ત્યાંના રાજા બહાદૂરશાહને મદદીરે આગળ હરાવ્યો, ૧૫૩૪. પછી એણે ચાંપાનેરનો કિલ્લો લીધો. ત્યાર પછી સૂરવંશનો અકબર શીરખાંજે બંગાળા પચાવી પડ્યો હતો અને તેણે ચુનારનો કિલ્લો પોતાને સ્વાધીન કીધો હતો તેની સામા હુમાયુ ગયો. પણ ૧૫૪૦માં કનોજ પાસે યુદ્ધ થયું તેમાં એ તદ્દન હારી ગયો, અને એને રખડતાં રખડતાં ધરાન તરફ નાસી જવું પડ્યું. હવે શીરખાંજે દિલ્હીના તખ્ત ઉપર બેઠો અને સૂરવંશ* સ્થાપ્યો. ૧૫૫૬ માં ધરાનના રાજા શાહુતલુમરખે હુમાયુને કહ્યું કે તું શીયા પાંચ કબૂલ

૧ આગ્રા પાસે. ૨ ચંબલ નદી ઉપર ૩ આગ્રા પાસે.

* શીરખાંજે પાંચ વર્ષ (૧૫૪૦-૪૫) સુધી રાજ કીધું. એણે બંગાળા, માળવા, મારવાડ, અને પછી ચીતોડ છત્તી લીધાં, પણ પુરુષોત્તમમાં કલંગર-ને લેવા માગતાં એ મરણ પામ્યો. એણે બંગાળેશી સિંધુનદ સુધી રસતો બંધાવ્યો હતો અને કેડાણે કેડાણે ધર્મશાળાઓ તથા કૃષાઓ બંધાવ્યાં હતાં. એની પછી દસ્તામશાહ (૧૫૪૫-૫૨) અને આદિત્યશાહ (૧૫૫૨-૫૫) આગ્રાહો પચા. એ ઘણું નબળા હતા. આ વંશ ૧૫૫૫ સુધી ચાલ્યો.

કર તે મૂળ્ય કયૂત્રાત આપવાથી તેનું ગયલું રાજ્ય પાછું મેળવવાને લક્ષ્મરની મદદ આપી. એ પોતાના વિશ્વાસુ સરદાર બહેરામખાંને લખને દિલ્હી આવ્યો અને સિકંદરને હરાવી પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું. પણ એ રાજ્ય ભોગવવાને ઝાઝું જીવ્યો નહીં. દિલ્હીમાં આવ્યો ત્યાર પછી છ માસમાં તેનું અકાળ મૃત્યુ થયું. એ બહાદુર, મિલનસાર, અને ભણેલો હતો.

અકબર (૧૫૫૬-૧૬૦૫).—એ હુમાયુનાં છોકરો હતો. જેવામાં શીરખાંને લીધે તે નાસતો હતો તેવામાં ૧૫૪૨ માં સિંધમાં અમરકોટમાં એ જન્મ્યો. જ્યારે એનો બાપ મરણ પામ્યો ત્યારે એની જામર માત્ર તેર વર્ષની હતી, તેથી બહેરામખાં એની વતી રાજ્ય ચલાવતો. સૂરબંશના પાદશાહ આદિલશાહનો સરદાર હેમુ હુમાયુના મરણની ખબર સાંભળી દિલ્હી ઉપર ચડી આવ્યો, પણ ૧૫૫૬ માં પાણીપતના મેદાનમાં એને બહેરામખાંએ હરાવ્યો. હવે અકબરને સ્વતંત્ર સત્તા પોતાના હાથમાં લેવાનું મન થયું, પણ બહેરામખાંને રાજસત્તા એટલી બધી ગળી લાગી હતી કે તે અકબરને ભાગ્યેજ કાવવા દેતો. બહેરામ ખંડ કરી બીડ્યો, પણ તરતજ હારી ગયો. પછી તે મક્કે હજ કરવા જવા નીકળ્યો, પણ ગુજરાતમાં એને કોઇએ મારી નાંખ્યો. અકબર હવે એકલો રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો. તે જાણતો હતો કે માફ રાજ્ય મજબૂત પાયા ઉપર નથી, તેથી રજપૂત લોકો સાથે મિત્રાચારી રાખવા સાથે તે જોધપુરના રાણાની છોકરી જોધબાઇ સાથે પરણ્યો; અને ધીમે ધીમે પોતાની યુક્તિ અને હિંમતથી તેમને પોતાની સત્તા નીચે લાવ્યો. ૧૫૭૨ માં અકબરે ગુજરાત જીતી લીધું. પછી એણે ૧૫૭૫ માં બંગાળ, બહાર, અને એરિસ્સા લીધાં. ત્યારબાદ એણે ૧૫૮૬ માં કાશ્મીર, ૧૫૯૨ માં સિન્ધ અને ૧૫૯૪ માં કંદહાર જીતી લીધાં.

હવે અકબરે દક્ષિણ જીતવાનો મનસૂબો કર્યો. ૧૫૯૯ માં એણે

ખાતના છોકરા મુરાદને અહમદનગર મોકલ્યો. ત્યાં તે વખતે ચાંદબીબી રાજ કરતી હતી. ચાંદબીબીએ બહાદૂરીથી મુગલોને હાંકી કહાડ્યા, પણ બીજે વરસે જ્યારે અકબર જાતે ગયો ત્યારે તેણે એકદમ છાપો મારીને તેનો કિલ્લો લઈ લીધો, ૧૬૦૦. હવે અકબરના છોકરા સલીમને એની સામે બંડ મચાવ્યું, પણ એને બંગાળા અને ઓરિસ્સા પ્રાંતો આપી સમજાવ્યા. સને ૧૬૦૫ માં અકબર મરણ પામ્યો. એને સલીમ, મુરાદ અને દાનિયલ કરીને છોકરા હતા. એ હિંદુસ્તાનના મુસલમાન બાદશાહોમાં સૌથી મોટો અને પ્રતાપી યજ્ઞ ગયો. એનામાં લશ્કરી હિમ્મત ઘણી હતી. એ દયાળુ, કૃપાળુ, અને ઈન્સારી હતો. એ હિંદુઓ અને મુસલમાનોને સમાન ગણી બંનેને જાંચી પત્રી આપતો હતો. એણે જજીઆ વેરો અથવા પર ધર્મના લોકો ઉપર માથા દીઠ વેરો હતો તે કહાડી નાખ્યો, અને સતી થવાનો ચાલ બંધ પાડ્યો. સરકારી મહેસુલની બાબતમાં ઘણું ચતુર માણસ રાજાટોડરમલ એના રાજ્યમાં યજ્ઞ ગયો. જમીદારોએ સરકારમાં ફેટલી રકમ ભરવી તે એણે નક્કી કરીધું. એણે બધી જમીનનું ચોકસાઈથી માપ લીધું અને તેના ત્રણ વર્ગ પાંચા, અને એની દેખરેખ નીચે બેકાયદે જે કરો નાખવામાં આવતા હતા તે બધા કહાડી નાખવામાં આવ્યા.

જહાંગીર(૧૬૦૫-૨૭).—અકબરના મરણ પછી તેનો છોકરો સલીમ ગાદીએ બેઠો અને જહાંગીર નામ ધારણ કરીધું. એને ગાદીએ બેઠાને છ માસ થયા એટલામાં એના છોકરા ખુશરૂએ બંડ કર્યું પણ તે કેદ પકડાયો.

સને ૧૬૦૦ માં અહમદનગરના ઘેરામાં ચાંદબીબીને કોષએ મારી નાખી. ત્યારપછી તે શેહેર અકબરને હાથ આવ્યું. પણ તે રાજ્ય પૂર્ણ રીતે તાબે થયું નહોતું. જ્યારે મુબલ સરદારોએ તે ઉપર પાછો દબલો ફેરવો ત્યારે મલિકઅબરના હાથમાં અહમદનગરની મુખ્ય સત્તા હતી. તે

બહાદુરીથી મુગલોની સામે થયો અને ઉત્તરમાં તેઓને છેક યુદ્ધાનપુર સુધી હઠાવી કહાડ્યા.

સને ૧૬૧૩ માં જહાંગીર બાદશાહે અંગ્રેજ લોકોને વેપારના હકો આપ્યા, અને સુરત, ખંભાત, ગોધા, અને અમદાવાદમાં ટ્રાડીંગો સ્થાપવા દીધી. સને ૧૬૧૫માં ઈંગ્લંડના પહેલા જોઈમ્સે સર ટામસ રો નામના સખસતે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની માટે વેપારના હકો માગવાને એલચી તરીકે મોકલ્યો.

સને ૧૬૧૪માં જહાંગીરના છોકરા શાહજહાંએ બેદેપુરના રાણાને હરાવ્યો. એ રાજા તાબે થયો અને બાદશાહે તેને તેનું રાજ્ય પાછું સોંપ્યું એટલુંજ નહીં પણ પોતાના રાજ્યમાં ધણીજ જગ્યા પહોંના ઉમરાવ તરીકે તેને દાખલ કરીયા.

સને ૧૬૧૭ માં જહાંગીરનું મન અહમદનગરની ખટપટમાં ભરાયું. મલિકઅંબરના હાથમાં હજુ કુલ સત્તા હતી. શાહજહાંને પાછો સરદાર પસંદ કરીયા. એણે મલિકના લશ્કરમાં મરેડા સરદારો હતા તેમને લાંચ આપી તેને હરાવ્યો. સને ૧૬૨૧ માં બંને રાજ્યો વચ્ચે સલાહ થઈ.

જહાંગીરની માનીતી બેગમ નૂરજહાં (દુનિયાનું તેજ) કરીને હતી. એ શેરઅફઘાન સાથે પરણી હતી. જહાંગીરનું મન અફઘરના વખતથી એના ઉપર લાગેલું હતું, તેથી તેણે તેના ધણીને સમગ્નજીવું કે તું એને કારગતિ આપ. પણ પોતાની આ અયોગ્ય ધારણામાં તે કાવ્યો નહીં, તેથી તેણે તેને મારી નાખ્યો અને પછી તેની સાથે પરણ્યો. જહાંગીરને ચાર છોકરા હતા—ખુશર, પર્વિઝ, શાહજહાં અને શહરયાર. એણે પહેલાને ગુંગાવીને મારી નાખ્યો; બીજો મરણ પામ્યો; છેલ્લો નૂરજહાંના માનીતો હતો. નૂરજહાંની મરણ થોડાં પણ પ્રકારે શાહજહાંને દૂર કઢાવવાની હતી. એ દરમિયાનમાં ધરાનીઓએ કંદહાર

જ્યને કીધું હતું અને શાહજહાંને પોતાની પાસેથી દૂર કરવાને તેણી-
એ જહાંગીરને સમજાવ્યો કે તું એને કંદહાર પાછું જીતવા મોકલ.
પણ શાહજહાંએ પોતાના આપની આજ્ઞા પ્રમાણે કરવાને ના કહી
અને આગ્રે જઈ ત્યાં બંટ બિઝાબુ. નૂરજહાંએ એક મૂખીઈ એવી કરી
કે પોતાના રાજ્યમાં મહોબતખાં કરીને એક ધણોજ જગરો માણસ
હતો તેની સાથે તેણે કદું વેર-આંધ્યું. એનું કળ એ થયું કે જ્યારે
મહોબતખાંએ જાણ્યું કે નૂરજહાંનો વિચાર મને ખરાબ કરવાનો છે
ત્યારે તેણે જહાંગીરને કેદ પકડ્યો. એમ છતાં થોડા દિવસ પછી બાદ-
શાહ કંઈ યુક્તિથી છૂટા થયો, પણ તે થોડી મુદતમાં મરણ પામ્યો,
૧૬૨૭. એ બાદશાહ નાજો અને ધિકારવા લાયક હતો. એને દારૂ
પીવાની લત લાગી હતી અને એના માનીતાઓ જેટલું પાણી એને
પાતા તેટલું એ પીતો.

શાહજહાં (૧૬૨૭-૫૮).—શાહજહાંએ પોતાના આપના મરણ-
ની ખબર સાંભળી કે તરતજ તે આગ્રે ગયો અને ૧૬૨૮ માં ગા-
દીએ બેઠો. શાહજહાં શહરયારે રાજ્ય મેળવવાને કાશિશ કીધી,
પણ તેને અસફખાં વજીરે હરાવી મારી નાખ્યો. એના રાજ્યમાં
સૌથી જાણવા જોગ ખીના એ બની કે કાબૂલ અને દક્ષિણમાં બંડો
બિઝાં. ખીજતપુર અને અહમદનગરના રાજા તેઓના રાજ્યમાં મ્હોટો
દુકાળ પડવા છતાં મુગલોની સામે ટકાવ કરી રહ્યા, પણ આખરે
સત્તાહ થઈ.

શાહજહાંને ચાર છોકરા હતા.—દારૂ, શૂજા, ઐરંગઝેબ,
અને મુરશદ. આ ચારેમાં ઐરંગઝેબ સૌથી ખર્ષો અને હાંશીઆર
હતો. દગા ફટકાથી એણે પોતાના ત્રણ ભાઈઓનું કાસળ કાઢ્યું, પો-
તાના આપને પદબ્રટ કીતો અને પોતે ગાદી પચાવી પડ્યો. શાહજહાં-
ને સાત વર્ષ સુધી આગ્રામાં કેદ રાખ્યો, ત્યાં તે સને ૧૬૬૬ માં

મરણ પામ્યો. એકંદર જોતાં એ ડાહ્યો અને ન્યાયી પાદશાહ હતો. એને સુંદર ઇમારતો અને ખીન્ન સાર્વજનિક કામોનો ધણો શોખ હતો. એના દરબારનો ઠાઠ એવો ભપકાદાર વર્ણવેલો છે કે તે માનતાં આપણને આચક્રોજ પડે. એણે છ કરોડ રૂપિયા ખર્ચી એક મયૂર-સન કરાવ્યું!!! એણે આગ્રામાં પોતાની બેગમ મુમતાઝમહાલ ઉપર જે ઈમાર ચણાવી તે તાજમહાલને નામે પ્રસિદ્ધ છે. એ દુનિયામાં સૌથી સુંદર ઇમારતોમાંની એક છે.

ઔરંગઝેબ અથવા **આસમગીર ૧ લો (૧૬૫૮-૧૭૦૭).** ઔરંગઝેબે પોતાના બાપને પદબ્રષ્ટ કરીને પોતાના બાઈઆને મારી નાખ્યા અને દિલ્હીમાં પોતાને પાદશાહ માનવાની દુવાઈ ફેરવી, ૧૬૫૮-૧૬૬૨ માં એણે આસામ જીતવા મીર જમલાને મોકલ્યો. તેણે તે પ્રાંત જીતી લીધો. ત્યાંથી તે ચીન જીતવા ગયો, પણ દુકાળને લીધે એને પાછું ફરવું પડ્યું.

ઔરંગઝેબને દક્ષિણમાં એના કટ્ટા શત્રુ **શિવાજી** સાથે વારં-વાર લડાઈ ચાલતી હતી (જુઓ પાનું ૨૭મું).

સને ૧૬૭૨ માં અફઘાનોએ બંડ મચાવ્યું અને મીર જમલાના છોકરા અમીરખાંને હરાવ્યો. તે ઉપરથી ઔરંગઝેબ લડાઈને સ્થળે ગયો; પણ દિલ્હી આગળ ભારે બંડો થવાથી તેને પાછું આવવું પડ્યું. ૧૬૭૬ માં નરોળ પાસે **સત્તરામી** જાતની એક હિંદુ ધર્મની ટોળી-એ બંડ કર્યું. એણે તે ટોળીને હરાવી વિખેરી નાખી. આથી કરીને સધળા પારકા ધર્મ પાળનાર ઉપર **જજીઆ વેરો** પાછો મૂકવામાં આવ્યો. ઔરંગઝેબ રત્નપૂતોનો હડહડતો શત્રુ હતો. સને ૧૬૭૭ માં **રાજા જસવંતસિંહ** જે બાદશાહની નોકરીમાં હતો તે કાબૂલમાં મરણ પામ્યો. એની વિધવા સ્ત્રી અને છોકરાં પાછાં ઘેર આવે ત્યારે તેમને પકડી

લેવાની બાદશાહની ધારણા હતી. પણ તેઓ નાહાં અને સહીસલામત પોતાના શેહેરમાં આવી પહોંચ્યાં. આ અપમાનથી રજપૂતોએ બંડ જગાવ્યું, પણ તરતજ તેને સમાવી દેવામાં આવ્યું. સને ૧૬૮૬ માં ઔરંગઝેબે ખીજપુર લીધું; ખીજે વર્ષે ગોવળકોટ તાબે થયું. શિવાજીનો છોકરો શંભાજી એના હાથમાં ફસાયો તેને એણે નિર્દયપણે મારી નાખ્યો. તેનો છોકરો શાહુ પણ કેદ પકડાયો. સને ૧૭૦૦ માં એ જૈફ બાદશાહે સતારા લીધું, પણ થોડી મુદતમાં મરેઠાઓએ પોતાના હાથમાંથી ગયલા પ્રાંતો પાછા લઈ લીધા. સને ૧૭૦૭ માં ઔરંગઝેબ અહમદનગર ગયો, ત્યાં તે મરણ પામ્યો. એ ઘણો સમર્થ અને લડાઈની ઝનૂનવાળો હતો, પણ ધર્મી, લુચ્ચો, અને દગાખોર* હતો. આ વખતમાં મુસલમાની રાજ્ય પૂર્ણ કળાએ પહોંચ્યું હતું. એના મરણ પછી મુગલ રાજ્યનો જોખ ઝાંખો થવા લાગ્યો અને જલદીથી રાજ્યની પડતી† દશા આવી.

*મુસલમાનોના મત પ્રમાણે જોઈએ તો ઔરંગઝેબ પાદશાહ સઘળા મુગલ બાદશાહોથી મોટો હતો. બલકે અકબરથી પણ મોટા કહીએ તો ચાલે. એની જાતની બહાદૂરીમાં, લશ્કરી કુશળતામાં અને કામમાં ચૂસ્ત રહેવામાં એ અને અકબર એકસરખાજ હતા. અકબરની પેઠે એ ન્યાયી અને મહેનતુ હતો, પણ ખીજ ખંડી બાળતોમાં એની રીતસાત અકબરથી ઊલટી હતી. ઔરંગઝેબ પોતાની મતઘણ તદખીરથી કહાડી લેતો અને અકબર તો બચ નજરનો અને સહનશીલ હતો; સઘળા માણસો સાથે અમીરી સ્વભાવવાળો અને શરણે આવેલા શત્રૂ તરફ કૃપાળુ હોયતો હતો. અકબર હિંદુ લોકોનું મન પોતાની તરફ હરી લેતો અને ઔરંગઝેબ તો તેઓના ઉપર નિર્દય જૂઝમો ગુજરવાથી તેઓને પોતાના ખુદલા દુશ્મન કરતો. ઔરંગઝેબ પોતાના બેઠેથી સ્વભાવથી અને પોતાની આસપાસના માણસ ઉપર અવિશ્વાસ રાખવાથી પોતે બહુ દુઃખી થતો. આ બાબતમાં તો અકબરની રાજ્યનીતિ કેવળ ઉલટીજ હતી.

† મુગલ રાજ્યની પડતીનાં કારણા.—(૧) ઔરંગઝેબની હિંદુઓ તરફ દૂર વર્તણૂક; (૨) સીખ, રાહિલાઅકધાન, અને મરેઠાઓની

ભાગ ૨જો. રાજ્યની પડતીના સમયના બાદશાહો.

સને ૧૭૦૭-૧૭૪૮.

બહાદુરશાહ૧૭૦૭ થી ૧૭૧૨ | રફી-ઉદ્-દારાજત, ૧૭૧૬, ફે.
 જહાંદારશાહ ... ૧૭૧૨ „ ૧૭૧૩. | રફી-ઉદ્-દૌલા, ... ૧૭૧૬, મે.
 ફર્રુખશીર૧૭૧૩ „ ૧૭૧૬. | મહુમ્મદશાહ, ૧૭૧૬ થી ૧૭૪૮.

બહાદુરશાહ અથવા શાહઆલમ ૧લો (૧૭૦૭-૧૨).—ઔરંગઝેબના મરણ પછી ઘણુંખરું મુસલમાની રાજ્યમાં થાય છે તે મૂળ્ય એના છોકરાઓ વચ્ચે રાજ્યને માટે ટંટો ઊઠ્યો. સાથી મોટા ભાગના પોતાના બે ભાઈએને મારી નાખ્યા અને **બહાદુરશાહ** નામ ધારણ કરી ગાદીએ બેઠો. એના રાજ્યમાં સીખ લોકોનું જોર વધ્યું. એ સીખ લોકો અમત્ર એક ધર્મની ટોળી હતી. તેને બાબરના વખતમાં **નાનકે** સ્થાપી હતી. પણ ઔરંગઝેબની કૂર વર્તણૂકથી નાનકથી દસમો ધર્મગુરુ ગુરૂ ગોવિંદ થયો તેણે તેને એક ઘણી જબરી લશ્કરી ટોળી બનાવી, ૧૬૭૫. આના રાજ્યમાં અને જહાંદાર અને ફર્રુખશીર પાદશાહોના વખતમાં તેઓને સરદાર બંધુ હતો. બહાદુરશાહ ૧૭૧૨ માં મરણ પામ્યો. એની પછી **જહાંદારશાહ** પાદશાહ થયો. એ બાદશાહે રાજ્યને કારભાર પોતાના વંશરને સોંપ્યો અને પોતે રંડીબાજીમાં પડ્યો. એને એના ભત્રીજા ફર્રુખશીરે મારી નાખ્યો અને તે પોતે બે સૈયદ ભાઈઓ **હુસનઅટલી** અને **અબ્દુલ્લાખાન**ની મદદથી ગાદીએ બેઠો,

અડતી; (૩) નાદીરશાહનો હુમલો અને દિલ્હીની લૂટ; (૪) ઔરંગઝેબ પછીના બાદશાહોની નબળાઈ; (૫) નિલમ અને ખીલ સરસૂબાઓ જેઓના કબજામાં બંગાળા, અયોધ્યા, મથુરા, અને કહ્નૌટક હતાં તેઓનું મુગલઈ અધિકારથી સ્વતંત્રપણું.

૧૭૧૩. એ બે સખસોએ એમ જાણ્યું કે બાદશાહની મરણ અમારી સત્તા ઓછી કરવાની છે તેથી તેઓએ એને મારી નાખ્યો, ૧૭૧૯. પછી ખાલી પડેલી ગાદી ઉપર આ ફતેહમંદ સૈયદોએ માત્ર પૂતળા જેવા બે બાદશાહ રફી-ઉદ્-દારાજત અને રફી-ઉદ્-દૌલાને અતુક મે ગાદીએ બેસાડ્યા. પણ તેઓ થોડા માસમાં મરણ પામ્યા. તેઓએ આખરે બહાદૂરશાહના પૌત્ર રોશનઅખ્તરને પસંદ કરી મહુમ્મદશાહ નામ ધારણ કરાવી તેને ગાદીએ બેસાડ્યો. એ બાદશાહના વખતમાં ઘણા જાણવા જોગ બતાવે બન્યા છે. પહેલી મોટી બીના એ બની કે સૈયદોની સત્તા ઊંધી વળી. એના રાજ્યમાં અજમેરમાં રાજા અજીત-સિંહના હાથ તળે રજપૂતોએ પોતાની સ્વતંત્રતાને મજબૂત કીધી. નિઝમ-ઉલ-મુલ્ક સને ૧૭૨૪ માં સ્વતંત્ર થયો, અને મરેઠાઓએ મુગલ રાજ્ય ઉપર હમલો કીધો તેમાં તેઓ ફાંચ્યા.

નાદીરશાહની સ્વારી.—સને ૧૭૩૮-૩૯ માં ઇરાનના કૂર બાદશાહ નાદીરશાહે હિંદુસ્તાન ઉપર સ્વારી કીધી. આ બહાદૂર સરદાર દિલ્હીમાં આવ્યો અને ત્યાંના હજારો માણસોની કતલ કરી બાદશાહ અને અમીર ઉમરાવોનો બધો ખજાનો લઈ લીધો. થોડા દિવસ પછી તેણે મહુમ્મદશાહને ગાદી પાછી આપી અને પોતે પોતાને દેશ વિદાય થયો. મહુમ્મદશાહ અબદુલ્લી જે નાદીરશાહના લશ્કરમાં પ્રખ્યાત થયો હતો તેણે આવી હિંદુસ્તાન ઉપર પહેલી ચડાઈ કરી, પણ તે સરહિંદ આગળ હારી ગયો, ૧૭૪૮. એજ વરસમાં બાદશાહ મરણ પામ્યો.

લાગે છે. માત્ર નામનીજ મુગલધનો કાળ.

સને ૧૭૪૮-૧૮૫૭.

અહમદશાહ,..... ૧૭૪૮ થી ૧૭૫૪.	અકબર રજ્જે..... ૧૮૦૬ થી ૧૮૩૭.
આલમગીર રજ્જે... ૧૭૫૪ „ ૧૭૫૬.	મહમ્મદ બહાદૂર ... ૧૮૩૭ „ ૧૮૫૭.
શાહઆલમ રજ્જે... ૧૭૫૬ „ ૧૮૦૬.	

તેરમો મુગલ બાદશાહ અહમદશાહ હતો. એ મહમ્મદશાહનો છોકરો હતો. એ ૧૭૪૮માં ગાદીએ બેઠો. એજ વર્ષમાં અહમદશાહ અબદુલ્લી દુરાની પાછું હિંદુસ્તાનમાં પોતાનું લશ્કર લઈ આવ્યો. તે ઉપરથી મુગલોને તેને પંજાબ આપી દેવાની જરૂર પડી. થોડી મુદત પછી બાદશાહને પદબ્રષ્ટ કરી આંખો ફેડી નાખી, ૧૭૫૪. એના પછી આલમગીર રજ્જે બાદશાહ થયો. એના રાજ્યમાં ત્રીજો અને ચોથો ફત્તેહ અહમદશાહ અબદુલ્લીએ કાધો; મરેઠા લોકોએ પણ પંજાબ ઉપર સ્વારી કીધી. એ બાદશાહને એના વજીરે ૧૭૫૬ માં મારી નાખ્યો. એની પછી શાહઆલમ રજ્જે ગાદીએ બેઠો. સને ૧૭૬૧ માં પાણીપતના મોટા યુદ્ધ પછી ફતેહમંદ અબદુલ્લીએ પાછું દિલ્લી કબજે કીધું. ગરીબ બિચારા બાદશાહને ગુલામકાદરે આંધળો કીધો. મરેઠાઓ એની સાથે દયાથી વર્ત્યા, પણ તે અત્યંત દરિદ્રાવસ્થામાં રહ્યા. આખરે ૧૮૦૩ માં લોર્ડ લેઇચે એને તેઓના હાથમાંથી છોડ્યો. એ ૧૮૦૬ માં મરણ પામ્યો. એની પછી એનો છોકરો અકબર રજ્જે માત્ર નામનો બાદશાહ થયો. એ ૧૮૩૭ માં મરણ પામ્યો. એની પછી એનો છોકરો મહમ્મદ બહાદૂર ગાદીએ બેઠો. એ સને ૧૮૫૭ માં સિપાઇઓના મ્હોટા બળવામાં સામેલ થયો, તેથી એને અંગ્રેજોએ પકડ્યો અને બ્રિટિશમાં જાંઘી સૂબી દેશનિકાલ કીધો. ત્યાં એ ૧૮૬૦ માં મરણ પામ્યો. એ તૈમૂરની ઓલાદનો ૧૭મો સૌથી છેલ્લો બાદશાહ હતો. એના છોકરા અને પૌત્રને હોડસને ગોળીથી માર કર્યા, ૧૮૫૭.

(૨૬)

પ્રકરણ ૫ મું.

મરેઠા લોકોનો ઇતિહાસ.

શિવાજી..... ૧૬૬૪ થી ૧૬૮૦.	રામરાજ ૧૭૪૮ થી ૧૭૭૭
શંભાજી..... ૧૬૮૦ „ ૧૬૮૬.	શાહુ રજે ૧૭૭૭ „ ૧૮૧૮.
રામરામ..... ૧૬૮૬ „ ૧૭૦૦.	પ્રતાપસિંહ..... ૧૮૧૮ „ ૧૮૩૬.
શિવાજી રજે..... ૧૭૦૦ „ ૧૭૦૮.	શાહુજી..... ૧૮૩૬ „ ૧૮૪૮.
શાહુ ૧ લો..... ૧૭૦૮ „ ૧૭૪૮.	એ પછી અંગ્રેજોએ રાજ્ય ખાલસા કર્યું.

મહારાષ્ટ્ર અથવા મરેઠા લોકોનો દેશ એ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનો વાયવ્ય દિશાનો ભાગ છે. એનો વિસ્તાર પૂર્વમાં વર્ધા નદીથી પશ્ચિમે દરીઆ સુધી છે અને ઉત્તરે સાતપુડા પર્વતની દારથી દક્ષિણમાં ગોઆથી બરોબર પૂર્વે લીટી દોરીએ ત્યાંસુધી છે. એમાં યમને નર્મદા, તાપી, ગોદાવરી, બીમા, કૃષ્ણા અને એઓની શાખાઓ વહે છે.

પ્રાચીન મુસલમાન રાજ્યોના વખતમાં ઘણા આબરુદાર મરેઠા સરદારોને યુદ્ધકળા શીખવવામાં આવતી હતી. તેમાંના એક કુટુંબનું નામ **ભોંસ્લે** કરીને હતું. તે દોલતાબાદની પાસે વેરળમાં રહેતું હતું તે કુટુંબમાં સૌથી પહેલી **માલોજી ભોંસ્લે** જાતી પદવી મળી હતી. એના છોકરા **શાહુજી**ની ઉંમર અહમદનગર દરબારની ઘણી મેહેરબાની હતી. સને ૧૬૩૭ માં બ્યારે અહમદનગરનું રાજ્ય છેક નાશ પામ્યું ત્યારે શાહુજીએ બીજાપુર સરકારમાં નોકરી લીધી. પછી તેને કર્ણાટકમાં મોકલ્યો. અહીં એને એક જગીર આપવામાં આવી. એને એક **શિવાજી** કરીને પુત્ર હતો.

શિવાજી (૧૬૬૪-૮૦).—એ મરેઠી રાજ્યનો સ્થાપનાર હતો. એ સને ૧૬૨૭ માં જન્મ્યો હતો. એ ધણો બહાદૂર હતો, પણ કાળા અક્ષરને ફરી મારે એવો હતો. એ મુસલમાનોનો કદો શત્રુ હતો. એણે ખીજપુર અને દિલ્હી સરકારના પ્રાંતોમાં લૂટફાટ કરીને પુષ્કળ પૈસો મેળવ્યો. સને ૧૬૫૯ માં ખીજપુર સરકારે શિવાજીને મારી નાખવા એક કોશીશ કરીધી. અદ્વજૂલખાંની સરદારી હેઠળ એની સામા એક મોડું લશ્કર મોકલ્યું, પણ એ અદ્વજૂલખાંને શિવાજીએ પોતાની મુલાકાતે બોલાવી કપટથી મારી નાખ્યો. આથી ખીજપુર સરકારને લાગ્યું કે શિવાજી સાથે મિત્રતા રાખવી એમાંજ ફાયદો છે. સને ૧૬૬૨ માં શિવાજીએ દક્ષિણના સૂબેદાર ઉપર હુમલો કરીધો. એ સૂબેદાર પૂનામાં શિવાજીને હાથે છેક મરતો મરતો બચ્યો.

સને ૧૬૬૪ ના વનવારીની પાંચમી તારીખે શિવાજીએ સૂરત લૂટ્યું, અને ત્રીસ કરોડ રૂપીઆની મતા તો માત્ર સોનું, રૂપું, અને જવાહીર મળીને લઈ ગયો. એજ વર્ષમાં એણે રાજ્યપદ ધારણ કરીધું અને પોતાના નામના સિક્કા પાડવા લાગ્યો. સને ૧૬૭૦ માં એણે ફરીથી સૂરત લૂટ્યું. એણે વહાણોનો કાફલો એકઠો કર્યો અને જે વહાણોમાં જત્રાણુઓને મક્કે લઈ જતા હતા તેના ઉપર હુમલો કરીધો. એથી આરંગઝેબ બમણો ગુસ્સે થયો, અને એની સત્તા નરમ પાડવાને રાજ જયસિંહ અને દિલ્હીખાંને મોકલ્યા. શિવાજી શરણુ થયો. એણે પોતાના કિલ્લાઓમાંથી વીસ કિલ્લા આપી દીધા અને મુગલ સરકારના તાબાનો સરદાર થવાને કબૂલ કરીધું. આના બદલામાં એને ખીજપુરના રાજ્યના કેટલાક ભાગની હુપજની ચોથ (૧/૪) અને સર્દેશ-મુખી (૧/૧૦) નો હક મળ્યો. મુગલ લોકોની સાથે સલાહ કર્યા પછી તરતજ શિવાજીને દિલ્હી બોલાવવાની તજનીજ કરવામાં આવી. એ

ત્યાં ગયો ત્યારે એને લાગ્યું કે મને અહીં બોલાવવામાં કંઈ દોષ છે તેથી એણે એવી યુક્તિ કીધી કે ત્યાંથી એક ટોપલામાં બેસી પોતે છાનો- માનો સગડી ગયો અને દક્ષિણમાં પાછો આવ્યો. સને ૧૬૭૪ માં એણે પોતાનો વિધિપૂર્વક રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો અને સોનાએ વતી પોતાની તોળા કરાવી. બે વરસ પછી એણે કર્ણાટક ઉપર ચડાઇ કરી અને જીજી, વેંશ્વર, અને ખીર્ન શહેરો લીધાં. એ ૧૬૮૦ માં રાયગઢમાં મરણ પામ્યો. એ બહાદૂર મોદ્દો, ચતુર સેનાપતિ, અને પાકો રાજ્યદારી પુરૂષ હતો. એના ઉપર એના સિપાઇઓની ઘણી પ્રીતિ હતી.

શંભાજી (૧૬૮૦-૮૯).—શિવાજી પછી એનો પુત્ર શંભાજી ગાદીએ બેઠો. એનામાં એના આપની કાંઇક બહાદૂરી હતી. પણ એ નિર્દય અને દુહુણી હતો. એના ભાઈ રામરામને ગાદીએ બેસાડવાની તજવીજ થઈ હતી તેથી એણે રામરામની મા અને તેના મુખ્ય મદદ- ખારેને મારી નાખ્યા. એણે એના વૃદ્ધ પ્રધાનોનો અનાદર કીધો અને એના માનીતા કલુશા નામના કનોજીયા બ્રાહ્મણને રાજ્ય કાર- ભાર સોંપ્યો, તેથી એ ખરાબજસ્ત થઇ ગયો. એના આપની દીવાની અને લશ્કરી વ્યવસ્થામાં છેક અંધેર ચાલ્યું અને આખરે એકાદ વ- અપત એ પોતાના રખેવાળ સૈન્યથી છૂટો પડી એકસો ફરતો હતો તે- વામાં મુગલોએ એને કેદ પકડ્યો. એની સ્ત્રી અને છોકરો પણ કેદ પક- ડાયાં. સને ૧૬૮૯ માં શંભાજીને ઐરંગઝેબે ફૂર રીતે મારી નાખ્યો. એ બહાદૂર અને હડીયો હતો.

શંભાજીના મરણપછી મરેડી રાજ્યનો કારભાર એનો સાવકો ભાઈ રામરામ ચલાવવા લાગ્યો. એ સને ૧૭૦૦ માં મરણ પામ્યો. ત્યારપછી એની વિધવા સ્ત્રી તારાબાઈ પોતાના છોકરા શિવાજીને રાજ કરી પોતે રાજકારભાર ચલાવવા લાગી. સતારાને રાજવાની કીધી.

શાહુ (૧૭૦૮-૪૮). —શંભાજીના છોકરા શિવાજીને મુગલોએ ૧૭૦૮ માં છોડી મૂક્યો. એને ઔરંગઝેબ મસ્કરીમાં શાહુ (ચોર) એ નામે બોલાવતો હતો અને એજ નામથી એ ઇતિહાસમાં ઓળખાય છે. કેટલાક મરેઠા સરદારો એના પક્ષના થયા તેઓને લઈ એ સતારે ગયો, અને એજ વર્ષમાં એને ગાદી મળી. તારાપાઈ અને તેણીના છોકરો શિવાજી સામા થયાં પણ કાબ્યાં નહીં, તેથી તેઓ કોલ્હાપુર ગયાં ને ત્યાં એક સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. શાહુરાજ એશઆરામવાળા દર-બારમાં ઉછેરાયો હતો, તેથી એણે પોતાનો વખત મોજમજામાં ગાળ્યો, અને રાજકારભાર પ્રધાનોને હસ્તક સોંપ્યો. પણ એને સારે નસીબે એને ખાલાજી વિશ્વનાથ મળ્યો તેના ઉપર એણે પૂર્ણ ભરોસો રાખ્યો. એ રાજ ૧૭૪૮ માં મરણ પામ્યો. એણે પોતાના વસિયતનામામાં પેશ્વાઓને વંશપરંપરા મરેઠી રાજ્યનો કારભાર ચલાવવાની સત્તા આપી, એવી શરતે કે તેઓ એના વંશની પ્રતિષ્ઠા જાળવી રાખે. એ દિવસથી સતારાના મરેઠા રાજાઓના વંશની સત્તા પૂરેપૂરી ઊંધી વળી અને પેશ્વાઓની સ્થપાઈ.

પેશ્વાઓ, ૧૭૧૪-૧૮૧૮.—૧૧૪ વર્ષ.

ખાલાજી વિશ્વનાથ... ૧૭૧૪ થી ૧૭૨૦.	નારાયણરાવ... ૧૭૭૨ થી ૧૭૭૩.
ખાજરાવ ૧ લો... ૧૭૨૦ ,, ૧૭૪૦.	માધવરાવ નારાયણ. ૧૭૭૪ ,, ૧૭૯૫.
ખાલાજી ખાજરાવ... ૧૭૪૦ ,, ૧૭૬૧.	ખાજરાવ ૨ લો..... ૧૭૯૫ ,, ૧૮૧૮.
માધવરાવ ... ૧૭૬૧ ,, ૧૭૭૨.	એ પછી અંગ્રેજોએ રાજ્ય ખાલરા કર્યું.

ખાલાજી વિશ્વનાથ ૧ લો પેશ્વા (૧૭૧૪-૨૦)—એ ડાહ્યા અને હાંશીઆર બાહુણ હતો. એ પેશ્વાની કારકીર્દીમાં મુગલોની સત્તા સૈયદોના હાથમાં હતી. એ સૈયદોની સહાયતાથી પેશ્વાએ શાહુ

રાજાને માટે આખા દક્ષિણની ચોથ અને સર્દેશમુખી, અને પૂના અને સતારાની આસપાસના ભાગની રૂવરાજી અથવા પૂર્ણ સત્તા મેળવી, ૧૭૧૮. એ સને ૧૭૨૦ માં મરણ પામ્યો.

આજીરાવ ૧ લો, ૨ જો પેઠા (૧૭૨૦-૪૦).—એને નાના કરીને કહેતા. એની પેઠાના દરમ્યાનમાં ત્રણ મુખ્ય મરેહા સરદારો— મટહારાવ હોટકર, ઈંદોરના રાજ્યનો સ્થાપનાર, રોણાજી સિંધિયા, ગ્વાલિયરના રાજ્યનો સ્થાપનાર, અને પિલાજી ગાયકવાડ, વડોદરાના રાજ્યનો સ્થાપનાર—ધણા નીચ કૂળમાંથી ઉદય પામ્યા. આ પેઠાએ દિલ્હી દરબાર પાસે સૌથી પહેલી ગુજરાત અને માળવાની ચોથ અને સર્દેશમુખી મેળવીને નર્મદાની પેલી મેર મરેહાના હડો ચલાવ્યા. આ વખતે હિંદુસ્તાનનો ટોઈ પ્રજા રાજા એની માગણીને અટકાવ કરવાને સમર્થ નહોતો. નિજમ-ઉલ-મુલક શરૂઆતમાં તો સામો થયો, પણ આખરે તાબે થવાની જરૂર પડી.

સને ૧૭૩૯ માં પેઠાના ભાઈ ચિમનાજી આપાએ એકદમ હલ્લો કરી ફિરંગી લોકો પાસેથી વસઈ લીધું. આજીરાવ ૧૭૪૦ માં મરણ પામ્યો. આખા મરેહા વંશમાં શિવાજી સિવાય એ સૌથી મોટો કહેવાય છે.

આલાજી આજીરાવ, ૩ જો પેઠા (૧૭૪૦-૬૧).—આજીરાવ ૧ લો જે હોટકર મૂકી મરણ પામ્યો હતો. તેઓનાં નામ આલાજી આજીરાવ અને રઘુનાથરાવ ઉર્ફે રાધોબા; તેમાં પહેલો (આલાજી આજીરાવ ત્રીજો પેઠા થયો. આ વખતે પૂના પેઠાઓની રાજધાની થઈ.

સને ૧૭૫૧-૫૨ માં પેઠાને નિજમ અને તેના ફ્રેંચ મળતી આ-ઓએ હરાવ્યો. ૧૭૬૦ માં પેઠાએ અહમદનગર કળાજે કર્યું. સલાબત-નંગ અને નિજમઅલી એની સામા લડવા ગયા, પણ ઉદ્ગીર આગળ યુદ્ધ થયું તેમાં તેઓ હારી ગયા.

સને ૧૭૪૮ માં અધ્યાનોના રાજા અહમદશાહ અબદુલ્લીએ પંજાબ અને મૂલતાન કબજે કરી પોતાના છોકરાને લાંબો સમય બનાવ્યો હતો. બ્યારે એને ખબર થઈ કે મરેઠા લોકોએ લાહોર લખ લીધું છે ત્યારે એ એક મોટું લશ્કર એકઠું કરી એકદમ હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢી આવ્યો, અને સદાશિવરાવ લાઉ અને પેશવાના વડા પુત્ર ત્રિશ્વસરાવની સરદારી હેઠળના મરેઠાઓને સને ૧૭૬૧ માં પાણીપતના મેદાનમાં તદ્દન હરાવી દીધા. આ એ સરદારો બહાદૂરીથી લડતાં રણમાં પડ્યા. આ હારથી મરેઠી સત્તાને મોટો ઘોંટા પહોંચ્યો. પેશવાના અંતઃકરણને આ હારનો ધા એટલો તો કારી લાગ્યો કે તેમાંથી તે સારો થયો નહીં. એ એજ વરસમાં મરણ પામ્યો.

માધવરાવ, ૪થો પેશ્વા (૧૭૬૧-૭૨).—મહંમ પેશ્વાના બીજા પુત્ર માધવરાવ સને ૧૭૬૧ માં ગાદીએ બેઠો. તેની ઉંમર માત્ર ૧૭ વર્ષની હતી, તેથી તેના કાકા રાધાબાને તેનો વાલી નીમ્યો. સને ૧૭૬૫ માં માધવરાવે રાજ્યની લગભગ પોતાના હાથમાં લીધી અને હૈદરઅલી ઉપર ચડાઈ કરી તેની પાસેથી ૩૨ લાખ રૂપિયા કઢાવ્યા.

સને ૧૭૬૬માં મલહારરાવ હોલ્કર મરણ પામ્યો. તેનાપછી અહમદશાહ બાઈગાદીએ બેઠી. એ રાણીમાં ધણા જીય ગુણો હતા, અને એના જેવી રાણી કોઈ ભાગ્યેજ થઈ હોય. એ પરમબક્તિવાળી, દયાળુ અને ઉદોગી હતી.

સને ૧૭૭૦ માં મહંમદ પૂરેપૂરે તાબે કરવાને માધવરાવ મોટું લશ્કર લઈ ચાલ્યો, પણ મંદવાડને લીધે એને પાછા ફરવું પડ્યું, તેથી લશ્કરની સરદારી ત્રિશ્વકરાવ મામાને આપી. એણે ૧૭૭૨ માં ચેરકુલીના યુદ્ધમાં હૈદરઅલીને હરાવી તેના રાજ્યનો ઉત્તર ભાગ તેની પાસેથી કઢાવી પોતાના કબજામાં લીધો. એજ વર્ષમાં મરેઠાઓએ દિલ્હીના નામના બાદશાહ બીજા શાહઆલમને પોતાની સત્તામાં

લીયો. માધવરાવ સને ૧૭૭૨ ના નવેમ્બરની ૧૮મી તારીખે મરણ પામ્યો. એને કાઠી છોકરું હોયું નહોતું. એ ડહાપણવાળો, ઉદાર મનનો, અને શરવીર હતો.

નારાયણરાવ, પંચ પેથા (ડીસે ૧૭૭૨-આગષ્ટ ૧૭૭૩).— માધવરાવ પછી એનો નાનો ભાઈ નારાયણરાવ પેથા થયો. એનો કાકો રાઘોબા એનો રાજ્યરક્ષક થયો. સખારામ બાપુ મુખ્ય પ્રધાન હતો, અને નાનાફડનવિસ રાજ્યમાં એક ઘણો હેંશીઆર અમલદાર હતો. નારાયણરાવે આઠ માસ પેથાઈ ભોગવી. એને રાઘોબાની દુષ્ટ સ્ત્રી આનંદીબાઈએ દગો કરી મારી નાંખાવ્યો.

માધવરાવ નારાયણ, ૬ ઠો પેથા (૧૭૭૪-૯૫).— નારાયણરાવના ખૂન પછી રાઘોબાએ પોતે પેથા નામ ધારણ કરીયું. પણ નારાયણરાવ મરણ પામ્યો ત્યારપછી એની સ્ત્રી જે ગર્ભવંતી હતી તેને સને ૧૭૭૪ ના અગ્રેજ માસમાં માધવરાવ નારાયણ કરીને પુત્ર થયો. તેથી રાઘોબાના લાભને મોટી હાની પહોંચી. એ પુત્રને આપણે રાઘોબાનો હક એક કોરે રાખી ૬ ઠો પેથા કહેવો જોઈએ. સખારામ બાપુ, નાના ફડનવિસ, અને હરિપંથ ફડકે રાજ્યનો વહિવટ ચલાવતા હતા.

પેહલો મરેડી વિમલ (૧૭૭૫-૮૨).— કારણ—રાઘોબાની મરણ પેથા પાછી મેળવવા તરફ હતી, પણ પૂનામાં પોતાના પ્રતિપક્ષિઓને વધારે જોર ઉપર જોઈને તે સિધિયા અને હોલકર પાસે મદદ સાર ગયો, પણ તેમાં કંઈજ ફાળ્યો નહીં, તેથી તે સુરત આવી પહોંચ્યો અને ત્યાં એણે મુંબઈ સરકાર સાથે કરાર કર્યા.

સુરતના કરાર ૧૭૭૫. (રાઘોબા અને મુંબઈ સરકાર વચ્ચે). આ કરારથી રાઘોબાએ અંગ્રેજોને સાબી અને મુંબઈ પાસેના નાના ખેડો અને વરદી વગેરે આપવાને વચન આપ્યું, એવી શરતે કે તમારે મને પેથાઈ પાછી અપાવવામાં મદદ કરવી.

આ કરારથી લગાઈતું બીજ રોપાયું.

જાણવાબેગ હુકીકત.—મુંબઈ સરકારે કર્નલ કીટીંગને ૧,૫૦૦ માણસનું લશ્કર આપીને રાધોબાને પૂને તેડી જઈને તેને પેશ્વાની ગાદીએ બેસાડવાને સુરત મોકલ્યો. પણ મહી નદી આગળ આવ્યો એટલે એનો રસ્તો અટકાવવાને મરેહાઓનું સૈન્ય આરાસર આગળ બેઠું એણે જોયું. અહીં એક યુદ્ધ થયું તેમાં સામા પદાની હાર થઈ, ૧૭૭૫. આ છત રાધોબાને લાભકર્તા હતી, પણ રાધોબાની સાથે સુરતના કરાર મુંબઈ સરકારે કલકત્તા સરકારને પૂછ્યા વિના કર્યા હતા. આ વખતે “રેગ્યુલેટિંગ આક્ટ” ની રૂએ હિંદુસ્તાનમાં કલકત્તા સરકાર સર્વોપરી હતું; અને પોરન હેસ્ટિંગ્સ જે આ વખતે ગવર્નર-જેનરલ હતો તેણે તે કરાર “રાજ્યનીતિથી ઉલટા, ભયભરેલા, જોખમકારક તથા વગર સત્તાના” છે એવું ઠેરવી પૂનાના રાજ્યમંડળ સાથે પુરંધર આગળ ખીજ કરાર કર્યા.

પુરંધરના કરાર, ૧૭૭૬. (એક તરફ રાખારામ બાપુ, નાના ફનવિસ વગેરે અને બીજી તરફ બંગાળા સરકાર)—આથી એણે કંઈ કે સુરતના કરાર જેરવાજખી ગણવા અને રાધોબાનો પક્ષ છોડી દેવો, પણ સાંઘી બેટ અંગ્રેજોએ રહેવા દેવો.

એટલું છતાં મુંબઈ સરકાર રાધોબાના પક્ષને વળગી રહી. આખરે પૂના રાજ્યમંડળ ફ્રેચ લોકો સાથે મસલત કરે છે એમ સાંભળી હેસ્ટિંગ્સને રાધોબાનો પક્ષ કરવામાં મુંબઈ સરકાર સાથે એક મત થવાની જરૂર પડી, ૧૭૭૭. તેથી તેણે રાધોબાને પૂને લઈ જવાને લેન્ડેલીની સરદારી હેઠળ કલકત્તાથી એક લશ્કર મોકલ્યું. પણ એ અંગ્રેજ સરદાર મરણ પામ્યો, અને એની પછી ગોડર્ડ આવ્યો. એ સને ૧૭૭૯ની શરૂઆતમાં સુરત જઈ પહોંચ્યો. એ દરમ્યાનમાં મુંબઈ સરકારે ઇગર્ટન-

ની સરદારી નીચે એક લશ્કર મોકલ્યું. એ સરદારે શત્રુઓનું લશ્કર ઘણું ભારી જોઇને પાછું ફરવું શરૂ કર્યું, પણ શત્રુઓ એની પાછળ લાગ્યા અને એને વાર્ગામી આગળ શરમ લગાડે એવા કરારનો ખરડો કરવાની જરૂર પડી. આ કરારથી અંગ્રેજ અને મરેઠા સને ૧૭૭૩ માં જે રિયતિમાં હતા તે રિયતિમાં રહે એવું ઠરાવવ નો વિચાર હતો, ૧૭૭૯, પણ એ કરાર મિં હોનબીએ તેમજ મિં હેસ્ટિંગ્સે નામંજૂર કરીધા. એવામાં એવા સમાચાર મળ્યા કે નિજમ, હૈદર, અને મરેઠાઓએ એક સંપ કરીધો છે, તેથી અંગ્રેજ લોકોને સને ૧૭૮૨ માં સાલખાઈ આગળ સલાહ કરવાની જરૂર પડી.

સાલખાઈના કરાર, ૧૭૮૨ (નાના ફૂડનવિસ અને હેસ્ટિંગ્સ વચ્ચે).—આથી (૧) બાળક માધવરાવ નારાયણને પેશ્વા કબ્જ કરવો; (૨) રાધાબાને દરમાસે રૂપીઆ ૨૫૦૦૦ આપવા અને તેની મરજીમાં આવે ત્યાં રહે; (૩) પુરંધરના કરાર પહેલાં જે મુલક જેના તાબામાં હોય તે તેમ રહે; (૪) અંગ્રેજ અને ફિરંગીઓ સિવાય બીજા સઘળા યૂરોપી લોકોને મરેઠી રાજ્યમાં દાખલ થવા દેવા નહીં; (૫) હૈદરે (ન્યારે આ કરાર થતા હતા ત્યારે મરહુ પામ્યો) અંગ્રેજોના અને કંજાલકમાં આફ઼ગના નવાબના જે જે પ્રાંતો મેળવ્યા હોય તે બધા ઉપરથી હુકમ બિડાવવાની તેને જરૂર પડતી; (૬) વાર્ગામના કરાર પછી સિંધિયા અંગ્રેજ લોકો સાથે સારી રીતે વલ્લેા હતા તેથી તેને ભરત આપી દેવું.

પહેલો મરેઠી વિગ્રહ પૂરો થયો ત્યારપછી મહાદાજ સિંધિયા મરેઠા રાજ્યોમાં સૌથી જગજો થઈ પડ્યો અને પેશ્વાથી છેક સ્વતંત્ર થયો. એ સને ૧૭૯૪ માં મરહુ પામ્યો. એના પછી એનો ભત્રીજો દાસતરાવ સિંધિયા ગાદીએ બેઠો. સને ૧૭૯૫ માં સઘળા મરેઠા સરદારોએ નિજમઅલીને કુર્દલાડના યુદ્ધમાં હરાવ્યો. સઘળા મરેઠા સરદારો પેશ્વાને પોતાનો ઉપરી ગણી તેની ધજા નીચે આવ્યા તે આ છેલ્લો વાર.

આ સધળો વખત નાના ફૂલવિસ રાજ્યનો કારભાર અધાપનો હતો અને બાળક પેશ્વાને ખરેખરો કેદી તરીકે રાખતો હતો. જ્યારે તે પુખ્ત ઉમ્મરનો થયો ત્યારે તે પોતાની આવી અવસ્થા જોઈ બહુ અકળાયો અને અકળામણમાં મહેલની અગાસી ઉપરથી ઝંપલાવ્યું. તેને પડવાથી ઘણું વાઝ્યું અને એ દિવસમાં મરણ પામ્યો, ૧૭૯૫.

બાહરાવ રજો, ૭મો પેશ્વા (૧૭૬૫-૧૮૧૮).—એ રાષ્ટ્ર-બાનો વડો છોકરો હતો. નાના જે એનો દુશ્મન હતો તેને એણે કે-દમાં નાખ્યો અને શિર્ઝીરાવ ધારજેને મુખ્ય પ્રધાન બતાવ્યો. પણ પેશ્વા પોતાના નવા પ્રધાનના દુરાચરણથી કંટાળી ગયો અને નાનો પાછો પ્રધાન થયો, પણ સને ૧૮૦૦ માં મરણ પામ્યો. એ ગયો તેની સાથે મરેડી રાજ્યનું બધું ઉઠાપણ અને વિવેક પણ ગયાં.

જસવંતરાવ હોટકર જે આ સમયે ઇંદોરમાં રાજ્ય કરતો હતો તેણે સને ૧૮૦૧ માં ઉર્ફીન આગળ સિંધિયાને હરાવ્યો, પણ સિંધિયા અને પેશ્વાના લશ્કરે એને પાછો હડાવી કહાડ્યો. પછી એ ઘણી હોં-શીઆરીથી અચ્યુચ પૂના નજદીક આવી પહોંચ્યો અને ત્યાં બાહ-રાવને તદ્દન હરાવ્યો. બાહરાવ સિંહધર નાડો અને આખરે રખડતો રખડતો વસઈ આવ્યો. અહીં એણે અંગ્રેજ સરકાર સાથે કરાર કર્યો (તા. ૩૧ મી ડીસેમ્બર, ૧૮૦૨). એ કરારથી મરેડી રાજ્યની સ્વતંત્ર-તાનો સૂક્ષ્મ અસ્ત પામ્યો.*

૧ ઇંદોરની ઉત્તરે. ૨ પુના પાસે.

***મરેડી રાજ્યની પડતીનાં કારણો.**—(૧) સિંધિયા પોતાની સત્તા વધારતો ગયો તે જોઈને સૂધી કે તે પેશ્વાથી કેવળ સ્વતંત્ર થયો; (૨) નારાયણરાવના ખૂનને લીધે જે કણ્યો કંઠાસ-ધરો તેથી મરેડા સરદારોમાં જે એક સંઘ હતો તે તદ્દન ટૂટી ગયો; (૩) રાષ્ટ્રબા, નાના ફૂલવિસ, બાહ-

વસંઘના કરાર, ૧૮૦૨ (ગાજરાવ રાજા અને અંગ્રેજ વચ્ચે).—
આથી પેથાએ એવી શરતો ઇજ્જત રાખી કે (૧) મારે મારા રાજ્યમાં
મદદને માટે અંગ્રેજનું લશ્કર રાખવું અને તેના ખર્ચને સાત દર વચ્ચે રદ
લાખ રૂપિયા આપવા; (૨) મારા રાજ્યમાં અંગ્રેજની દુશ્મન એવી કોઈ
પાત્ર યુદ્ધાપી પ્રવર્તે હાજર કરવી નહીં; (૩) સુરત ઉપરના મારા બધા હક્કો
ઉપરથી મારે હાથ ઉઠાવવો અને નિત્યમ અને ગાયકવાડ સાથે મારે કંઈ વાંધા
પડે તેનો ચૂકાદો અંગ્રેજો આપે; (૪) ઇંગ્લંડના નિષ્કપટ મિત્ર રહેવું. અં-
ગ્રેજ લોકોએ એવું અને એના રાજ્યનું પૂર્ણ રક્ષણ કરવાને જામીનગિરી આપી.

ખીજો મરેડી વિચાર (૧૮૦૩).—કારણ—દોલતરાવ સિંધિયા
અને રઘુજી ભોંસ્લે એ બંને બધા વસંઘના કરારની સામે હતા અને
તેઓ લડાઈની તૈયારી કરતા હતા. જેનરલ વેલ્સેએ સિંધિયાને માળવે
જવાનું અને રઘુજીને વરાડ જવાનું કહ્યું. તેમ કરવાની તેઓએ ના
પાડી, તેથી લડાઈ શરૂ થઈ.

બાણવાળેગ હુકીકત.—શરૂઆતમાંજ જેનરલ વેલ્સેએ
અલમનગરનો મજબૂત કિલ્લો જેમાં સિંધિયાનું મ્હોટું તોપખાતું રહેતું
હતું તે કબજે કરીધું (તા. ૨૧મી આગષ્ટ, ૧૮૦૩). સૈથી પહેલું યુદ્ધ
જે જે. વેલ્સેએ ૧૮૦૩માં કરીધું તે અસાધ્ય આગળ, તેમાં એણે
સિંધિયા અને રઘુજી ભોંસ્લે બંનેને હરાવ્યા. આથી અંગ્રેજોના હાથ-
માં બદ્દાનપુર, આશીરચઢ અને પાનાવદના જિલ્લા, અને ભરૂચ અને
આંખાનર જ આવ્યાં. સપ્ટેમ્બરની સાતમી તારીખે જેનરલ લેઇકે સિં-

રાવ રાજે, બસંતરાવ હોદકર અને દોલતરાવ સિંધિયા વચ્ચે એક બીજીથી
ચૂકાદો કરવાને કહ્યો અને હરીફાઈ; (૪) પેથા અને એના સલાહકાર
આલિબા હતા, અને સિંધિયા, હોદકર, અને રઘુજી ભોંસ્લે શત્રુ હતા;
(૫) વસંઘના કરારથી મરેડી રાજ્યની સ્વતંત્રતાનો નાશ; (૬) અંગ્રેજોની
દિલ્હી અગળ ફોર્સ હઈ તેથી સને ૧૮૦૩ માં ખીજો શાહુઆલમ અને એનું
કુટુંબ તેઓના કબજામાં આવ્યું.

૧ ઐરાગાવાદની ઈશાને. ૨ તાપીનદી ઉપર. ૩ બદ્દાનપુર પાસે.
૪ રુદ્રનામાં.

ચિયાના લક્ષરને દિલ્હી આગળ હરાવ્યું અને શાહઆલમને રાજને પોતાના કબજામાં લીધો. અકટોબરની દસમી તારીખે એણે સિંધિયા-ને આગ્રાના યુદ્ધમાં પાછો હરાવ્યો. સાર પક્ષી ધણું ભારે યુદ્ધ લાસ્વા-રીઃ આગળ નવેમ્બરની પહેલી તારીખે થયું તેમાં લેફ્ટે પાશુ સિં-ધિયાના લક્ષરને હરાવ્યું. આને મુકાબલે કટકમાં દુસ્મનોતું જોર ધણું નબળું હતું. એ રોહર અકટોબરની બારમી તારીખ સૂધીમાં કર્નલ હાકુટે લઈ લીધું. એ દરમ્યાનમાં દક્ષિણ અને વરાડમાં ગડગડ આલ્પાંજ કરતી હતી. આખરે આગ્રામાં આગળ એક યુદ્ધ થયું, તેમાં જોનરલ વેલ્સેએ સિંધિયા અને રઘુજી ભોંસ્લેએ જીતેને હરાવ્યા. ગવિલધત્તેના ૩ મોટા પહાડી કિલ્લો અંગ્રેજોને હાથ આવ્યો. આ પ્રમાણે તદ્દન નાસી-પાસ થઈને રઘુજી ભોંસ્લેએ અંગ્રેજ સાથે કરાર કર્યા.

દેવગામરના કરાર, ૧૮૦૩ (રઘુજી ભોંસ્લે અને અંગ્રેજો વચ્ચે). આથી રઘુજી ભોંસ્લેએ અંગ્રેજોને (૧) કટક અને બાલસોર આપ્યાં; (૨) પર્ધા નદીની પશ્ચિમના સધળા પ્રાંત ઉપરથી પોતાનો હાથ ઊઠાવ્યો; (૩) પોતાની, નિજામની, અને પેશ્વાની વચ્ચે જે વાંધા ઉઠે તે અંગ્રેજ પોતાને એવી કબજાત આપી; અને (૪) પોતાની નોકરીમાં અંગ્રેજના જે પરદેશીએ શત્રુ હોય તેમને હાથ નહીં કરવા એવું વચન આપ્યું.

સને ૧૮૦૩ ના ડીસેમ્બરની ૩૦મી તારીખે દોલતરાવ સિંધિયા-એ પણ કંટાળીને સર્જ અંગ્રેગામજ આગળ કરાર કર્યા.

સર્જ અંગ્રેગામના કરાર, ૧૮૦૩ (દોલતરાવ સિંધિયા અને અંગ્રેજો વચ્ચે).—આથી સિંધિયાએ અંગ્રેજોને (૧) જામના અને ગંગા નદી વચ્ચેનો સધળો પ્રદેસ; (૨) જેપુર, જોધપુર, અને ગોહાપુરનો સધળો ઉત્તર ભાગ; (૩) અહમદનગર અને સરયના કિલ્લા અને તેને લગતા જલ્લા; અને (૪) અજંતઘાટ અને ગોદાવરી વચ્ચેનો બધો પ્રદેશ આપી દીધો.

૧ આગ્રા પાસે. ૨ વરાડ પ્રાંતમાં. ૩ ઈલીયપુરની પશ્ચિમે. ૪ ઈલીય-પુરની પાસે. ૫ સિંધિયાના મુલકમાં. ૬ અસાઈ પાસે.

ત્રીજો મરેડી વિગ્રહ (૧૮૦૪-૫).—કારણ—જસવંતરાવ હોલકર, જે ધણો જળરો થઈ પડ્યો હતો તે અજમેર લૂટવા ગયો અને અંગ્રેજના રક્ષણ તળેના રજપૂતોને ધમકી આપી. વળી એણે દો-આયમાંના સર્વ ફળદ્રુપ બાર જીલ્લાઓ મારા બાપજીદાની માલીકીના છે એમ કહી પાછા માગ્યા. લોર્ડ વેલ્સલેએ એની ધમકીને પત કરી નહીં ને લડાઈ જાહેર કરી, ૧૮૦૪.

જાણવાળેગ હુકીકત.—આ વિગ્રહમાં અંગ્રેજોએ કેટલાક કિલ્લા લીધા. પહેલું મોટું યુદ્ધ ડીંગર આગળ થયું, (૧૮૦૪) તેમાં જેતરલ ફેક્ટર અને કર્નલ મોન્સન જીત્યા. જેતરલ લેઈકે હોલકરને દુરકાબાદર આગળ હરાવી ડીંગને ઘેરો ધાલ્યો ને તે છાપો મારી લઈ લીધું. સને ૧૮૦૫ ની શરૂઆતમાં લોર્ડ લેઈકે ભરતપૂરને ઘેર ધાલ્યો. તેના ઉપર હલ્કો કીધો, પણ તેમાં તે ફાળ્યો નહીં અને અંગ્રેજોનો ધણો ઘાણુ વળ્યો. પણ ભરતપૂરના રાજાએ જોયું કે હોલકર નકામાં ફાંફાં મારે છે, તેથી તેણે સલાહ કરી અંગ્રેજને ૨૦ લાખ રૂપિયા આપ્યા અને હોલકરની મિત્રતા છોડી દીધી. લોર્ડ લેઈકે હોલકરને નડસાડ્યો. તે પંજાબમાં ગયો અને ત્યાં તેણે સીખ લોકો પાસેથી મદદ મેળવવાની કાશિશ કીધી પણ ફાળ્યો નહીં, તેથી તેણે સલાહ કીધી, ૧૮૦૫.

ચોથો મરેડી વિગ્રહ (૧૮૧૭-૧૮).—કારણ—બાજીરાવ ૨ જો અંગ્રેજ સાથે પોતાને સલાહ છે એમ ખહારથી ખતાવતો હતો, પણ તેને અંદરખાનેથી તેઓના ઉપર ધણોજ તિરસ્કાર હતો, અને સિંધિયા, હોલકર, અને રમુજ ભોંરજે સાથે ખુફી રીતે કાગળ પત્રો વ્યવહાર રાખત લાગ્યો. આ વખતે ગાયકવાડ તરફથી ગંગાધર સાસ્ત્રી

પેશ્વાનું કેટલુંક હંફાણું જે ગાયકવાડ પાસે નીકળતું હતું તે આખતનો લાંબા વખતના વાંધાને નીકાલ કરવાને અંગ્રેજની આંદેશરીથી પૂને ગયો. આ શાસ્ત્રોને પેશ્વાના માનીતા ત્રિંબકજી ડેંગેએ બાહરાવની સમ્મતિથી સને ૧૮૧૫ના જુલાઈ માસમાં પંદરપૂરના પવિત્ર મંદીરમાં મારી નાંખાવ્યો. મિં એલ્ડીન્સ્ટન જે પૂનામાં અંગ્રેજનો રેસિડન્ટ હતો તેણે ત્રિંબકજીને પોતાના હવાલામાં સોંપી દેવાને પેશ્વાને દરજ પાડી અને નેને થાણાના કિલ્લામાં કેદ કરીધો. એમ છતાં એ કિલ્લામાંથી એ થોડા વખતમાં નાઠો. આ વખતે ત્રિંબકજીને પેશ્વા છાની છાની પૈસાના મદદ કરતો અને તેથી ત્રિંબકજીએ અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાંથી કહાડી મૂકવાને લશ્કર ઉભું કરવા માંડ્યું. આ ઉપરથી લોર્ડ હેલિંગ્સે લડાઈ બંહેર કરી, ૧૮૧૭.

બાહરાવજેગ હકીકત.—હેલું યુદ્ધ ખડકીર આગળ થયું તેમાં એલ્ડીન્સ્ટને પેશ્વાને હરાવ્યો (૧૮૧૭). હવે જેનરલ સ્મિથ પૂને ગયો. બાહરાવ તેને દેખીને નાઠો. અંગ્રેજ સરદારે પૂના શહેર કબજા કરીધું. આખરે કોરગામર આગળ યુદ્ધ થયું (તાં ૧લી જાનેવારી, ૧૮૧૮), તેમાં કેપ્ટન સ્ટોનને પેશ્વાને હરાવ્યો. સને ૧૮૧૮ના ફેબ્રુઆરીની દસમી તારીખે અંગ્રેજોએ સતારા લીધું, અને એક ઢંઢેરા કહાડ્યો, તેમાં એવું બહેર કરીધું કે “બાહરાવ અને એના કુટુંબને રાજ્યના સઘળા હકમાંથી ખાતલ કરીધા છે, એ રાજ્ય ગવર્નર-જેનરલે પોતે લીધું છે અને સતારાની આસપાસનો થોડો ભાગ ત્યાંના રાજાના શુજરાનને સારા રાખવામાં આવ્યો છે.” એક મોટું યુદ્ધ જેમાં બાહરાવનો મુખ્ય પ્રધાન બાપુ ગોખલે મરણ પામ્યો તે સને ૧૮૧૮ના ફેબ્રુઆરીની ૧૯મી તારીખે

આપ્તી આગળ થયું. આ પ્રમાણે બાલાજી વિશ્વનાથના વંશની આ-
ખર આવી. બાજીરાવને ૮ લાખ રૂપીઆ વર્ષાશન બાંધી આપ્યું. એને
કોઈ પુત્ર નહોતો તેથી એણે ધોંડુ પંથ ઉર્દે નાના સાહેબને દત્તક
લીધો. એ નાના સાહેબે સને ૧૮૫૭માં સિપાઈઓનો મ્હોટો ખળવો
જગાવ્યો.

એ અરસામાં નાગપુરના રાજા આપા સાહેબને અંગ્રેજોએ
સીતાબાદદીર અને નાગપુર આગળ હરાવ્યો (૧૮૧૭). આ હારો થયા
પછી એને પરદેજ કીધો અને અલાહાબાદ મોકલી દીધો. ત્યાં આગળથી
એ નાહો અને આખરે બેંધપુરમાં મરણ પામ્યો. હવે પીંઢારા જેઓ
મરેહાઓના બાડુતી સિપાઈઓ હતા તેઓએ પોતાની કેટલીક ટૂંકડી બાંધી.
તેઓના ત્રણ સરદારો હતા—ચીતુ, કરીમખાં, અને વસીલ મહમ્મદ.
તેમાં ચીતુ હોલ્કર સાથે મળી ગયો, પણ સને ૧૮૧૭ માં માહિદપુર
આગળ હારી ગયો અને નહારી જવા જતો હતો તે દરમ્યાનમાં એને
વાઘે ફાડી ખાધો, ૧૮૧૯. કરીમખાં અંગ્રેજોને શરણ આપ્યો. વસીલ
મહમ્મદઝેર ખાઈ મરણ પામ્યો. આ પ્રમાણે આખો મહારાષ્ટ્ર દેશ
અંગ્રેજોને તાબે થયો અને તેમાં શાંતિ થઈ રહી. આ સંબંધોની
મુખ્યત્વેસર હંકીકત હવે પછીથી આપવામાં આવશે.

પ્રકરણ ૬ હું.

હિંદુસ્તાનમાં પ્રાચીન યૂરોપી લોકોનાં થાણાં.

ફિરંગી લોકો.—પંદરમા સૈદ્ધાન્તી આખરે બાર્થોલો મ્યુ હા-
યાઝ નામના ફિરંગીએ કેઇપ આફ્રીકા હોપને રસ્તેથી હિંદુસ્તાન જ-
વાનો દરીઆઈ માર્ગ શોધી કહાડ્યો. ત્યારપછી થોડેક વર્ષે એનો
જ્વતભાઈ વાસ્કો ડી ગામા હિંદુસ્તાનમાં મલબાર કિનારે કલિકટ આ-
ગળ હત્યો (૧૪૯૮). કાબ્રલની સરદારી હેઠળ હિંદુસ્તાનમાં આવવાને
ફિરંગી લોકોનો ખીન્ને બહાણુનો કાફલો સને ૧૫૦૦માં નીકળ્યો. વળી
ત્રીજો કાફલો સને ૧૫૦૪માં આવ્યો. તેનો ઉપરી આટુલુકર્ક કરીને
હતો. કલિકટના રાજા ઝામોરીન ફિરંગીઓની સત્તા વધતી જતી
જોઈને તેઓની સામે થયો, પણ હારી ગયો. સને ૧૫૦૫માં પોર્ટુ-
ગલના રાજાએ આલમેડાને હિંદુસ્તાનનો પહેલો ફિરંગી સૂચો નીમ્યો.
સને ૧૫૦૮માં એની જગાએ આટુલુકર્ક આવ્યો. તેણે ૧૫૧૦માં
ગોઆ જીતી લીધું. ત્રીમે ધીમે ફિરંગી લોકો કેટલાંક અગત્યનાં શહેરો-
ના ધણી થયા. હિંદુસ્તાનમાં તેઓના તાબામાં હાલ ગોઆ, દમ્મણ,
અને દીવ છે.

વલંદા લોકો.—ફિરંગી લોકો અત્યારસુધી હિંદુસ્તાનનો કેટ-
લોક વહેપાર પોતાને હાથ રાખી રહ્યા હતા. તે લઈ લેવાને સને ૧૫૬૪
માં વલંદાઓએ દુરાવ કીધો. તેઓએ ફિરંગીઓને એમ્બાયનાઈમાંથી
સને ૧૬૦૫માં, મલાકામાંથી સને ૧૬૪૦માં, અને લંકા બેટમાંથી
સને ૧૬૫૬માં કહાડી મૂક્યા. સને ૧૬૧૦માં તેઓએ જવાના કિનારા

કપર બરેલીઆ સંસ્થાન વસાવ્યું. બંગાળામાં ચિંસુરા શહેર છે તે તેઓની રાજધાની હતી. હિંદુસ્તાનમાં તેઓનાં સઘળાં થાણાં ધીમે ધીમે અંગ્રેજોએ લઇ લીધાં.

૩૦ (૩૦માર્કેન્ડા) લોકો.—૩૦માર્કેન્ડા રાજ્ય પાસે હિંદુસ્તાનમાં બેઠાં થાણાં હતાં—એક ટ્રાંકવેબારમાં; તે ૧૬૧૬માં તંત્રવરના રાજ્ય પાસેથી ખરીદ કરેલું હતું; બીજું દૂગ્રી નદી ઉપર સીરામ્પુરમાં. આ બન્ને થાણાં સને ૧૮૪૫માં અંગ્રેજોને વેચાતાં મળ્યાં.

અંગ્રેજ લોકો.—હિંદુસ્તાન સાથે જળ માર્ગે બહેપાર કરવાને કે-
ટલાક અંગ્રેજ બહેપારીઓએ ઈંગ્લંડમાં સને ૧૬૦૦ માં એક “શ્રિટિશ ઈસ્ટ ઇન્ડિયા” નામની કંપની સ્થાપી. તે વખતે ઈંગ્લંડમાં એ-
સિઝામેથ રાણી રાજ્ય કરતી હતી અને હિંદુસ્તાનમાં અમુકબર રાજ્ય કરતો હતો. બ્યારે અંગ્રેજ લોકોનાં બહાણે હિંદુસ્તાનમાં આવ્યાં ત્યારે ટ્રેડિંગ અને વસંત લોકો તેઓની સામા જિડ્યા. એમ છતાં તે કંપનીની

૧ કોરામાંડક કિનારા ઉપર.

* બીજી કંપની ૧૬૯૮માં ધર્મ અને એ બન્નેને ત્રીજી ઉચ્ચિયમ રાજ્યો સને ૧૭૦૮ માં બેઠી દીધી.

એ કંપની ૧૪૪ વર્ષ સુધી ખરેખરી બહેપારી કંપની તરીકેજ રહી. સને ૧૭૪૪થી લરકરી કામકાજમાં પણ તે લાભ લેવા લાગી અને જ્યારથી સને ૧૭૬૫માં યુગલ પાદશાહ શાહઆલમ બીજાએ બંગાળ, બહાર, અને ઓરિસ્સાની દિવાની કંપની તરફથી ક્ષાઈવને આપી, ત્યારથી તે કંપનીને રાજ્યકારભાર વસાવવાનો પણ અખત્યાર મળ્યો. હિંદુસ્તાન સાથે બહે-
પાર કરવાને એકલી કંપનીનેજ બે હક હતા તે સને ૧૭૬૩ માં ધર્મ લેવામાં આવ્યો, પણ સોન સાથે બહેપાર કરવાનો તે તેઓનાજ હાથમાં રહ્યો. સને ૧૮૩૪થી કંપની બહેપાર કરતી બંધ પડી, અને સને ૧૮૫૮ સુધી તેને રાજ્ય કરવાનો હક રહ્યો. તેજ વરસમાં હિંદુસ્તાનને ખુદ ઈંગ્લંડના રાજ્યકર્તાના અધિકાર નીચે મૂક્યું.

પહેલી ટોડી સને ૧૬૧૩માં સુરતમાં સ્થપાઈ. ત્યારપછી ૧૬૧૫માં સરદામસ રો નામનો અંગ્રેજ એલચી જહાંગીર બાદશાહ પાસે આવ્યો એ બીના ઘણી જાણવાનું છે. સને ૧૬૧૬માં અંગ્રેજોની ટોડીઓ સુરત, કલિકટ, અને મહત્તીપટણમાં હતી. સને ૧૬૩૮માં બાઉટન કરીને એક અંગ્રેજ વૈદ્ય, શાહજહાંની છોકરી જે માંદી હતી તેને આરામ કરવામાં ફતેહમંદ થયો, તેથી બાદશાહ તેનો એટલો આભારી થયો કે તેણે અંગ્રેજ લોકોના બહેપારને ઉત્તેજન મળે એવા કેટલાક અગત્યના હુકો આપ્યા. ત્યારબાદ અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાં સખતે ઠેકાણું બહેપાર કરવાની રજા આપવામાં આવી. સને ૧૬૩૯માં મિ. ક્રાન્સીસ ડેવિડ્સ સેન્ટ જ્યોર્જ (મદ્રાસ) સ્થાપ્યું. સને ૧૬૪૨માં બાલાસોરમાં એક ટોડી સ્થપાઈ; અને ત્રીજી સને ૧૬૫૦માં ફક્લી શહેરમાં. સને ૧૬૬૨માં ઈંગ્લંડનો બીર્ન આર્લ્સ પોર્ટુગલના રાજાની છોકરી કેથરાઇન સાથે પરણ્યો. તેની પહેરામણીમાં મુંબઈ જેટ આપવામાં આવ્યો હતો તે જેટ આર્લ્સે સને ૧૬૬૮માં કમ્પનીને સ્વાધીન કરીયો, અને તેને કમ્પનીએ હિંદુસ્તાનમાં બહેપારનું મુખ્ય સ્થળ કરીયું. સને ૧૬૯૬માં અંગ્રેજોએ મુગલો પાસેથી કલકત્તા અને ગોવિંદપુર વેચાતાં લીધાં.

ફ્રેન્ચ લોકો.—સને ૧૬૬૪માં ફ્રેન્ચોએ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કમ્પની સ્થાપી. સને ૧૬૭૪માં તેઓએ બીંગ્ગપુરના રાજા પાસેથી પોંડીચરીરે વેચાતું લઈ તેમાં ટોટ કિલ્લા બાંધ્યા. વળી તેઓએ સને ૧૬૮૮માં ચંદ્રનગરમાં અને સને ૧૭૨૫માં માહીષમાં, અને પછીથી કેરી-કરમાં ટોડીઓ સ્થાપી.

(૪૪)

સને ૧૭૩૧ માં ફ્રેન્ચોએ જોસેફ ક્રોડોઇ કૂખેને ચંદ્રનગરનો ગવર્નર અને દસ વરસ પછી હિંદુસ્તાનના ફ્રેન્ચ મુલકનો ગવર્નર-જેનરલ નીમ્યો. આ વખતે દોસ્તઅલી કર્ણાટકનો નવાબ હતો અને નિજામ-ઉલ-મુલક દક્ષિણનો સૂબો હતો. દોસ્તઅલીનો જમાઈ ચંદાસાહેબ કર્ણાટકમાં ઘણોજ બળવાન પુરૂષ હતો, અને ખરા દીક્ષથી તે ફ્રેન્ચ પક્ષને વળગી રહ્યો હતો. એ સને ૧૭૩૬ માં દગાથી ત્રિચિનોપલીનો ઘણી થયો. સને ૧૭૪૦ માં રઘુજી ભોંસ્લે અને મોરારીરાવની સરદારી તથા મરેડાઓ કર્ણાટકમાં મોટાડું લશ્કર લઇને પેદા. દોસ્તઅલી સાથે તેઓને અંખૂર આગળ યુદ્ધ થયું, પણ તેમાં તે હારી ગયો અને કપાઈ ગયો. મરેડાઓએ હવે દોસ્તઅલીના છોકરા સફદરઅલી સાથે કરાર કર્યા. તેની શરતો એ હતી કે સફદરઅલીને આફ઼ગનો નવાબ કબૂલ રાખવો; તે મરેડાઓને મોટાટી ખંડણી આપે અને ચંદાસાહેબને ત્રિચિનોપલીમાંથી કદાવવાને તેમને મદદ કરે. પછી મરેડાઓએ તે શહેરને ઘેરા લાલ્યો. ચંદાસાહેબને કેદ પકડી તેને સતારે લઇ ગયા, ૧૭૪૧. સને ૧૭૪૨ માં સફદરઅલીને મારી નાખ્યો અને એની પછી એના છોકરા મહુમ્મદખાં ગાદીએ બેઠો. ખીજે વરસે એને પણ મારી નાખ્યો, અને અન્વરૂદ્દીન કરીને નિજામનો એક અમલદાર હતો તેને કર્ણાટકનો નવાબ નીમ્યો.

કર્ણાટકમાં અંગ્રેજ અને ફ્રેન્ચ વચ્ચે વિગ્રહ:—સને ૧૭૪૦ માં ફ્રાન્સ અને ઈંગ્લેંડ વચ્ચે ચૂરોપમાં વિગ્રહ સળગ્યો, અને તેની અસર તુરત હિંદુસ્તાનમાં થઈ. ફ્રેન્ચોના ગવર્નર લાભોર્ડોનેઇએ મદ્રાસને ઘેરા લાલ્યો અને તે લઇ લીધું, ૧૭૪૬. આ વાત બન્યાને થોડો

વખત થયો એટલે અન્વરૂદીને એવી માગણી કાઢી કે મને મદ્રાસ આપી દેવું જોઈએ, પણ રૂબેરૂ તે વાત કબૂલ રાખી નહીં. નવાળે એની સામે પોતાના છોકરા મહમ્મદઅલીને એક મોટું લશ્કર આપીને મોકલ્યો, પણ તેમાં તેનું કંઈ વલ્યું નહીં. હવે અંગ્રેજોની મદદે એક મોટો દરીઆઈ કાઢ્યો આવી પહોંચ્યો, અને તેઓએ ફ્રેન્ચોને મદ્રાસમાંથી કહાડી મૂક્યા એટલુંજ નહીં પણ તેઓને પોંડીચરીમાં ઘેરી લીધા. પછી સને ૧૭૪૮ માં ટૂંક મુદતની સલાહ થઈ, અને તેથી લગાઈ પહેલાં જે જે મુલક જેના તાબામાં હતા તે તે કાયમ રહ્યા.

સને ૧૭૪૮ માં નિજમ-ઉલ-મુલક ૧૦૪ વરસની વયે મરણ પામ્યો. હવે હૈદરાબાદની ગાદી માટે એના પૌત્ર મુજફ્ફરજંગ અને એના બીજા છોકરા નાસીરજંગ વચ્ચે વાંધો લાડ્યો. નાસીરજંગે લશ્કરને પોતાની તરફ કરી લીધું અને પોતે સૂરો થયો. મુજફ્ફરજંગ મરેઠાની મદદ મેળવવાને સતારે ગયો. એણે ચંદાસાહેબ સાંધે મળી જઈ રૂબેરૂ મદદ સારૂ અરજ કરી. રૂબેરૂ મરેઠાને ૭ લાખ રૂપીઆ આપી ચંદાસાહેબને છોડ્યો. હવે ફ્રેન્ચોએ ખૂસીની સરદારી હેઠળ અંખૂર આગળ એક લશ્કર મોકલ્યું. અહીં એક યુદ્ધ થયું, તેમાં અન્વરૂદીન અને તેનો મોટો છોકરો હારી ગયા અને માર્યા ગયા. ૧૭૫૦. હવે મુજફ્ફરજંગ દક્ષિણનો સૂરો થયો અને ચંદાસાહેબને કબ્જાટકનો નવાજ બનાવ્યો. પણ તેઓની ફતોહ ઝાઝી વાર રહી નહીં. અન્વરૂદીનનો નાનો છોકરો મહમ્મદઅલી જે ન્હાસીને ત્રિચિનો-પક્ષીમાં બરાઈ ખેડો હતો તેણે અંગ્રેજોની મદદ માગી. આથી બે પક્ષ બંધાયો—એક પક્ષમાં ફ્રેન્ચ, મુજફ્ફરજંગ, અને ચંદાસાહેબ; અને બીજામાં અંગ્રેજ, નાસીરજંગ, અને મહમ્મદઅલી. થોડા દિવસ પછી મુજફ્ફરજંગ અને નાસીરજંગ માર્યા ગયા, અને નિજમનો ત્રોળો

કાકરો સદાચતજંગ દક્ષિણનો સખેદાર થયો. આ સમયે ડૂપ્લે અને તેનો બહાદુર સરદાર ખૂસી દંદિણમાં સર્વોપરી હતા. ડૂપ્લેએ જ્યાં ના. સીરજંગ કપાઇ મૂક્યો હતો ત્યાં આગળ એક જયસ્તંભ બાંધી કીધો, અને ત્યાં એક શેહેર વસાવ્યું, તેનું નામ ડૂપ્લે-ફતેહ-આબાદ પાડ્યું.

સને ૧૭૫૧ માં ચંદાસાહેબે ત્રિચિનોપલી જેમાં મહમ્મદઅલી બરાઇ ખેડો હતો તેને ઘેરો ધાલ્યો. આથી અંગ્રેજોએ એની મદદે રોબર્ટ ક્લાઇવને મોકલ્યો. એણે છાતી ચલાવી એવો વિચાર આપ્યો કે ચંદા સાહેબનું લશ્કર ત્રિચિનોપલીને ઘેરો ધાલવાને ગયલું છે ત્યારે આપણે આક્રમ્ણે ઘેરો ધાલવો. મદ્રાસના ગવર્નર મિન્સોનસેએ વિચારને પોતાની કબૂલાત આપી, અને ક્લાઇવ લાગભોજ આક્રમ્ણ ગયો અને તે શેહેર કબજ કીધું. ક્લાઇવના આ કૃત્યથી ચંદાસાહેબનું ધ્યાન એકદમ ખેંચાયું. તેણે પોતાના છોકરા રાજા સાહેબને ત્રિચિનોપલી આગળના લશ્કરનો થોડો ભાગ આપી આક્રમ્ણને ઘેરો ધાલવા મોકલ્યો. તુકસાન ઘણું થયું તેથી આખરે રાજા સાહેબે ઘેરો બહાજ્યો; એ અને એના ફ્રેન્ચ મળતીઆઓ સને ૧૭૫૧ માં આર્નીની આગળ અને સને ૧૭૫૨ માં કોન્નેપાકા આગળ હારી ગયાં. હવે ક્લાઇવે ડૂપ્લે-ફતેહ-આબાદ શેહેરનો અને ડૂપ્લેના જયસ્તંભનો નાશ કરી એમ બતાવ્યું કે મેં હિંદુસ્તાનમાં ફ્રેન્ચ સત્તાને નાશ કરી કીધી, માર્ચ, ૧૭૫૨.

હવે ક્લાઇવ અને લોરેન્સ, ત્રિચિનોપલી કે જેમાં મહમ્મદઅલી ઘેરાઈ ગયો હતો, તેનો ઘેરો બહાજવાને ગયા. ઘણી લડાઇ થયા પછી ચંદાસાહેબ માર્યો ગયો, અને ફ્રેન્ચ લશ્કર શ્રીરંજમર આગળ અંગ્રેજોને તાબે થયું, ૧૭૫૨. ચંદાસાહેબનું મરણ થયું છતાં

એ વિગ્રહનો અંત આવ્યો નહીં. એજ વર્ષમાં ૧૫૪૨ આગળ એક યુદ્ધ થયું, તેમાં લોરેન્સે ફ્રેન્ચોને હરાવ્યા અને કલાઈવે કોવેલોંગર અને ચિંગાતપટ્ટર લઈ લીધાં. સને ૧૭૫૪ માં ડૂમ્બેની જગોએ ગ્રાંધ્યુ આવ્યો. થોડીક મુદત સુધી તેા દુશ્મનાઈ બંધ રહી અને આખરે કરાર થયા, જેથી સૌ સૌના લીધેલા મુલક સૌ સૌને પાછા આપી દીધા અને અગ્રેજતા મળતીઆ મહમ્મદઅલીને કર્ણાટકનો નવાબ કમૂલ કીધો. પણ આ સલાહ ઝાઝીવાર ટકી નહીં. અને હરીફ કમ્પની વચ્ચે છેલ્લો ઝઘડો સને ૧૭૫૭ માં શરૂ થયો. કલાઈવે મદ્રાસનો સર્વનર નીમાયો હતો, પણ બંગાળામાં ફેટલીક હકીકત બની, તેથી તેને ત્યાં બેઠાવી લેવામાં આવ્યો.

હવે ફ્રેન્ચ સરકારે કર્ણાટકમાં અગ્રેજો સાથે લડવાને કાઉન્ટ ડી લાલીને મોકલ્યો. તેણે મદ્રાસને ઘેરા લાલ્યો (૧૭૫૮), પણ એને પાશ્વ પોંડીચરી જવું પડ્યું, ૧૭૫૯. કર્નલ આયરફૂટ આ વખતે અગ્રેજ લશ્કરનો ઊપરી હતો. લાલી અને ખૂસીએ વાન્ડીવાશઝ શહેર ઉપર દ્રમલો કીધો. ફૂટ તાકીદથી તેનો ઘેરો ઊઠાવવા ગયો. એક યુદ્ધ થયું તેમાં ફ્રેન્ચો હારી ગયા અને ખૂસી કેદ પકડાયો, ૧૭૬૦. ફ્રેન્ચોના તાબામાં જે જે શહેરો હતાં તે લગભગ બધાંજ એક પછી એક ફૂટને હાથ આવ્યાં, અને સને ૧૭૬૨ માં પોંડીચરી પણ અગ્રેજોને હાથ આવ્યું. એમછતાં સને ૧૭૬૩ માં તે પાશ્વ આપી દીધું. લાલીને કેદી તરીકે મદ્રાસ મોકલી દીધો, અને પછી સને ૧૭૬૬ માં પારિસમાં ગર્દન માર્યો. સને ૧૭૬૯ માં ફ્રેન્ચ ઈસ્ટ ઇન્ડિઆ કમ્પનીનો અંત આવ્યો, હાલ હિંદુસ્તાનમાં ફ્રાન્સને તાબે પાંચ શહેરો છે-પોંડીચરી, ચેનોન, ૪ કેરીકલ, માહ્લી, અને ચંદ્રનગર.

૧ પોંડીચરી પાસે. ૨ મદ્રાસની પાસે. ૩ આફ્ટર-પાસે. ૪ ગોદાવરી નદીના મુખ આગળ.

અંગાળામાં બ્રિટિશ રાજ્યની સ્થાપના.

કારાગ્રહ(ખ્તાક હોલ).—અંગાળા, બહાર, અને ઓરિસ્સાનો નવાબ અલિવર્દીખાં સને ૧૭૫૬ માં મરણ પામ્યો, અને તેની પછી તેનો પૌત્ર સુરાજ-ઉદ્-દૌલા ગાદીએ બેઠો. એ નિર્દય અને વિષયી હતો. એ એની હિંદુ પ્રજા સાથે બહુ નિર્દયપણે વર્તતો હતો અને અંગ્રેજો તરફ એને ઘણાજ તિરસ્કાર હતા. એણે ઢાકાના ગવર્નર રાજવલ્લભનું બહુ દ્રવ્ય છીનવી લેવાનો મનસુબો કર્યો; અને જ્યારે કૃષ્ણદાસ પોતાના બાપનું ઘણુંક દ્રવ્ય લઇને કલકત્તે ન્હાસી ગયો, ત્યારે એ નવાબે અંગ્રેજોને એવો હુકમ કર્યો કે તે કૃષ્ણદાસને મારે સ્વાધીન કરે. અને કલકત્તાનો નવો અધિક્ષક કોટ તોડી પાડે. અંગ્રેજના ગવર્નર મિં ડ્રેમકે આ વાત ઉપર ધ્યાન આપ્યું નહીં. આથી નવાબને એટલી તો ઝાંઝ ચઢી કે તેણે કાસમખાનર આગળની અંગ્રેજની કોડી ઉપર હુમલો કરી તે લીધી અને તેમાં લૂટ ચલાવી, સઘળા અંગ્રેજ અમલદારોને કેદ કર્યા, અને પોતાના લશ્કરને હુકમ કર્યો કે એકદમ તમે કલકત્તે જાઓ. આ શહેરમાં એવો અંદોલન નહોતો કે તેઆવા નબળા હુમલા આગળ ટકી શકે. અંગ્રેજોએ પોતાનાં જૈરાં છોકરાંને બહાણુ ઉપર ચઢાવી દીધાં. સવારે મિં ડ્રેમકે પણ તેમની પાછળ ગયો. પછી નવાબ કલકત્તામાં દાખલ થયો અને ઘણાંને કેદ પકડ્યા, ૧૭૫૬. જ્યારે રાત પડી ત્યારે ૧૪૬ કેદીઓને ૨૦ ચોરસ શીટની અંધારી કોટડી જેમાં ઘણીજ જુગ હવા આવતી હતી તેમાં ગોંધ્યા. એ કોટડીનું પછીથી ખ્તાક હોલ (કારાગ્રહ) એવું નામ પડ્યું. એ કેદીઓએ જે દુઃખો ભોગવ્યાં તે બહુ ત્રાસદાયક હતાં. બીજે દિવસે સવારે જ્યારે બારણાં ખોલ્યાં ત્યારે

માત્ર ૨૩ સખસો જીવતા નીકળ્યા. આ ત્રાસદાયક સામગ્રી ખૂનો કરવામાં નવાળ સામેત્ર નહોતો એમ કહેવાય છે, પણ એ વાત જ્યારે તેણે જાણી ત્યારે તે વિષે તેણે કંઈ દલગીરી જતાવી નહીં. પછી એ પોતાની દુર્ગુણી મોજશોખ બોગવવા મૂર્શીદાબાદ ગયો.

આ આફતોના માઠા સમાચાર મદ્રાસ પહોંચ્યા કે તરતજ અંગ્રેજોએ કલાઈવને એક લશ્કર આપીને અને વોટસનને વ્હાણનો એક કાફલો આપીને કલકત્તે મોકલ્યા. તેઓએ કલકત્તા પાછું લીધું. અને હૂગલી શહેર ઉપર એકાએક હમ્મો કરી તે લઇ લીધું, ૧૭૫૭. જ્યારે નવાજને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે એણે સત્તાડ કરી. પણ એની પ્રજા એનાથી કંટાળી ગઇ હતી, અને તેથી એને પદબ્રષ્ટ કરી એના સરદાર **મીરજી**ને ગાદીએ બેસાડવાને એક કાવતરું રચવામાં આવ્યું. એ કાવતરામાં ત્રણ પુરષો અંગ્રેસર હતા—એનો ખજાનચી **રાયદુર્લભ**, એનો સરદાર **મીરજી**, અને જગત્શેઠ કરીને હિંદુસ્તાનમાં સૌથી મોટો શરણ હતો તે. જ્યારે અંગ્રેજોને આ કાવતરાની ખબર પડી ત્યારે તેઓ આતુરતાથી એમાં સામેત્ર થયા. માંહોમાંહે એવો ઠરાવ થયો કે **મીરજી**ને નવાજ જનાવવો, અને તેણે અંગ્રેજોને જે જે નુકસાન થયાં હોય તેને સાર અને તેઓ તેને મદદ કરે તે સાર મન માનતી રીતે જદલો વાળી આપવો. છેક આખરની વખતે અંગ્રેજ અને નવાજની વચ્ચે વહીવટ ચત્રાવનાર આડતીઓ **અમીચંદ** હતો તેણે એવી ધમકી આપી કે જેને તમે મને ૩૦ લાખ રૂપિયા અને ખીન્ત જે નાણાં હિસ્સા તરીકે વહેંચી લેવાય તે ઉપર સેંકડે પાંચ ટકા દલાલી આપવાની કબૂલાત નહીં આપો તો આ જાધુ કાવતરું સુરાજ-ઉદ્-દૌલા આગળ ફેાડી દઇશ. આવી માગણી સાંભળીને કલાઈવે એને છેતરવાની યુક્તિ કરી. બે દસ્તાવેજો તૈયાર કીધા—એક સંદેહ કાગળ ઉપર, તે ખરો હતો; અને બીજો રાતા ઉપર, તેમાં અમીચંદના હક

વિષે કંઈજ કહેકું નહોતું. વોટસને આ ખોટા દસ્તાવેજ ઉપર પોતાની સહી કરવાની ના કહી તેથી એના નામની સહી કલાઈવે કીધી ! આમ કરીને બધું પાકીને તૈયાર થયું કે કલાઈવે લગભગ જાહેર કરી. પછી સુરાજન-હિન્દુદાસ મોટું લશ્કર લઈને પ્લાસી^૧ આગળ આવ્યો. અહીં મોટું યુદ્ધ થયું, તેમાં કલાઈવે નવાખને સજ્જત હાર ખવડાવી, તા. ૨૩મી જૂન, ૧૭૫૭. **મીરજીર** હવે ખુશી રીતે કલાઈવ સાથે મળી ગયો અને કલાઈવે તેને ખંગાળા, બહાર અને આરિસાનો નવાખ કીધો. સુરાજન-હિન્દુદાસ પ્લાસી ગયો, પણ મીર જીરના છોકરા મીરાને તેને પકડીને મારી નાખ્યો. હવે નવા નવાએ કમ્પનીને મોટી રકમો આપી. અમી-ચંદ પણ ધારતો હતો કે મને ૩૦ લાખનો લૂમખો મળશે, પણ તેને કાઈએ એક પદ પણ ખતાવી નહીં.

પ્લાસીના યુદ્ધથી હિંદુસ્તાનમાં બ્રિટિશ રાજ્યનો પાયો નખાયો. એનો રાજ્ય વહીવટ ચલાવવા સાર એક સભા સ્થાપી, અને કલાઈવને ગવર્નર ખતાવ્યો. થોડીક મુદત પછી શાહઆલમ ૨^{જો} અયોધ્યા અને અલાહાબાદના નવાખને લઈને મીર જીરને પદબ્રષ્ટ કરવા આવ્યો. **પટના**^૨ આગળ યુદ્ધ થયું, તેમાં **કર્નલ કાલિયેડ** બ્રિટિશના લશ્કરને હરાવ્યું, ૧૭૬૦. હવે મીર જીરને પોતાના અંગ્રેજ મળતિયાની સત્તા જોઈ કંઈ ઓછી અદેખાઈ આવી નહીં. એણે પોતાની મદદે **વલંદા** અને ખોડાવ્યા; **ચિન્સુરા**^૩ આગળ યુદ્ધ થયું, તેમાં **કર્નલ ફ્રાઈ** તેમને હરાવ્યા, ૧૭૬૦. હવે કલાઈવ ઈંગ્લંડ ગયો અને **વાન્સીટાર્ટ** ગવર્નર થયો. એણે જાણ્યું કે નવાખના રાજ્યથી કોઈ ખુશી નથી, તેથી એણે **મીર જીર**ને પદબ્રષ્ટ કીધો અને તેના જમાઈ **મીર કાસમ**.

ને ગાદીએ ખેસાડ્યો. આ નવાએ અંગ્રેજોને બદલાવના, મિદનાપુર, અને ચિતાગોંગ પરગણાં આપ્યાં. શાહઆલમ ૨ જો, અયોધ્યાના નવાય શૂન-ઉદ્-દૌલાની મદદ લઈ મીર કાસમને ગાદી ઉપરથી ઊઠાડી મૂકવાને એક ખીજ વાર ચાલ્યો, પણ કર્નલ કાર્નાકે એને પટના આગળ પાછો હરાવ્યો (૧૭૬૧), તેથી એણે મીર કાસમને ખંગાળા, બહાર, અને ઓરિસાનો નવાય કબૂલ કીધો.

પટનામાં અંગ્રેજોની કતલ.—હવે નવાય અને કલકત્તાના રાજ્યમંડળ વચ્ચે માલની જકાત વિષે વાંધો ઊઠ્યાથી નવાએ સને ૧૭૬૩માં ૧૪૮ અંગ્રેજોને પટનાના કિલ્લામાં મારી નાખ્યા. અંગ્રેજોનું લશ્કર તુરત ત્યાં ગયું અને તે શેહેર લઈ લીધું. મીર કાસમને અંગ્રેજોએ ઘેરીઆડ આગળ હરાવ્યો (૧૭૬૩) ત્યાર પછી એ શૂન-ઉદ્-દૌલાની મદદ માગવાને અયોધ્યા નાકો. એની સાથે શાહઆલમ ૨ જો પણ સામેલ થયો. આ ત્રણે જણ અંગ્રેજ સાથે લડવાને નીકળ્યા. બકસર આગળ એક યુદ્ધ થયું, તેમાં મેજર મત્રોએ તેઓને તદન હરાવી દીધા, ૧૭૬૪. થોડા માસ પછી શૂન-ઉદ્-દૌલાએ પાછી આથ ભીડી; મલ્હારરાવ હોડકરની મદદ લીધી; પણ કાટપીપ આગળ અંગ્રેજના સરદાર કાર્નાકે એને હરાવ્યો (૧૭૬૪). હવે શાહઆલમ નરમ માખણ જેવો થઈ ગયો હતો. એણે અંગ્રેજોને ખંગાળા, બહાર, અને ઓરિસાની દીવાની આપી, અને તેઓએ એને દર વરસે ૨૬ લાખ રૂપિયા આપવાનું કબૂલ કીધું, ૧૭૬૫. મીર જફર મરી ગયો હતો તેથી એના છોકરાને પેન્શન આપી આપ્યું.

૧ હુગ્લી નદીની ઉત્તરે. ૨ કલકત્તાની પશ્ચિમે. ૩ ખંગાળાના ઉપસાગરના ઈશાન કોણના કિનારા ઉપર. ૪ પટનાની પાસે. ૫ જમના નદી ઉપર સીકંદ્રાની પાસે.

હવે લોર્ડ ક્લાઇવ સને ૧૭૬૫ માં પાછો હિંદુસ્તાન આવી પહોંચ્યો અને લશ્કરમાં તેમજ અમલદારોમાં ઘણી ગેરવર્તણૂક ચાલતી હતી તે સુધારવા પાછળ લક્ષ લગાડયું. એણે સરકારી નોકરોને ખાનગી વહેપારમાં ગુંથાતાં અટકાવવાને સખત ઊપાયો લીધા અને **ખેવડા ભથ્થા***નો રિવાજ કહાડી નાખ્યો. એ સને ૧૭૬૭ માં હિંદુસ્તાન છોડીને ગયો તે પાછો આવ્યો નહીં.

પ્રકરણ ૭મું.

મહેસૂરનો ઇતિહાસ.

સને ૧૭૬૦ને સમારે દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં મહેસૂરનું રાજ્ય હૈદરઅલી નામના એક બહાદૂર અને સાહસિક પુરુષની સત્તા નીચે ઉદય પામતું હતું. આ માણસ પંજાબના ફકીરનો પૌત્ર હતો અને એક બહાદૂર ખારગિરનો પુત્ર હતો. એ ૩૦ વર્ષની વયે મહેસૂરના રાજ્યની નોકરીમાં રહ્યો અને એને ડીડીગલર જિલ્લામાં લશ્કરનો ઉપરી બનાવ્યો. ત્યાં એણે લૂટફાટ, દગો, અને લુચ્ચાઈ દોંગાઈથી ધણો પૈસો અને મોટાડું લશ્કર ભેગું કર્યું. સને ૧૭૬૨માં એણે મહેસૂરના ખરા હકદાર રાજાને અને તેના પ્રધાન નંદરાજને કહાડી મૂક્યા અને પોતે સુલતાન થયો. સને ૧૭૬૩ માં એણે ખેડનાર ઉપર ચઢાઈ કરી તે લૂટી લીધું. અહીં એને અયાગ દ્રવ્ય મળ્યું, તે વડે એનો ઉદય થવામાં તે ધણું સાધન-ભૂત થઈ પડ્યું. આ વગર હકે ગાદી પચાવી પડનાર હૈદરની સત્તા

* લશ્કરી સિપાઈઓ જ્યારે લડાઈ ઉપર જાય ત્યારે તેઓના પગાર ઉપરાંત જે લવાજમ તેઓને મળતું હતું તે.

૧ ત્રિચિનોપલીની પાસે. ૨ મહેસૂરની વાચળે.

દક્ષિ પામતી જોઈ માધવરાવ પેથાને અદ્રેખાઈ આવી. તેથી તે મ્હોટું લશ્કર લઈ એની સામે લડવા ગયો અને એને હરાવી એની પાસે ૩૨ લાખ રૂપીઆ કઢાવ્યા, ૧૭૬૫. ખીજે વરસે હૈદરે મલખાર ઉપર હમલો કરી કલિકટ બંદર લીધું, અને લાંબો રાજ ગભરાયો કે મને કેદ કરશે, તેથી તે પોતાના મ્હેલમાં બળી મૂક્યો.

પહેલો મહૈમૂર વિમલ (૧૭૬૬-૬૮).—કારણ—હૈદરનું બળ વધતું જોઈને દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના સધળા રાજાઓ ગભરાયા. તેને નરમ પાડવાને મરેઠા અને નિજામે એકસંપ કીધો. એ સંપમાં હુમ્તાયે મદ્રાસ સરકારને નિજામ સાથેના પોતાના કરારની રૂએ સામેલ થવું પડ્યું.

જાણવાળેગ હકીકત.—માધવરાવ પેથાએ પોતાના મળ-તિયાઓની રાહ જોઈ નહીં અને કૃષ્ણા નદી ઓળંગી લૂટફાટ કરવા લાગ્યો, પણ હૈદરે તેને લાંચ આપી તેનું મન મનાવ્યું. તેણે નિજામને પણ લાંચ આપી, એવી શરતે કે તે સંપમાં દાખલ ન થવું એટલુંજ નહીં પણ અંગ્રેજો ઉપર હમલો કરવામાં પોતાની સાથે સામેલ થવું. એ યુદ્ધો થયાં—ચંગામર અને ત્રિનોમાલીર આગળ—એ બન્નેમાં કર્નલ સ્મિથે હૈદર અને નિજામનો પૂરેપૂરો પરાજય કીધો, ૧૭૬૭.

હૈદરનો છોકરો ટીપુ જે આ વખતે ૧૭ વર્ષની વયનો હતો તે લૂટફાટ કરતો કરતો છેક મદ્રાસ સુધી આવી પહોંચ્યો. સને ૧૭૬૮ માં કર્નલ પીચની સરદારી નીચેના લશ્કરે નિજામના રાજ્ય ઉપર હમલો કીધો, તેથી તેને અંગ્રેજ સાથે સલાહ કરવી પડી. એજ વર્ષમાં અંગ્રેજોએ મંગલૂર અને હોનાવાડા લીધાં, પણ હૈદરે તેમને નહસાડ્યા.

૧ આર્ની પાસે. ૨ ચંગામની પાસે. ૩ મલખારના કિનારા ઉપર. ૪ ઉત્તર કનેરામાં

કાળોટકમાં કર્નલ સ્મિથે એવી તો હાંશીઆરીથી અને કૃતેહથી લડાઈ ચલાવી કે હૈદરે સલાહની માગણી કીધી; પણ મદ્રાસ સરકારે મૂર્ખાઈથી ના પાડી. આથી ચક્રર પાછું ફેરવાયું. કર્નલ સ્મિથની બદલી થઈ; અને હૈદરે જેટલો મુલક ખોયો હતો તે સધળો તેણે છ અડવાડિયાંમાં પાછો મેળવ્યો. હવે એવો વખત આવ્યો કે મદ્રાસ સરકાર તરફથી સલાહની માગણી થઈ. કર્નલ સ્મિથને પાછી લશ્કરની સરદારી આપી, પણ હૈદર ધણીજ ઝડપથી છેક મદ્રાસની નજદીકમાં આવી પહોંચ્યો, તેથી તેની મરજી મુજબ અંગ્રેજોને સલાહ કરવી પડી.

• **મદ્રાસના કરાર, ૧૭૬૮** (હૈદર અને અંગ્રેજ વચ્ચે).—આથી દરેક પક્ષે એવું કબૂલ કીધું કે લડાઈના દરમ્યાનમાં જેણે એકબીજાના જે જે મુલક લીધા હોય તે દરેકે પાછા આપી દેવા અને બેમાંથી કોઈની ઉપર કોઈ ચુકી આવે તો તેવી વખતે એકબીજાએ મદદ આપવી.

હવે હૈદરે ત્રિંબક મામાની સરદારી હેઠળના મરેડાઓને પાછા લંકાવવાનો ઠરાવ કીધો, પણ પોતેજ સને ૧૭૭૨ માં ચેરકુલી આગળ હારી ગયો અને શ્રીરંગપટ્ટણમાં ઘેરાઈ ગયો. આ વખતે એણે શરત મુજબ અંગ્રેજો પાસે મદદ માગી, પણ તેઓએ એની દાદ સાંભળી નહીં. તેથી એણે મરેડાઓને ૩૬ લાખ રૂપીઆ આપ્યા, ૧૪ લાખની ખંડણી આપવાનું કબૂલ કીધું, અને પોતાના ઉત્તર તરફના ધણા ખરા પ્રાંતો આપી તેઓને વિદાય કીધા. અંગ્રેજ લોકોની આ બેદરકારીનો કાનો હૈદર મનમાં રાખી રહ્યો હતો.

સને ૧૭૭૨ માં માધવરાવના મરણ પછી મરેડી રાજ્યમાં અંધેર ચાલતું હતું; તેથી હૈદરને પોતાના ગયલા મુલક પાછા મેળવવાની તક મળી. તેણે કુર્ગર ઉપર ચઢાઈ કરી અને ત્યાંના લોકોમાં કેર વરતાવ્યો, અને જે સખસ કુર્જવાસીનું માથું કાપી લાવે તેને માથા દીઠ પાંચ

રૂપીઆ આપવા કહ્યા. આથી ૭૦૦ ટોકાંનો ઢગલો હૈદર આગળ વળ્યો !!! સને ૧૭૭૬ની આખર પહેલાં એણે પોતાનો બધો ગયલો મુલક પાછો મેળવ્યો.

ખીજો મહેસૂર વિગ્રહ (૧૭૮૦-૮૪).—કારણ—સને ૧૭૭૨ માં બ્યારે મરેહાઓએ હૈદર ઉપર ચ્હડાઈ કીધી ત્યારે એણે મદ્રાસના કરારની શરત પ્રમાણે અંગ્રેજોની સહાય માગી, પણ તેઓએ આપી નહીં. ખીજું સને ૧૭૭૯ માં અંગ્રેજોએ માહી^૧ બંદર લીધું. આ અપમાનોથી હૈદરને ધુસ્સો આવ્યો અને તેણે લડાઈ જાહેર કીધી.

જાણવાળેગ હુકુંકત.—ગાયકવાડ સિવાય બધા મરેહા સર-દારોએ, હૈદર અને નિજામે મળી અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાંથી કહાડી મૂકવાને એક સંપ કીધો. સને ૧૭૮૦ માં હૈદરે કર્ણાટક ઉપર ચ્હડાઈ કરી અને અંગ્રેજના ઘણા કિલ્લા લીધા. પોલિસોર^૩ આગળ એક યુદ્ધ થયું, તેમાં કર્નલ બેલીને હૈદરે હરાવી કેદ પકડ્યો. સર હેક્ટર મત્રો જે બેલીની સાથે સામેલ થવાનો હતો તે હવે મદ્રાસ તરફ પાછો ફર્યો અને હેરિંગ્સને કલકત્તે મદદને સાર લખ્યું. હેરિંગ્સે લા-ગલોજ સર આયર કૂટને દરીઆને રસ્તે મદ્રાસ મોકલ્યો. તેણે આવીને પોર્ટોનાવોડ,^૪ પોલિસોર, અને શોલિંધઢ^૫ આગળ સને ૧૭૮૧માં હૈદરને હરાવ્યો. ખીજે વરસે હૈદરના છોકરા દીપુએ કોલેરન^૫ નદીના કિનારા ઉપર કર્નલ આથવેઈને હરાવ્યો. સને ૧૭૮૨ માં હૈદર ૮૨ વરસની ઉંમરે મરણ પામ્યો, તેથી એનો છોકરો દીપુ સુલતાન થયો. એણે મદ્રાસ સરકાર સામે એક વરસ કરતાં વધારે લડાઈ ચલાવી, પણ કર્નલ

૧ કલિકટની પાસે. ૨ વેલોરની પાસે. ૩ કોરોમાંડલના કિનારે ઉપર. ૪ આફ઼નની ઉત્તરે. ૫ કાવેરીની સાથા.

કુશાર્તન એક લશ્કર લઇને છેક મહેસૂરમાં પેડો, તેથી એને મંગલૂર આગળ સલાહ કરવાની જરૂર પડી.

મંગલૂરના કરાર, ૧૭૮૪. (અંગ્રેજ અને ટીપુ વચ્ચે).—આ ઉપરથી અંગ્રેજોની કેદીઓ છવતા રહ્યા હતા તે બધાને છાડી મૂક્યા અને દરેક પક્ષે જે જે મુલકો હતી લીધા હતા તે એકબીજાને પાછા આપ્યા.

ત્રીજો મહેસૂર વિમ્લ (૧૭૯૦-૯૨).—કારણ.—સને ૧૭૮૯ ના ડીસેમ્બર માસમાં ટીપુએ ત્રાવણકોરનો રાજા જે અંગ્રેજોના મળ-તિયો હતો તેના રાજ્ય ઉપર ચડાઇ કરી, પણ ઘણું તુકસાન વેડી તેને પાછું ન્હાસી આવવું પડ્યું. આથી ઘુરસે થઇને એણે ત્રણ માસ સુધી જખરી તૈયારી કીધી. જ્યારે લોર્ડ કોર્નવોલિસે આ વાત જાણી ત્યારે તેને વચ્ચે પડવું પડ્યું.

જાણવાળેગ હુકીકત.—હૈદરાબાદના નિમ્નમ અને નાના ફૂડનવિસે અંગ્રેજોને મદદ આપવાનું વચન આપ્યું. સને ૧૭૯૦ માં લોર્ડ કોર્નવોલિસ લડાઇ ચલાવવાને જાતે મદ્રાસ ગયો. ત્યાંથી તે મહેસૂર ગયો અને મંગલૂર લીધું, ૧૭૯૧. હવે ટીપુને પોતાની રાજધાનીનું રક્ષણ કરવા જવું પડ્યું અને શ્રીરંગપટ્ટણથી થોડેક દૂર એરીકેશ આગળ એક યુદ્ધ થયું, તેમાં ટીપુ તદ્દન હારી ગયો (૧૭૯૧). શ્રીરંગપટ્ટણ તરતજ અંગ્રેજના હાથમાં આવત, પણ અંગ્રેજના અને નિમ્નમના લશ્કરને ખોરાકની તાણ પડી. તેથી લોર્ડ કોર્નવોલિસને મદ્રાસ તરફ પાછા ફરવાની જરૂર પડી. હવે હરીપંથની સરદારી હેઠળ મરેઠાઓ આવી પહોંચ્યા. લોર્ડ કોર્નવોલિસે પાછા આવી કેટલાક કિલ્લા લીધા અને શ્રીરંગપટ્ટણને ઘેરા લાવ્યો. એ શહેર શરણ થવાની તૈયારીમાં હતું, એટલામાં ટીપુએ સલાહની માગણી કીધી, ૧૭૯૨.

શ્રીરંગપટ્ટણના કરાર, ૧૭૯૨ (દીપુ અને અંગ્રેજ વચ્ચે).—આથી દીપુએ અંગ્રેજને પોતાનું અડધું રાજપાટ અને ત્રણ કરોડ રૂપીઆં આપવા કબૂલ કીધા; તે ઉપરાંત ત્રીસ લાખ મરેઠાઓને; તે રૂપીઆં બરાબર ત્યાં સુધી પોતાના એ છોકરાને સાનમાં મૂકવા; કુર્ગે તેના રાજને પાછું આપી દીધું.

ચોથો (અને છેલ્લો) મૈસૂર વિગ્રહ (૧૭૯૯).—કારણ—દીપુએ નિઝમ, મરેઠા, અને અફઘાન સરદાર જમાનશાહની સાથે મ્હોટો સંપ કરી નેપોલીઅન બોનાપાર્ટને મદદને સાર કાગળ લખ્યો. તે આપવા તેણે વચન આપ્યું. આ સઘળાઓએ અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાંથી કહાડી મૂકવાનો નિશ્ચય કીધો. આ વાતની ખબર ગવર્નર-જેનરલ લોર્ડ વેલ્સલેને પડી કે તેણે તુરત લડાઈ જાહેર કીધી.

જાણવાબેગ હકીકત.—લોર્ડ વેલ્સલેએ તાકીદથી નિઝમ સાથે કુમકના કરાર કીધા એટલે તેણે મદદ આપવાને કબૂલ કીધું. પછી એકદમ અંગ્રેજ લશ્કર મૈસૂરમાં ગયું. સદાશીર આગળ એક યુદ્ધ થયું તેમાં જનરલ સ્ટૂઅર્ટ દીપુને હરાવ્યો. હુરીસ ખીજું લશ્કર લઇને માલવેલી ગયો. અહીં પણ યુદ્ધ થયું તેમાં દીપુનું કાંઈ ચાલ્યું નહીં. આખરે બન્ને અંગ્રેજ લશ્કર એકઠાં થઇ શ્રીરંગપટ્ટણ આગળ આવી પહોંચ્યાં, અને તેને એકદમ જબરો ઘેરા લીધો. આ જોઈ દીપુના હાથ પગ ભોંય પડ્યા. મેની ૧૯મી તારીખે દીપુની રાજધાનીના કોટમાં ગ્યાઈ પાડયું, અને એ શહેર અંગ્રેજોએ લઈ લીધું. સુલતાનનું શય કપાયલાં માણુમોના દગલામાંથી માલમ પડ્યું. ખીજે દિવસે તેને લશ્કરી દબદબાથી ભૂમીદાલ કરવામાં આવ્યું. લોર્ડ વેલ્સલેએ દીપુના રાજ્યનો થોડોક ભાગ નિઝમને આપ્યો અને કનેરા, કોઈમખટૂર, અને વાઈનાદરનાં પ્રગણાં અંગ્રેજોને સાર રાખ્યાં. મૈસૂરના અસલના રાજાના કુટુંબના નાના છોકરાને બાકી રહેલા રાજ્યનો મહારાજા કીધો.

(૫૮)

પ્રકરણ ૮ મું.

બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનના ગવર્નર-જનરલો,
સને ૧૭૭૪થી ૧૮૮૬ સુધી.

કાશિય સ્વદેશ ગયો ત્યારપછી વેરેટસ્ટ (૧૭૬૭-૬૯) અને કાર્ટીઅર (૧૭૬૯-૭૨) અનુક્રમે બંગાળના ગવર્નર હતા. આ બંધી વખત બંગાળમાં બેનો અમલ ચાલતો હતો-થોડાંધણો નવાબના દેશી અમલદારોનો અને થોડાંધણો કમ્પની સરકારનો. આવા કારભાર-થી ઘણુંજ અધેર ચાલતું અને અન્યાય થતો. આનો અટકાવ કરવા-ને કમ્પનીએ વોરન હેસ્ટિંગ્સને આખું રાજ્ય પોતાના હસ્તકમાં લેવાનો હુકમ આપી બંગાળનો ગવર્નર નીમ્યો, ૧૭૭૨. હેસ્ટિંગ્સે રાજ્યનું સ્થળ મૂર્શીદાબાદ હતું તે બદલી કલકત્તા કીધું. એણે બંગાળના ગવર્નર તરીકે સને ૧૭૭૪ સુધી રાજ્ય ચલાવ્યું.

રોહિલા વિચલ, ૧૭૭૪.—રોહિલા લોકો અધ્યાન જતના હતા. તેઓ કાઝૂલ અને કંદહારથી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા હતા. તેઓએ સુબોનો સારી નોકરી બજાવી હતી તેના બદલામાં તેઓને રામગંગા નદીનો કાળદ્રુપ પ્રદેશ જેને રોહિલખંડ^૧ કરીને કહે છે તે મળ્યો હતો. સને ૧૭૭૩ માં મરેઠા લોકો રોહિલખંડને લૂટી ચાલ્યા ગયા. હવે અ-યોધ્યાના નવાબ શૂન-ઉદ્-દૌલાએ રોહિલા પાસે ૪૦ લાખ રૂપીઆ માગ્યા, અને કારણ એવું બતાવ્યું કે મરેઠાઓથી તમારું રક્ષણ કરવાને તમે મને એ રકમ આપવાનું વચન આપ્યું હતું. આ રૂપીઆ આપ-વાની તેઓએ ના કહી, પણ નવાબ એકલો તેમને જીતી શકે એવો

નહોતો, તેથી તેણે વોરન હેસ્ટિંગ્સની મદદ માગી. વોરન હેસ્ટિંગ્સે ૪૦ લાખ રૂપિયા લઈ તેને મદદ આપી, રાહિલાને હરાવ્યા, અને તેમનો મુલક લઈ લીધો.

વોરન હેસ્ટિંગ્સ, રેગ્યુલેટિંગ આક્ટની રૂએ ૧ લો ગવર્નર-જેનરલ (૧૭૭૪-૮૫).—અંધેર, લાંચ રૂઝવત વગેરેને દૂર કરવાને ઈંગ્લંડની પાર્લિમેન્ટે એક કાયદો પસાર કરીધો તેને રેગ્યુલેટિંગ આક્ટ (રાજ્ય ચલાવવાનો કાયદો) કહે છે. એ કાયદામાં એવું લખ્યું હતું કે

(૧) હિંદુસ્તાનના બીજા ઈલાકાને બંગાળા ઈલાકાના તાબામાં ગણવા; (૨) એ ઈલાકાના ઉપરીને ગવર્નર-જેનરલ એવું નામ આપવું; (૩) એને ચાર કૌન્સિલરો મદદ કરે; અને (૪) એક મુખ્ય ન્યાયાધીશ અને બીજા ત્રણ ન્યાયાધીશોની એક વરિષ્ઠ કોર્ટ કલકત્તામાં સ્થાપવી અને તેઓના ઉપર ગવર્નર-જેનરલની કશી સત્તા રહે નહીં.

આ કાયદાની રૂએ વોરન હેસ્ટિંગ્સ પહેલા ગવર્નર-જેનરલ થયો અને કર્નલ મોન્સન, જેનરલ ક્લેવરીંગ, મિર્ડાન્સિસ, અને મિર્ડાર્વેલ પહેલા કૌન્સિલરો હતા. આમાંના પહેલા ત્રણને હેસ્ટિંગ્સ સાથે બનતું નહોતું અને તેઓમાંના દરેકને મત આપવાનો સરખો હક હતો, તેથી તેઓ દરેક બાબતમાં હેસ્ટિંગ્સનું ચાલવા દેતા નહીં. દેખીતી રીતે હેસ્ટિંગ્સની સત્તા જતીજ રહી હતી અને તેથી એની ઉપર ઘણું તહોમતો મૂકવામાં આવ્યાં, તેમાં નંદકુમારે જે તહોમત મૂક્યું તે ઘણુંજ ભારી હતું. એણે એવું તહોમત મૂક્યું કે હેસ્ટિંગ્સે મોર જાફરની વિધવા બેગમ પાસે ૩૦ લાખની લાંચ લીધી છે. જ્યારે આ કામ ચાલતું હતું ત્યારે નંદકુમાર ઉપર ખોટા દસ્તાવેજ બનાવવાનો આરોપ મૂકી તેને પકડેજ કરીધો. એની તપાસ સર એલિઝાબેથ બેન્નેએ વરિષ્ઠ કોર્ટમાં ચલાવી. આ ન્યાયાધીશ હેસ્ટિંગ્સનો મિત્ર હતો. તેણે એને ગુન્હેગાર ફરાવી ફાંસીની શિક્ષા કરીધી.

મરેશ લોકોની રાજ્યનીતિ સાથે હેસ્ટિંગ્સનો જે સંબંધ છે તે પાંચમા પ્રકરણમાંથી (સુરતના કરાર, ૧૭૭૫ થી સાલબાઈના કરાર, ૧૭૮૨ સુધી) શીખી લેવો.

હવે હૈદરે કર્ણાટકમાં લડાઈ મચાવી (૧૭૮૦). જ્યારે ખેલી હારી ગયો અને કેદ પકડાયો ત્યારે હેસ્ટિંગ્સે સર આયર કૂટને એક લશ્કર આપી મોકલ્યો. પોર્ટોનાવો, પોલિલોર, અને શોલિંધઠનાં યુદ્ધ (૧૭૮૧) અને અંગ્રેજોનો જય પગેરે સાતમા પ્રકરણમાંથી (પાને ૫૫-૫૬ મે) શીખી લેવું.

બનારસમાં બખ્ષેડા (૧૭૮૦).—જે વખતે અંગ્રેજ લોકો મરેશ અને હૈદર જોડે લડાઈમાં ગુંધાપલા હતા તે વખતે તેઓ પૈસાની ઘણી બીડમાં હતા. હેસ્ટિંગ્સે બનારસના રાજા ચૈતસિંગ પાસે ધારા ઉપરાંત ખંડણી માગી. આ માગણી રાજાએ કમૂત ન કરી તેથી જોર જૂઝમથી તે કહડાવવાને હેસ્ટિંગ્સ બનારસ ગયો. આ ઉપરથી ચૈતસિંગે લોકોને ઉશ્કેર્યા અને હેસ્ટિંગ્સ મરતો મરતો બચ્યો. એને ચુનાર નહાસી જવું પડ્યું. એ દરમિયાનમાં લશ્કર એકઠું થયું. ચૈતસિંગ હારી ગયો, તેથી તેને નહાસી જવાની જરૂર પડી. તે પાછો બનારસ આવ્યોજ નહીં. એના ભત્રિજાને ગાદીએ બેસાડી બનારસની વાર્ષિક ખંડણી સાડી બાવીસ લાખ હતી તે વધારીને ૪૦ લાખની કીધી.

અયોધ્યાની બેગમો.—સને ૧૭૭૫ માં અયોધ્યાનો નવાબ શુજા-ઉદ્-દૌલા મરણ પામ્યો. ત્યાર પછી રાજ્યનો અખૂટ ખજાનો બેગમોના હાથમાં આવ્યો. સગીર ઉમ્મરના નવાબ અસફ-ઉદ્-દૌલાને પોતાના લશ્કરને આપવાને ભારે કરજ કરવું પડ્યું. સને ૧૭૮૧ માં એણે એમ

કચું કે એ કરજ મારાથી અપાર્ધ શકારો નહીં. તે ઉપરથી હેરિટંગ્સે બેગમો પાસેથી ૭૬ લાખ રૂપીઆ જોર જૂલમથી કહડાવવા દીધા.

આ બંને કામો કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટરોએ નાપસંદ કીધાં, તેથી હેરિટંગ્સે રાજનામું આપ્યું અને સને ૧૭૮૫ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં ઇંગ્લંડ ગયો. ત્યાં એ સને ૧૮૧૮ માં મરણ પામ્યો. એ ઘણો કાબેલ, પ્હોચેલો, હિમ્મતવાન, અને ખટપટી રાજદ્વારી પુરૂષ હતો.

ફ્રાન્સ અને પિટના કાયદા.—હેરિટંગ્સ હિંદુસ્તાનમાંથી ગયો ત્યાર પહેલાં એ દેશના રાજ્યમાં અગત્યના ફેરફાર થયા. સને ૧૭૯૩ માં **મિં ફ્રાન્સે** એક કાયદો કહાડ્યો. તેની નેમ એ હતી કે બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય ખુદ ઇંગ્લંડના રાજ્યને સોંપી દેવું. એ કાયદો આમની સભાએ પસાર કીધો, પણ ઊમરાવોની સભાએ નામંજૂર કીધો. સને ૧૭૯૪ માં **મિં પિટે** એક કાયદો ઘડ્યો તેમાં એવું હતું કે

(૧) ઇંગ્લંડના રાજનો નીમેલો પ્રધાન અને “બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલ” નામની એક સભાના હાથમાં રાજ્યની બધી સત્તા રહે; (૨) તે ગવર્નર-જેનરલને નીમે; (૩) ગવર્નર-જેનરલથી સ્વરક્ષણના વખત વિવાય લગાઈ અથવા સલાહ થાય નહીં; (૪) ગવર્નર-જેનરલની સભાના સભાસદો ચારના ત્રણ કરવા; અને તેમાંનો એક હિંદુસ્તાનના લશ્કરનો સેનાધિપતિ જોઈએ.

૨. લોર્ડ કેર્નવોલિસ (૧૭૮૬-૯૩).—એ સને ૧૭૮૬ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં કલકત્તે આવી પહોંચ્યો. એ અરસામાં કૌન્સિલના વડા સભાસદ **સર જોન મેકડર્સને** ગવર્નર-જેનરલ તરીકે કામ ચલાવ્યું. લોર્ડ કેર્નવોલિસે પહેલું તો એ કામ કીધું કે એણે લાંચ રજૂત અને અન્યાય દૂર કરવાને કમ્પનીના નોકરોના પગારમાં વધારો કરી આપ્યો.

આ વખતે અંગ્રેજ લોકો સને ૧૭૯૦-૯૨ સુધી **ત્રીજા મહૈસૂર વિગ્રહ**માં રોકાયેલા હતા. એ વિગ્રહનું પરીણામ તેઓને ખીલકુલ લાભકારક હતું (જૂઓ પાને ૫૬-૫૭ મે).

જમાખંદીની રીતો.—હિંદુસ્તાનમાં જમીનની મહેસુલ ગિયાર-પચાની ત્રણ રીતો ચાલે છે:—

(૧) **જમીનદારી રીત.**—એમાં જમીનની મહેસુલ હમેશને વાસ્તે નક્કી કરેલી હોય છે અને તે મ્હોટા જમીદારો કહેવાય છે તેની પાસેથી ગિયારાવાય છે. એ રીત સને ૧૭૫૩ માં લોર્ડ કોર્નવોલિસે દાખલ કરીધી.

(૨) **રૈયતવારી રીત.**—એમાં દરેક ખેડૂતે કેટલી રકમ ભરવી તેનો ખંદોખસ્ત કરેલો હોય છે.

(૩) **ગામવારી રીત.**—એથી દરેક ગ્રામ ગ્રામગામના લોકો પોતાની હદમાં આવેલી જમીનની મહેસુલ ભરવાને જવાબદાર હોય છે.

પહેલી અંગાળાના દક્ષિણ પ્રાંતોમાં ચાલે છે, બીજી મુંબઈ અને મદ્રાસ પ્રેસિડેન્સીમાં ચાલે છે અને ત્રીજી મધ્યપ્રાંતો, અંગાળાના વાયવ્ય પ્રાંતો, અને પંજાબમાં ચાલે છે.

કાયદાની કોર્ટમાં કરેલા સુધારા.—લોર્ડ કોર્નવોલિસે કાયદાની કોર્ટમાં કેટલાક સુધારા કર્યા. અત્યાર સુધી તે મહેસુલ ખાખતનો ગિયરી કલેક્ટર હતો અને તે ન્યાય અને ફાજદારી બન્નેના ગિયરી હતો. આ ગવર્નર-જનરલે એકને બદલે બે કોર્ટો સ્થાપી, અને ન્યાય અને ફાજદારી બન્નેના અમલદારો ગ્રામ નીમ્યા. દરેક જિલ્લામાં અને મુખ્ય શહેરોમાં દીવાની અદાલતો સ્થાપી.

લોર્ડ કોર્નવોલિસ સને ૧૭૫૩ ના અક્ટોબરમાં હિંદુસ્તાનમાંથી ગયો.

૩. સર જોન શોર ઉર્ફે લોર્ડ ટેઇનમથ (૧૭૫૩-૬૮).—એની કારકીર્દીમાં કોઇ અગત્યની ખીના બની નથી. એની રાજનીતિ એની હતી કે દેશી રાજાઓમાં માંહેમાંડેના કજીઆ થાય તેમાં વચ્ચે પડવું નહીં. એકજ ખાખતમાં એને વચ્ચે પડવું પડ્યું. કસ્ટોડિયના વખત પછી અયોધ્યાનો નવાજ મરેઃ દુસ્મનોથી પોતાનું રક્ષણ કરવાને અ-

એને ઉપરજ આધાર રાખતો હતો. એક અંગ્રેજ લશ્કર જેનો અર્થ અયોધ્યાના નવાજ પાસેથીજ મળતો હતો તે ફતેહગઢ આગળ રાખવામાં આવ્યું હતું. સને ૧૭૫૭માં અયોધ્યાનો નવાજ અસફ-ઉદ્-દૌલા મરણ પામ્યો ત્યારે તેની ગાદી માટે વજીરઅલી અને સાદતઅલી એ બે જણે દાવો કર્યો. એનો અંદોજસ્ત કરવાને સર જેન શૌર લખનૌર ગયો. એણે સાદતઅલીને ગાદીએ બેસાડ્યો અને વજીરઅલીને કેદી તરીકે બનારસ મોકલી દીધો. વજીરઅલીએ પાછળથી બંડ કરવાની કોશિશ કરી, પણ કાંઈ ફાળ્યો નહીં.

સર જેન શૌર સને ૧૭૫૮ના માર્ચમાં હિંદુસ્તાનમાંથી ગયો.

૪. માર્કિસ વેલ્સલે ક્રૅ લોર્ડ મોર્નિંગ્ટન (૧૭૫૮-૧૮૦૫).— એ હિંદુસ્તાનમાં આવતાં વારને દેશી રાજાઓનાં કામોમાં વચ્ચે પડ્યો.

કુમક આપવાની પદ્ધતિ.—જે દેશી રાજાઓએ આ પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાલવાને કબૂલ કર્યું તેઓએ હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજોને સર્વોપરી ગણ્યા; તેઓથી અંગ્રેજોની સલાહ વગર કોઈ સાથે લડાઈ કે સલાહ થાય નહીં; અને તેઓના રાજ્યમાં જે અંગ્રેજની ફોજ રહે તેનો ખરચ તેઓ આપે. લોર્ડ વેલ્સલેએ કેટલાક દેશી રાજાઓ સાથે આવા કરાર કર્યા. આથી તેઓએ પોતાની સ્વતંત્રતા તો ખોધ, પણ પોતાના રાજ્યની સલામતી મેળવી. આ પદ્ધતિ ચોરન હેસ્ટિંગ્સે અયોધ્યાની બાબતમાં પહેલ પહેલાં દાખલ કરી હતી અને લોર્ડ વેલ્સલેએ એને પાકી રીતે અમલમાં આણી.

સને ૧૭૫૮માં દીપુએ મરેઠા, નિજમ, અધ્યાન સરદાર જમાનશાહ, અને ફ્રેન્ચ એ લોકોની મદદ માગીને હિંદુસ્તાનમાંથી અંગ્રેજો-

નું રાજ્ય કહાડી નાખવાને પ્રયત્ન કરીયું. આ ઉપરથી લોડ વેલ્સે-
એ લડાઈ જાહેર કરી (ચોથો મહૈસૂર વિગ્રહ, જૂઓ
પાને ૫૭ મે). આ વિગ્રહમાં સદાશીર અને માલવેલીનાં યુદ્ધ થયાં.
એ જાતેમાં દીપુ હારી ગયો. આખરે અંગ્રેજોએ શ્રીરંગપટ્ટણને ઘેરા
ધાલ્યો. દીપુ ઘણીજ બહાદુરીથી લડ્યો, પણ રણમાં પડ્યો. શ્રીરંગ-
પટ્ટણ અંગ્રેજોને હાથ આવવાથી તેઓની સત્તા કન્યાકુમારી ભૂશિરથી
છેક કૃષ્ણા નદી સુધી સ્થપાઈ.

અયોધ્યા અને કર્ણાટકના કારભાર (૧૮૦૧).—અયોધ્યા-
નો નવાજ સાદતઅલી અને તેનો વજીર બરાબર રીતે રાજ્ય ચલા-
વતા નહોતા, અને લોડો ઉપર જીતમ કરતા હતા. તેઓ કુમકની પદ્ધતિની
શરત મુજબ અંગ્રેજના લશ્કરને ખરચ બરાબર પૂરો પાડતા નહોતા.
તેથી લોડ વેલ્સેએ નવાજ પાસે લશ્કરના ખરચને પેટે કેટલાક પ્રાંતો
(કાલ જે બાયબ્ય પ્રાંતો કહેવાય છે તેમાંનો ઘણો ભાગ) લીધા.
કર્ણાટકનો ઘરડો નવાજ મહમ્મદઅલી સને ૧૭૯૫ માં મરણ પામ્યો.
એની પછી એનો છોકરો ગાદીએ બેઠો. એણે સને ૧૮૦૧ માં મોટું
પેન્શન લઈ પોતાનું રાજ્ય અંગ્રેજોને સોંપી દીધું.

સને ૧૮૦૩ માં બીજો મરેઠી વિગ્રહ જાણ્યો. જસવંતરાવ હો-
લ્કરે બાજરાવતી રાજધાની પૂતા લઈ લીધું અને બાજરાવ જાતે
નડાસી ગયો અને ત્યાં અંગ્રેજો સાથે કરાર (વસઈના કરાર, જૂઓ
પાને ૩૬ મે) કરીધા. એ કરારથી તે તાબાનો રાજા થયો. આથી સિંધિયા
અને ભોંસ્લે બંને ગુસ્સે થયા અને અંગ્રેજો સાથે લડાઈ ચાલી.
(બીજો મરેઠી વિગ્રહ, ૧૮૦૩, જૂઓ પાને ૩૬-૩૭ મે.) એમાં પાંચ યુદ્ધો
થયાં—બસાઈ, દિટ્ટી, લાસ્વારી, આગ્રા, અને આગ્રામ એ
સવળામાં અંગ્રેજોનો જય થયો. દેવગામ અને સર્લ અંગ્રેજોના

કરાર (જૂઓ પાને ૩૭ મે) થી અંગ્રેજો હિંદુસ્તાનના મોટા ભાગના ધણી થયા.

ખીજો મરેડી વિગ્રહ પૂરા થયો કે તરત જ ત્રીજો થયો (જૂઓ પાને ૩૮ મે). ખીજા મરેડી વિગ્રહમાં હોલ્કરે કંઈ જ ભાગ લીધો નહોતો. તેથી હવે તે અંગ્રેજો સાથે લડાઈ કરવા નીકળ્યો. એ યુદ્ધો થયા— ડીગ અને ફરક્કાબાદ આગળ—એ બન્નેમાં હોલ્કર હારી ગયો (૧૮૦૪). અંગ્રેજ સરકાર લેન્ડકે ભરતપુરને ઘેરો ધાલ્યો, કારણકે ત્યાંનો રાજા હોલ્કરની સાથે મળી ગયો હતો. પણ તેમાં તે ફત્તેહ પામ્યો નહીં. આખરે હોલ્કર મદદની આશાએ પંજાબ ગયો, પણ ત્યાં કંઈ ફાળ્યો નહીં, તેથી તેણે સલાહ કરી (૧૮૦૫).

લોર્ડ વેલ્સે કીર્તિદ્વી અને ફત્તેહમંદીથી રાજ્ય કરીને સને ૧૮૦૫ના આગસ્ટમાં કલકત્તેથી વિલાયત ગયો. એણે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો મુલક વધારીને અગાઉ કરતાં બમણો કીધો અને તેના મોટા રાજ્યને મજબૂત પાયા ઉપર મૂક્યું.

૫. લોર્ડ કેર્નવોલિસ (ખીજા વાર). સર જ્યોર્જ બાર્લે (૧૮૦૫-૭).—લોર્ડ કેર્નવોલિસ ખીજા વાર ગવર્નર-જેનરલ નીમાયો, પણ એને આવવાને થોડા માસ થયા એટલે મરણ પામ્યો. એની જગ્યાએ સર જ્યોર્જ બાર્લે આવ્યો. એના વખતમાં વેલોરમાં દેશી સિપાઈઓએ તેઓના માથાના પહેરવેશમાં ફેર કરવાથી તથા આપણને ખ્રિસ્તિ કરવાના છે એમ સમજવાથી બંડ કર્યું. સને ૧૮૦૬ના જુલાઈની દસમી તારીખે તેઓ ત્યાંની ગોરી પલટણ સામે ઊઠ્યા, અને તેમનામાંના ૧૧૩ જણને કતલ કીધા. કર્નલ ગિલેસ્પી જે આઈક્ટમાં હતો તેણે એકદમ ત્યાં જઈને બંડખોરાને વિખેરી નાખ્યા.

હવે સર જ્યોર્જ બાર્લેને ગવર્નર-જેનરલની પદ્વી ઉપરથી નીચી પાયરીએ આણી મદ્રાસનો ગવર્નર બનાવ્યો.

૬. અર્લ આન મિન્ટો (૧૮૦૭-૧૩)—એ દેશી રાજાઓના કામમાં વચ્ચે પડ્યું નહીં એવો પાકો નિશ્ચયકરીને હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો. પણ એને પોતાની મરજીથી ઊલટા ચાલવું પડ્યું. અમીરખાં ને લૂટારાઓનો સરદાર હતો તેણે વરાડના રાજાના મુલક ઉપર ચડાઈ કરી; અંગ્રેજનું એક લશ્કર એની સામા મોકલ્યું, તેથી એ નાઠો.

ત્રાવણકોરનો કારભાર.—થોડોક વખત થયાં ત્રાવણકોરનું રાજ્ય છેક હાલહવાલ થઈ ગયું હતું. રેસિડન્ટ વચ્ચે પડ્યો, તેથી દીવાન ધુરસેથયો. તેણેકેટલીક અંગ્રેજની રૈયતને કતલ કીધી અને કિલ્લાનામાં રેસિડન્ટના અંગસા ઉપર હલ્લો કીધો. આ ઉપરથી અંગ્રેજોએ એ દેશને પોતાના કબજામાં લીધો, ૧૮૦૮. એ તેઓના હાથમાં સને ૧૮૧૩ સુધી રહ્યો.

બુખેં વગેરેની જીત—ફ્રેન્ચ ચાંચીઆઓ મોરિશસ, ૨ બુખેં અને રોડીગેઝરબેટામાંથી નીકળી આવી અંગ્રેજોનાં બેપારનાં બહાણો લૂટી લેતા. સને ૧૮૦૯ અને ૧૮૧૦માં તેઓની સામે એ કાફલા મોકલવામાં આવ્યા, અને આ બેટોને લઈ લીધા. બુખેં સને ૧૮૧૪ માં ફ્રાન્સને પાછો આપ્યો. સને ૧૮૧૨માં જવા અને એમ્બોયના વચ્ચે લોટો પાસેથી જીતી લીધા.

લાહોરનો રાજા રણજીતસિંગ પતીઆળાઉ અને જહીંદમાં પગપેસારો કર્યો કરતો હતો, તેથી સને ૧૮૦૯માં તે બે પ્રાંતના સરદારોએ પોતાના રક્ષણને માટે લોડ મિન્ટોની મદદ માગી. મિં સેરકાફને રણજીતસિંગ પાસે એલચી તરીકે મોકલ્યો, અને એવા કરાર થયા કે રણજીતસિંગ સતલજ નદીની દક્ષિણ તરફના પ્રાંતો

૧ ત્રાવણકોરમાં, કિનારા ઉપર. ૨ હિંદી મહાસાગરમાં મેડાગાસ્કરની ખૂંટ. ૩ લખીઆનાની દક્ષિણે. ૪ પાણીપત પાસે.

ઉપર કશી તરેહનો પોતાનો હક બળવે નહીં અને અંગ્રેજો સાથે મિત્રાચારી રાખે. ફ્રેન્ચ અને રશ્યાનાં કાવતરાંનો અટકાવ કરવાની અને હિંદુસ્તાનમાં સલાહ સંપ રાખવાની મતલબથી સિંધ, કાખૂલ, અને ધરિાન જોડે પણ કરારો કરવામાં આવ્યા.

લોર્ડ મિન્ટો સને ૧૮૧૩ માં ઇંગ્લંડ ગયો.

૭. માર્કિસ ઓર્હુસ્ટોન્સ ઉર્ફે ઓર્લ ઓર્લ મોયરા (૧૮૧૪-૨૩).—એ એક પ્રખ્યાત યોદ્ધા, ચતુર રાજ્યદારી પુરૂષ, અને સારી રીતભાત અને ચાલનો માણસ હતો. એ સને ૧૮૧૪ના અકટોબરમાં હિંદુસ્તાન આવ્યો.

નેપાળ અથવા ગુર્ખા વિગ્રહ (૧૮૧૫-૧૬).—કારણ—ગુર્ખા લોકો જેણે યોડાંક વર્ષ ઉપર નેપાળ છતી લીધું હતું તેના રાજાએ અંગ્રેજોના રક્ષણ તથા ભૂટપાલના જમીંદારને કેદ કરી તેનું રાજ્ય લઈ લીધું, અને અંગ્રેજોના ૧૮ પોલીસ અમલદારોને મારી નાખ્યા.

જાણવાજોગ હકીકત.—લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સે જનરલ ગિલેસ્પી અને ઓક્ટરલોનીને મોકલ્યા. પણ ગિલેસ્પી હરદ્વાર પાસેના કલંગનો કિલ્લો લેતાં કપાઈ મૂઓ અને એના લશ્કરની કેટલીક વાર હાર થઈ. જનરલ ઓક્ટરલોનીએ મહા મુશીબતે રામઘઠનીર ટેકરીનો કબજો લીધો અને વિલાસપુરનાર રાજાને નેપાળના રાજાના પક્ષમાંથી છૂટો પાડ્યો. સને ૧૮૧૫માં અંગ્રેજને એ લાભ થયો કે મલૂન પ્રાંત પોતાના હાથમાં આવ્યો. સને ૧૮૧૬માં જનરલ ઓક્ટરલોનીએ ગુરખા સરદાર અમીરસિંગને આદમોરાડ અને મકવાનપુરનાં ૪ યુદ્ધોમાં હરાવ્યો. એજ વરસમાં સલાહ થઈ.

૧ ગંગા નદી ઉપર, પાણીપતની પાસે.

૨ સીમ્લાની પાસે.

૩ કુમાયુમાં. ૪ ખટમુંડુની પાસે.

હેસ્તિંગ્સના રાજ્યનો મરેહાઓનો ઇતિહાસ પાંચમા પ્રકરણમાં પાને ૩૮-૪૦ મે) મુખ્તેસર આપેલો છે. તેમાં ત્રણ મુખ્ય ખીના સમાયલી છે.—(૧) બાહરાવ રત્નનાં કાવતરાં, તેની રહસી, અને ચોથો મરેહી વિગ્રહ (૧૮૧૭-૧૮); (૨) પીંઢારા સાથે વિગ્રહ; અને (૩) નાગપુર વિગ્રહ. છેલ્લી બે મુખ્તેસર હકીકત નીચે આપી છે.

નાગપુર વિગ્રહ (૧૮૧૭).—કારણ—સને ૧૮૧૬ના માર્ચ-માં વરાડનો રાજ રઘુજી ભોંસ્લે મરણ પામ્યો. એની પછી પસંદગી ગાદીએ બેઠો; પણ એ હોલેદીલ હોવાથી રાજ્યનો કારભાર એના કાકાના છોકરા આપા સાહેબને હાથ આવ્યો. એ ચોથા મરેહી વિગ્રહમાં પણ સામેલ હતો. એણે પસંદગીને મારી નાખ્યો અને પછી પોતે ગાદીએ બેઠો. એણે સીતાબાદની આગળ રેસિડન્ટના બંગલા ઉપર હમ્મો કીધો, પણ ખીલકુલ હારી ગયો, ૧૮૧૭.

જાણવાબેગ હકીકત.—જેનરલ ડાવેટન મોટું લશ્કર લઇને આવી પહોંચ્યો. આપા સાહેબ તાબે થયો, પણ એના લશ્કરે એનો હુકમ માન્યો નહીં, નાગપુર આગળ એક યુદ્ધ થયું, તેમાં તે તદ્દન હારી ગયું, ૧૮૧૭. એમ છતાં આપા સાહેબને પાછી ગાદી આપી; પણ લાગલેજ તે પાછાં કાવતરાં કરવા લાગ્યો. એને મિં જેન્કીન્સે પકડી અત્રાહાયાદ કેદ મોકલ્યો; પણ રસ્તેથી તે સટકી ગયો, પાંઢારાના સરદાર ચીતુ સાથે મળી ગયો, અને આમ તેમ ધણો રઝળી રખડીને સીખ લોકોના આશ્રય તળે ગયો. આખરે તે જોધપુર ગયો. અહીં તે જીવ્યો ત્યાંસુધી રહ્યો અને એનું કાંઈ નામ નિશાનરહ્યું નહીં.

પીંઢારા વિગ્રહ (૧૮૧૭-૧૮).—પીંઢારા લોકો એ મરેહાઓના બાડુતી સિપાઇઓ હતા. જ્યારે મરેહા સરદારો લડાઇ કરતાં બંધ પડ્યા ત્યારે આ લોકો લૂટફાટ કરીને પોતાનું ગુજરાન ચલાવવા લાગ્યા.

આ વખતે તેઓના ત્રણ સરદારો હતા—ચીતુ, કરીમખાં, અને વસીલ મહમ્મદ. આ લૂટારાઓને છેક નરમ પાડવાનો હેતિએ નિશ્ચય કીધો. કરીમખાં તો તાબે થયો; પણ ચીતુએ હોલ્કરના લશ્કરમાં આશ્રય લીધો. એ હોલ્કરે તુલસીબાઈ ને પોતાના છોકરા તરફથી રાજ્ય ચલાવતી હતી તેને મારી નાંખી હતી, કારણ કે એ ઓ ઉપર એવો વ્હેમ હતો કે એ અંગ્રેજના પક્ષની છે. હોલ્કર અને ચીતુએ હવે અંગ્રેજોની સામા થવાનો ઠરાવ કીધો. સને ૧૮૧૭ માં માહિદપુર આગળ એક મોટું યુદ્ધ થયું, તેમાં અંગ્રેજોના સરદાર હિસ્લોપ અને માટકમે તેઓને હરાવ્યા. સને ૧૮૧૮ માં સગીર ઉમ્મરના મહુદાર-રાવ હોલ્કરે મહેધર આગળ અંગ્રેજો સાથે કરાર કર્યા.

મહેધરના કરાર, તા. ૬મી જાનેવારી, ૧૮૧૮.—આથી મહુદાર-રાવ હોલ્કરે રજપૂતો ઉપર એની ને સત્તા હતી તે ઉપરથી હાથ ઊઠાવ્યો અને પોતે અંગ્રેજોનાજ રક્ષણ તબે રહ્યા.

ચીતુએ આમ તેમ નાસભાગ કર્યો કીધું અને આખરે એને વાઘે ફાડી ખાધો, ૧૮૧૯. વસીલ મહમ્મદ ઝેર ખાઈ મરાણ પામ્યો. આ પ્રમાણે આખો મહારાષ્ટ્ર દેશ તાબે થયો અને તેમાં પાકો બ-દોષસ્ત કરવામાં આવ્યો.

માર્કવિસ આવ્ હેસ્ટિંગ્સ સને ૧૮૨૩માં ઇંગ્લેન્ડ ગયો.

૮. લોર્ડ આમહુસ્ટ (૧૮૨૩-૨૮).—પહેલો બ્રહ્મી વિઝહ (૧૮૨૩-૨૬)—કારણ—બ્રહ્મી લોકોએ આરાકાન, મણીપુર અને આ-સામ કબજે કરીને સને ૧૮૧૮માં અંગ્રેજો કને એવી માગણી કરી કે ચિતાગોંગ, મૂર્શીદાબાદ અને ઢાકા અમને સ્વાધીન કરો, કારણ

કે એ આરાધનના અસહનના રાજ્યને તાળે હતાં. અલગત અંગ્રેજોએ આ માગણીનો તિરસ્કાર કીધો. સને ૧૮૨૩ માં અંગ્રેજ રૈયતના ર-
ક્ષણને માટે તેર સિપાઈઓ શાહપુરી બેઠમાં આવી રહ્યા. તેઓને
બ્રહ્મી લોકોની ટોળીએ કહાડી મૂક્યા અને કાચર ઉપર ચઢાઈ કરી.

જાણવાબેગ હકીકત.—અંગ્રેજોએ બ્રહ્મદેશના રખડતા રા-
જાને મદદ કરવાને સર આર્થિબોટ્ડ કેમ્બેલને મોકલ્યો. તેણે
જમને રંગૂન સર કર્યું. બ્રહ્મી લોકોનો સૈથી પ્રખ્યાત સરદાર મ-
હા બંદુલાને અંગ્રેજોએ દોનાખ્યુર લેતાં મારી નાખ્યો, ૧૮૨૫.
ખીન્ને વરસે પગામ૩ આગળ એક યુદ્ધ થયું, તેમાં બ્રહ્મીઓ હારી
ગયા. આખરે ચેન્દાબુજ આગળ સલાહ થઈ.

ચેન્દાબુના કરાર, ૧૮૨૬.—આથી આવના રાજાએ કબૂલ કીધું.
કે આસામ, કાચર, અને છન્ડ્યાપ ઉપરના મારા હકો ઉપરથી મારે હાથ
ઠકાવવો; આરાધાન અને ખીજ કેટલાક પ્રાંતો આપી દેવા; અને લડાઈના
ખરચને પેટે એક કરોડ રૂપીઆ આપવા.

ખરાકપુરનું બંડ, ૧૮૨૬.—પેહેસો બ્રહ્મી વિગ્રહ થઈ રહ્યો.
ચાર પછી ૪૭મી પલટણના સિપાઈઓ ખરાકપુરમાં બંડ કરી
ઊઠ્યા, કેમકે તેઓ તરફ ધણો નૂતન વાપરવામાં આવ્યો હતો; પણ
પેગેટે ત્યાં જમને બંડ સમાવી દીધું.

ભરતપુર ઉપર હુડ્ડો, ૧૮૨૬.—ભરતપુરનો રાજા સને
૧૮૨૬માં મરણ પામ્યો. તેની ગાદીનો દાવો તેના બાઈ બળદેવસિંગ
અને ભત્રિજો દુર્જનસાહ કરવા લાગ્યા. અંગ્રેજોએ વચ્ચે પડી બળ-
દેવસિંગને ગાદી આપી. પણ તે એક મહિનામાં મરણ પામ્યો. હ-
વે દુર્જનસાહે બળદેવસિંગના કુંવરને ક્રોડ કરી રાજ્ય કબજે કીધું.

૧ મણીપુરની પશ્ચિમે. ૨ ઈરાવતીના મુખ પાસે. ૩ ઈરાવતી નદી ઉપર.
૪ આવા પાસે. ૫ આસામમાં ચીરાપુંજ પાસે. ૬ કલકત્તા આગળ.

અને અંગ્રેજોની સામે થવાને દેશિશ કીધી. લોર્ડ કોમ્પર્મીઅરે ભરતપુરનો કિલ્લો જે ઘણાંજ મજબૂત ગણાતો હતો તેને ઘેરા ધાલી લઇ લીધો. આથી સને ૧૮૦૫માં લેઇકે અંગ્રેજોના મોખાને ડાઘ લગાડ્યો હતો તે પાછો જળવાયો, અને ખરા હકદારને ગાદી મળી.

લોર્ડ આમહસ્ટે સને ૧૮૨૮ના માર્ચમાં હિંદુસ્તાન છોડી ગયો. **મિં બટરવર્થ** એલીએ લોર્ડ ઉવિલ્યમ બેન્ટિંક આવ્યો ત્યાંસુધી મવર્નર-જેનરલનું કામ ચલાવ્યું.

૯. લોર્ડ ઉવિલ્યમ કેવેનિડિશ બેન્ટિંક (૧૮૨૮-૩૬)-મહેસૂર અને કુર્ગની વ્યવસ્થા.—મહેસૂરમાં અંધેર રાજ્ય ચાલતું હતું, માટે એ પ્રાંત સને ૧૮૩૨માં અંગ્રેજ અમલદારની સત્તા તળે મૂકવામાં આવ્યો. (એ સને ૧૮૮૧ માં સગીર મહારાજાને પાછો આપ્યો.) કુર્ગનો રાજા અંગ્રેજોનો મિત્ર અને સહાયકારી હતો. એના મરણ પછી એનો ભત્રિજો ગાદીએ બેઠો. બાદશાહી કુટુંબના કોઇ પણ પુરુષને એણે જીવતો રહેવા દીધો નહીં, અને લોકો તરફ ધણુંજ ધાતકીપણું ચલાવવા લાગ્યો. અંગ્રેજો વચ્ચે પડ્યા, એને પદબ્રષ્ટ કીધો અને કેદી તરીકે બનારસ મોકલી દીધો. એનું રાજ્ય કમ્પનીના અધિકાર નીચે સોંપ્યું, ૧૮૩૪.

આ વખતે હિંદુસ્તાન અને ઈંગ્લેંડ વચ્ચે આગબોટો ચાલવા લાગી. કમ્પનીને જોપાર કરવાનો જે હક હતો તે સને ૧૮૩૪માં લઇ લેવામાં આવ્યો.

કરકસરવાળા અને લોકોના કાયદા સાર કરેલા મુધારા.—લોર્ડ ઉવિલ્યમ બેન્ટિંકે લશ્કરી સિપાઇઓને એવડું બથ્થું (જૂઓ પાને પર મે) મળતું હતું તે કહાડી નાખ્યું. પછી એણે સતી થવાનો રિવાજ કહાડી નાખ્યો, અને દેશીઓને અંગ્રેજી કેળવણીનું ઉત્તેજન આપ્યું. સને ૧૮૨૯માં ડગ લોકો અથવા લૂટારાનાં ટોળાં જે મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં લૂટકાટ કરતાં હતાં તેનું જડમૂળ કહાડ્યું.

લોડ ઉવલ્યમ જેન્ટિકના રાજ્યમાં કાઈ મોટાં લડાઈનાં કામો થયાં નથી, પણ દેશના શાંતિવાળા સુધારા વધારા થયા છે. એ સને ૧૮૩૫ના મે માસમાં હિંદુસ્તાનમાંથી ગયો. એની પછી સર આર્ટુર્સ મેટકાફે ગવર્નર-જેનરલ તરીકે થોડા માસ કામ ચલાવ્યું. એના વખતમાં જાહેર છાપાને છૂટ મળી.

૧૦. લોર્ડ આર્કલન્ડ (૧૮૩૬-૪૨).—લોર્ડ આર્કલન્ડ સને ૧૮૩૮ના માર્ચ માસમાં હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો. સને ૧૮૩૬માં અયોધ્યામાં રાજ ગાદીને સાર વાંધો ઊઠવાથી ત્યાં એક બંડ થયું, પણ તેને તરતજ સમાવી દેવામાં આવ્યું. જે વરસ પછી સતારાના રાજાને સર જેઠમ્સ કાર્નાકે ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂક્યો અને એને બદલે એના ભાઈને બેસાડ્યો.

અફઘાનીસ્તાનની હુકીકત.—સને ૧૮૬૧માં પાણીપતનું મ્હોટું યુદ્ધ થયું ત્યારપછી અહમદશાહ અબદલી બહુ જબરે બાદશાહ થઈ પડ્યો હતો. જ્યારે માઉન્ટરૂઅર્ટ એલ્ફીન્સ્ટન કાબૂલ ગયો ત્યારે શાહુ શૂળ કરીને અબદલીનો વંશજ ત્યાં રાજ કરતો હતો. આ માણસને એના ભાઈ મહમૂદ ફતેહખાં નામના ધણા લુ. આ વજીરની મદદ લઈને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂક્યો. આ પદબ્રટ થયલા રાજાએ અંગ્રેજોની મદદ માગી. પણ મહમૂદને પોતાના વજીર ઉપર અદેખાઈ આવી તેથી તેણે તેની આંખો ફેડી નાંખી. આ નિર્દય કામથી એની જાતના લોકો (બરાકઝાદ) બહુ ધુરસે થયા. તેઓએ મહમૂદને પદબ્રહ્મ કરીને તેનું રાજ્ય પોતે વહેંચી લીધું. મહમૂદ પાસે હેરાતજી રહ્યું. એ વજીરની જાતના લોકોમાં સૌથી બળવાન સરદાર દોસ્ત મહમૂદ કરીને હતો. તેણે કાબૂલ અને ગીજની સર

કર્થી. રણજીતસિંગ જે પંજાબનો રાજા હતો તે કાશ્મીર અને પે-
શાવર સહિત સિંધુનદની પૂર્વ તરફનાં પરગણાં પચાવી પડ્યો. સને
૧૮૩૪માં શાહ શૂજાએ પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવવાને ચઢાઇ કરી, પણ
તેમાં તે ફાળ્યો નહીં. તે અંગ્રેજના પેન્શનર તરીકે લૂંટીઆનેર રહ્યો.

પહેલો અફઘાન યિઝ્હ(૧૮૩૬-૪૨).—કારણ—આ વખતે રૂશ્યા-
ના લોકો દોસ્ત મહમ્મદની સાથે એક સંપ કરતા હતા અને તેઓનો
દુમતો અટકાવવાની મતલબથી અંગ્રેજોએ અફઘાનીસ્તાન સાથે મિત્રતા
રાખવી એ જરૂરનું લાગ્યું. દોસ્ત મહમ્મદ જે ત્યાં રાજ્ય કરતો હતો
તે અંગ્રેજોની સાથે સંપ કરવાને ખુશી નહોતો. તે ઉપરથી લોડ ઓક-
લન્ડે શાહ શૂજાનો પક્ષ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

બાણવાળેગ હુકીકત.—સને ૧૮૩૮ માં રણજીતસિંગ, શાહ
શૂજા અને અંગ્રેજો વચ્ચે એકસંપ થયો અને સર જોન કીનની
સરદારી હેઠળ અંગ્રેજનું લશ્કર અફઘાનીસ્તાન ઉપર ચઢાઇ કરવાને
સિંધુનદ તરફ ચાલ્યું. તેઓ પહેલાં તો કંદહાર ગયા અને ત્યાં શાહ-
શૂજાને વિધિપૂર્વક ગાદીએ બેસાડ્યો. પછી તેઓ બીજાની ગયા અને
ત્યાંનો ફિરો એકદમ હલ્લો કરીને લઈ લીધો. પછી તેઓએ કાબૂલમાં
પગ મૂક્યો. દોસ્ત મહમ્મદ પર્વાન ૩ આગળ હાર ખાઈ નહારી ગયો
(૧૮૩૬) અને શાહ શૂજા ગાદી ઉપર બેઠો. લશ્કરનો મોટો ભાગ હવે
હિંદુસ્તાન પાછો ફર્યો અને થોડુંક શાહ શૂજા પાસે દેશમાં અંદાજસ્તને
ઘાટે રાખવામાં આવ્યું. સને ૧૮૪૦ માં દોસ્ત મહમ્મદ અંગ્રેજને શરણું
આવ્યો, તોપણ એનો છોકરો અકબરખાં તાબે થયો નહીં. તેણે અંડ
મચાવ્યું. એ દરમ્યાનમાં કાબૂલના અફઘાનોએ શાહ શૂજાનો અમલ

૧ કાબૂલ નદીના મુખ પાસે. ૨ સતલજ નદી પાસે. ૩ કાબૂલની
ઉત્તર તરફ.

માન્યો નહીં. તેઓ સામે થયા અને તે શેહેરમાંના દરેક ગોરાને મારી નાખ્યો. અંગ્રેજો પોતે બહુ સંકટમાં છે એમ ધારી અફઘાનીસ્તાનમાંથી ખીલકુલ પાછા ફરવાને એકમત થયા. અકબરખાંએ તેમને વચન આપ્યું કે હું તમને ખોરાક પૂરો પાડીશ અને તમે જશો ત્યારે હું સામે થઈશ નહીં. પણ એણે સર ઉવિલ્કિયમ મેકનાટન નામના અંગ્રેજ એકત્રીને મસજત કરવાની જગાએ ખોલાવી ગોળીથી હાર કર્યો. અદગો કરવામાં આવ્યો તે છતાં પણ નેળને રસ્તે થઇને કાબૂલમાંથી હિંદુસ્તાન તરફ પાછા ફરવાને અંગ્રેજોએ નિશ્ચય કર્યો. થોડીક સ્ત્રીઓ અને અમલદારો જેઓને ઓલમાં આપવામાં આવ્યાં હતાં તે સિવાય બધાં રસ્તામાં મરણ પામ્યાં. માત્ર ૩૦ આયડન કરીને કાબૂલ મોકલેલા લશ્કરમાંનો એકજ અંગ્રેજ જીવતો જતાલાખાદ પાછો આવવા પામ્યો. કાબૂલમાં શાહ શમ્સને મારી નાખ્યો અને એના ગુડદાને ખાડીમાં ફેંકી દીધું.

ચીન સાથે વિગ્રહ (૧૮૪૦-૪૨).—એનું કારણ એ હતું કે અંગ્રેજ બહેપારીઓ ચીનમાં અરીજુ દાણ આપ્યા વિના છાનામાના લઈ જતા હતા. આનો અટકાવ કરવાને ચીનની સરકાર ગ્રેટબ્રિટનનાં બંદાણો અને રૈયનો ઉપર જૂઠ્ઠામ ગુજારતી હતી. સર હુ ગોર્ડે કેટલીક લડાઇ કરી નાનકીનના આગળ કરાર કર્યા.

નાનકીનના કરાર, ૧૮૪૨ (ચીનની સરકાર અને અંગ્રેજો વચ્ચે).—એ કરારથી અંગ્રેજોને હોંગકોંગર આખી દેવામાં આવ્યું અને ચીનના કિનારા ઉપરનાં ચાર બંદરો—એમોય, કુચ્યુ, નિંગ્પો, અને શેધાયમાં અંગ્રેજોનાં બંદાણોને આવવા દેવાની રજા મળી.

૧૧. લોઈ એલેનબરો (૧૮૪૨-૪૪).—લશ્કરનું કાબૂલ જાયું.—અફઘાનીસ્તાનમાં અંગ્રેજોનેનું બધું લશ્કર નાશ પામ્યું ત્યારે પછી તેઓની પાસે બેજ કિલ્લા રહ્યા હતા—દક્ષિણમાં કંદહારનો; ત્યાં જેનરલ નોટ સરદાર હતો; અને બીજો જલાલાબાદનો, ત્યાં સેધ-લ સરદાર હતો. એ બન્ને કિલ્લાને શિઆબો અને વસંત ઋતુમાં અકબરખાંએ ઘેરો ઘાલ્યો, પણ તેનું કાંઈ વળ્યું નહીં. એમ છતાં ઉન્હાળામાં હિંદુસ્તાનમાંથી લશ્કર આવ્યું, તેથી બન્ને કિલ્લા બચ્યા અને બે બીજી લશ્કરની ટૂકડીઓ જે પકડાયેલો તેઓએ બચાવ કીધો હતો. તેમને સાથે લઇને કાબૂલ ગયું. જેનરલ પોલોક જલાલાબાદના લશ્કરનો સરદાર હતો અને જેનરલ નોટ કંદહારના લશ્કરનો સરદાર હતો; કાબૂલ લઇ લેવામાં આવ્યું; સોમનાથના દહેરાનાં બારણાં જે મહમૂદ ગીજની લઇ ગયો હતો તે લાવીને આગ્રામાં રાખવામાં આવ્યાં અને પછી અંગ્રેજ સરકારે નિશ્ચય કર્યો કે હવે આપણે અફઘાનીસ્તાન સાથે કાંઈજ કામ નથી, તેથી પોતાનું લશ્કર હિંદુસ્તાન પાછું ખેંચાવી લીધું.

સિંધ સાથે વિગ્રહ (૧૮૪૨-૪૩).—કારણ—અફઘાનીસ્તાનમાં લડાઈ ચાલતી હતી તેવામાં સિંધના અમીરો સાથે જે કરારો કીધા હતા તે તેઓ તાબેદારીથી અને નિમકલસાલીથી પાળ્યા કરતા હતા. ગયા અફઘાન વિગ્રહ વખતે તેઓએ અંગ્રેજોને ખોરાક અને ગાડીઓની મદદ કીધી હતી, અને તેઓનીજ મદદ વડે જેનરલ નોટથી કાબૂલ જઈ પહોંચાયું હતું. પણ અમીરોમાં સંપ નહોતો. તેઓએ રેસિડન્ટના ખંગલા ઉપર દમતો કીધો. મેજર ઐઝામ જે સિંધમાં અંગ્રેજોનો રેસિડન્ટ હતો તેણે આ બાબતની ગવર્નર-જેનરલને ખબર કીધી. તેણે લડાઈ જાહેર કીધી.

જાણવાભેગ હુકીકત.—લોડે એલેનખરોએ સર ચાર્લ્સ નેપી-
અરને લશ્કર આપી મોકલ્યો. જે યુદ્ધ થયાં—મીઆની^૧ અને હેદ-
રાખાદ આગળ (૧૮૪૩)—એ બંનેમાં સર ચાર્લ્સ નેપીઅરે અમીરોને
હરાવ્યા. સિંધને અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે સંયોજી દીધું અને અમીરોને રાજ
દેદી તરીકે બનાવસ મોકલી દીધા.

ગ્વાલિયર ત્રિઅહ (૧૮૪૩).—કારણ—દોહતરાવ સિંધિયા સને
૧૮૨૭માં અપુત્ર મરણ પામ્યો. તેની રાણી જંકોજીને દત્તક લઇને
તેની વતી રાજ કરતી હતી. જંકોજીએ સને ૧૮૩૩ માં રાજ્ય સત્તા
પોતાના હાથમાં લીધી, પણ રાજ્યરક્ષક કોણ થાય તેને માટે રાણી
અને જંકોજીના કાકા મામા સાહેબ વચ્ચે તકરાર જાડી. લોડે એલે-
નખરોએ જાણ્યું કે આથી શેહેરમાં લડાઈ સળગશે તેથી તે વચ્ચે પડ્યો.

જાણવાભેગ હુકીકત.—સર હ્યુ ગફને ગ્વાલિયર મોકલ્યો
અને મહારાજપુરે આગળ લડાઈ થઈ તેમાં મરેઠાઓ હાર્યા. એજ
દિવસે મેજર જેનરલ ગ્રેએ પનીઆર૩ આગળ બીજો જય મેળવ્યો.
પછી રાજાને અંગ્રેજના રણુ તથા મૂકવામાં આવ્યો.

લોડે એલેનખરો સને ૧૮૪૪ના આગષ્ટમાં વિલાયત ગયો.

૧૨. સર હેન્રી હાર્ડિંગ (૧૮૪૪-૪૭).—પહેલો સીખ અથવા
પંજાબ ત્રિઅહ (૧૮૪૫-૪૬).—કારણ—રણુજીતસિંહના મરણ
પછી પંજાબમાં જૂઠી જૂઠી ટોળીઓ રાજ્યને સાર લાગા કરતી હતી,
તેથી ત્યાં ઘણુંજ અંધેર ચાલ્યું. આખરે રણુજીતની માનીતી સ્ત્રી ચંદા-
કુંવરને પેટે જન્મેલો હુસીપસિંગ હતો તેને મહારાજ કીયો. સીખ
લોકો અંગ્રેજો તરફ તિરસ્કાર રાખતા હતા, અને તેઓ પોતાને

“આટસા” અથવા પવિત્ર કહેતા. તેઓ લાલસિંગ અને તેજ-સિંગની સરદારી નીચે સતલજ નદી ઓળંગી આવ્યા અને ફિરોજપુરમાં અંગ્રેજનું લશ્કર હતું તેને ધારતી પમાડી. સર હેન્રી હાર્ડિંગે સને ૧૮૪૫ના ડીસેમ્બરની ૧૩મી તારીખે વિગ્રહ જાહેર કર્યો. એ વિગ્રહ ખરોખર બે માસ ચાલ્યો.

જાણવાબેગ હકીકત.—પહેલાં તો લોર્ડ ગફે સીખ લોકોના સરદાર લાલસિંગના લશ્કરને મૂડકીર આગળ હરાવી નહસાડી મૂક્યું, ૧૮૪૫. એજ વરસમાં લોર્ડ ગફે અને લોર્ડ હાર્ડિંગે લાલસિંગને ફિરોજશાહર આગળ હરાવ્યો. વળી સર હેરી સિમથે અલિવાલ્ડ આગળ સીખ સરદાર ગુલામસિંગને હરાવ્યો, ૧૮૪૬. છેલ્લી વાર લોર્ડ હાર્ડિંગે સોઆડિનર આગળ સીખ સરદાર તેજસિંગ અને શ્યામસિંગને હરાવ્યા (૧૮૪૬). આખરે લાહોર આગળ કરાર થયા.

લાહોરના કરાર (૧૮૪૬).—(સીખઅને અંગ્રેજો વચ્ચે) આ કરારથી ધુલીપસિંગને પંજાબના રાજા હખ્ત્રૂલ કીધો; ખીઆસ અને સતલજ નદીની વચ્ચેના હોઆબને અંગ્રેજ મુલક સાથે જોડી દીધો; અને આ વિના કારણના કરેલા વિગ્રહ માટે સીખ લોકોએ ખરચ આપ્યો.

સતી થવાનો ચાલ, ખાળહત્યા, માનવબોગ, અને દગ લોકોના ભયંકર ગુન્હાઓને બંધ પાડવામાં આવ્યા.

લોર્ડ હાર્ડિંગ સને ૧૮૪૭માં હિંદુસ્તાનમાંથી ગયો.

૧૩. લોર્ડ ડલહૌસી (૧૮૪૮-૫૬).—ખીજે સીખ અથવા પંજાબ વિગ્રહ (૧૮૪૮-૪૯).—કારણ—સને ૧૮૪૮માં લાલા મૂળરાજ મૂલતાનનો ગવર્નર હતો. હવે એવો દરાવ થયો કે એની જગ્યાએ સરદાર ખાનસિંગને બેસાડવો. એ સરદાર ખાનસિંગ મેં

૧ સતલજ નદી ઉપર. ૨ ફિરોજપુરની પાસે. ૩ ધુધીઆનાની પાસે.

વાન્સ આન્યુ અને એન્ડર્સનને લઇને મૂલતાન ગયો. આ બે માણસને નિર્ણયપણે મારી નાખ્યા. એજ વખતે એક એવું કાવતરું રચવામાં આવ્યું કે પંજાબમાંના અંગ્રેજના બધા અમલદારોને કાપી નાખવા અને લાહોરમાં રાજ્યનો છેક ફેરફાર કરી નાખવો.

જાણવાબેગ હુકીકત.—લેફ્ટેનન્ટ એડવર્ડસ અને લોર્ડ ગફ લડાઈની તૈયારી કરતા હતા. કિનેરી અને સદુસામી આગળ લેફ્ટેનન્ટ એડવર્ડસનો લાલા મૂળરાજ ઉપર જય (૧૮૪૮); મૂલતાનનો હલ્લો; રામનગર (૧૮૪૮) અને ચિલિયનવાલા ૩ (૧૮૪૯) આગળ લોર્ડ ગફનું સીખ સરદાર શેરસિંગ, ચતરસિંગ વગેરેને હંધાવવું; અને લોર્ડ ગફની ગુજરાત આગળ શેરસિંગ અને ચતરસિંગ ઉપર પૂરેપૂરી ફતેહ (૧૮૪૯) થી પંજાબને અંગ્રેજ મુલક સાથે જોડી દીધું, વાન્સ આન્યુ અને એન્ડર્સનનાં ખૂનને માટે મૂળરાજ ઉપર કામ આવ્યું. એ ગુન્હેગાર હૈયો, પણ એની શિક્ષામાં ઘટાડો કરી ફક્ત જનમ કેદની કરી. મહારાજા હુલીપસિંગને ૫૦,૦૦૦ પાઉંડનું વર્ષાશન બાંધી આપ્યું. અંગ્રેજોને ખીજી બધી લૂટો મળી તેમાં દુનિયામાં સૌથી મહોટો હીરો કોહીનૂર ઈજિંડ મોકલી દીધો.

ખીજો બ્રહ્મા વિગ્રહ (૧૮૫૨-૫૩).—આવાનો રાજા અને તેના અસરદારો અંગ્રેજ રૈયત ઉપર જૂઝમ ગુજારતા હતા તેથી એ વિગ્રહ થયો. દરીઆ ઉપર કોમોડર લામ્બર્ટ અને જમીન ઉપર જેનરલ ગોડવિને લડાઈ કરીને બ્રહ્મા લોકોને તાબે કીધા, અને રંગૂન, મા-

દાખાન, બસીન, અને ત્રામર એ શહેરો લીધાં. પેણુ પ્રાંત અંગ્રેજ રાજ સાથે જોડી દીધો, ૧૮૫૨. સને ૧૮૫૩ના જુનની ૩૦મી તારીખે એ વિગ્રહનો અંત આવ્યો.

રાજ્યસંયોજન કરવાની રાજનીતિ.—સને ૧૮૪૮માં સતારાનો રાજા શાહુજી, અને સને ૧૮૫૩માં નાગપુરનો રાજા ચક્રુજી ભોંસ્લે અને ઝાંસીનો રાજા ગંગાધરરાવ એ ત્રણે આપુત્ર મરણ પામ્યા. તેઓને દત્તક ન લેવા હતાં લોર્ડ ડલહૌસીએ તેઓનાં રાજ્ય ક્ષિટિશ રાજ્ય સાથે સંયોજી દીધાં. સને ૧૮૫૩માં ગવર્નર-જેનરલે વરાડ પ્રાંત નિજમ પાસે દેવાને પેટે લીધો. અયોધ્યામાં ભયંકર અંધેર ચાલતું હતું તેથી તે પ્રાંત પણ સને ૧૮૫૬માં ક્ષિટિશ રાજ્ય સાથે જોડી દીધો (૧૮૫૬). આ પ્રમાણે લોર્ડ ડલહૌસીની કારકીર્દીમાં અંગ્રેજોને ૧૧ પ્રાંતો—સતારા, પંજાબ, રંગૂન, મદ્યાખાન, બસીન, ત્રામ, પેણુ, નાગપુર, ઝાંસી, અયોધ્યા અને વરાડ મળ્યા.

આ ગવર્નર-જેનરલના અમલના વખતમાં આગગાડી અને વિજળીક તાર શરૂ થયાં. એ સને ૧૮૫૬માં હિંદુસ્તાનમાંથી ગયો.

૧૪. લોર્ડ કેનિંગ, ૧લો વાઈસરોય. (૧૮૫૬-૬૧)—સિપાઇઓનો બળવો.—કારણ—દેશી સિપાઇઓને જોરજુલમથી પ્રિસ્તિ કરવાની અને તેઓને ન્યાત અને રિવાજો સંબંધી અડચણો થાય એવા ફેરફારો કરવાની ધાસ્તી, અને અયોધ્યા પ્રાંત કે જે ક્ષિટિશ રાજ્ય સાથે જોડી દીધો (અને જ્યાંથી સિપાઇઓની મોટી સંખ્યા આવી હતી) આ અને બીજાં ઘણાં કારણોને લીધે આ મોટો બળવો જાગ્યો. સને ૧૮૫૭ની શરૂઆતમાં નવી બંદૂકો હિંદુસ્તાન

૧ ઈરાવતી નદીના મુખ આગળ. ૨ ઈરાવતી નદી ઉપર. ૩ બુદ્ધેશ્વરનાં માંડબેડવા નદી ઉપર.

નના લક્કરી માણસોને આપવામાં આવી. એવી બૂમ ચાલી કે સિ-
પાઈએને વટલાવવાના ઇરાદાથી કારતુસોને ગાય અને હુક્કરની ચર-
બી લગાડી છે.

જાણવાએગ હુકીકત—બળવો પહેલ વહેલાં સને ૧૮૫૭-
ના માર્ચમાં **બહામપુર** આગળ જાગ્યો. તેને સમાવી દેવામાં આ-
વ્યો. મે માસની દસમી તારીખે **મીરત** આગળ મોટા બંડ થયું.
એજ માસની અગીયારમી તારીખે એવાંજ કમકમાટ ભરેલા કામે
દિલ્હી આગળ થયાં. એ બળવાખોરોના સરદારો **નાના સાહેબ,**
તાત્યા ટોપી વગેરે હતા. તેઓએ **દિલ્હી** કબજે કરીયું. ત્યાં એક
લક્કર મોકલવામાં આવ્યું, અને ઘણા માણસની ખુંઆરી થયા પછી
દિલ્હી પાછું લેવામાં આવ્યું. **કાનપુર**માં જ પીના બની તે ઘ-
ણીજ ત્રાસદાયક હતી. **નાના સાહેબે** ખાટકીઓને બોલાવ્યા અને
તેઓએ સઘળાં અંગ્રેજોનાં ઘેરાં છોકરાંને કાપી નાખ્યાં. બળવાખો-
રોએ પછી લખનારને ઘેરા ઘાલ્યો. **સર હુન્ની લોરેન્સ** એક ઘેરાઈ
ગયો. **હેવલોક** અને **ઔટ્રામ** ઘણીવાર નિષ્ફળ થયા, પણ પછી
તેઓએ એ શહેરને છાપો મારીને લઈ લીધું. બંડખોરોના માણસોનો
ઘણુ નીકળ્યો. તેમાંના કેટલાકો **નાના** સાથે ન્હાસી ગયા. **નાના**ને
વિષે એવી વાત ચાલે છે કે તે નેપાળના જંગલમાં મરી ગયો. **દિ-**
લ્હીના બાદશાહને કેદ પકડયો અને તેના બે છોકરાને તથા તેના
પૌત્રને ગાળીથી દાર કર્યા. અંગ્રેજ સરકારને જે દેશી રાજાઓ અને
સરદારોએ મદદ કરી હતી અને આવી વખતે નિમકહલાલ રહ્યા
હતા તે ગ્વાલિયરના મહારાજ **સિંધિયા,** જેપુર અને પતીઆળાના
મહારાજ, હૈદરાબાદનો **નિજમ,** વડોદરાનો **ગાયકવાડ** વગેરે હતા.

આ બળવાનું પરીણામ એ થયું કે કમ્પની સરકારના રાજ્યનો અંત આવ્યો અને બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય ખુદ હિંદુસ્તાનના રાજ્યના અધિકાર નીચે મૂકવામાં આવ્યું. એવી મતલબનો હંદેરો દરેક દેશી ભાષામાં તરબુતો કરીને સને ૧૮૫૮ના નવેમ્બરની પહેલી તારીખે હિંદુસ્તાનના દરેક શહેરમાં વાંચવામાં આવ્યો.

૧૫. લોર્ડ એલ્જન (૧૮૬૨-૬૩).—એની કારકીર્દીના દરમ્યાનમાં પંજાબના વાયવ્ય કોણમાંના વાહુલી જતના ધર્મીય લોકોએ બંદ કબુલ, પણ તેને તરતજ સમાવી દેવામાં આવ્યું.

૧૬. લોર્ડ લોરેન્સ (૧૮૬૪-૬૮).—એની ગેરહાજરીમાં મદ્રાસના ગવર્નર સર ઉવૅન્ડેનિસને વાઘસરોયતરીકે કામ ચલાવ્યું. સને ૧૮૬૪ના જાન્યુઆરી માસમાં સર જોન લોરેન્સે રાજ્યની લગભગ પોતાના હાથમાં લીધી. એના વખતની મુખ્ય ખીના:—ભૂતાન વિગ્રહ (૧૮૬૪-૬૫), આરિસામાં ભયંકર દુકાળ (૧૮૬૬), અને આબિસિનિયાના લોકો સાથે વિગ્રહ.

૧૭. લોર્ડ મેયો (૧૮૬૯-૭૨).—એના વખતની જાણવાજોગ ખીના:—અંગ્રાણ આગળ અફઘાન બાદશાહ શેરઅલી સાથે મુલાકાત; ડચ્ક ઓવ કોનોટ હિંદુસ્તાન આવ્યો. લોર્ડ મેયોને સને ૧૮૭૨માં એક મારાએ પોર્ટ બ્લેર આગળ મારી નાખ્યો.

૧૮. લોર્ડ નોર્થબ્રૂક (૧૮૭૨-૭૬).—એના વખતમાં વડોદરાના રાજા મહારાવ ગાયકવાડને પોતાના રાજ્યમાં અધિર આવડતું હતું તેથી સને ૧૮૭૫ માં પદબ્રજ કીધો; પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સ હિંદુસ્તાન આવ્યો (૧૮૭૫-૭૬).

૧૯. લોર્ડ લિટન (૧૮૭૬-૮૦).—એના રાજ્યમાં વિક્ટોરીઆ રાણીને સને ૧૮૭૭ના જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખે દિલ્હી આગળ મજેલાદરબારમાં હિંદુસ્તાનની “કચેસર-ઈ-હિંદ મહારાણી” એવો કિતાબ મળ્યો. શેરઅલી સાથે જે મિત્રતા હતી તે તોડવામાં

આવી, કારણ કે એણે કાબૂલમાં રચના એલચીને આદર સત્કાર કીધો અને અંગ્રેજના એલચીને આવવા દેવા ના પાડી. તેથી તેની સામા લડાઈ બહુર કરવામાં આવી. (બીજો અફઘાન વિઝ-હ, ૧૮૭૮.) શેરઅલીને રચના મુલકમાં નહાસી જવું પડ્યું. ત્યાં તે મરણ પામ્યો. યાકુબખાને એના બાપની ગાદીએ બેસાડ્યો, અને કાબૂલમાં એક અંગ્રેજ રેસિડેન્ટને રાખવામાં આવ્યો. સર હુઝ કેવેન્યરી જે રેસિડેન્ટ હતો તેને અને બીજા ઘણા યુરોપી લોકોને કાપી નાખ્યા. પછી ત્રીજો અફઘાન વિઝહ થયો. ૧૮૮૦. સર ફ્રેડરિક રોબર્ટ્સે કાબૂલ કબજે કીધું. યાકુબને હિંદુસ્તાનમાં કેદી તરીકે મોકલ્યો. એજ વરસમાં ઈંગ્લંડમાં નવું પ્રધાનમંડળ થયું અને અફઘાનીસ્તાનને છોડી દેવું એવો હરાવ થયો. અંગ્રેજોએ અબ્દુલ રહેમાનને કાબૂલનો અમીર પસંદ કીધો. તોપણ અફઘાનીસ્તાન છોડવા પેહેલાં અંગ્રેજોએ મોટી હાર ખાધી. અફઘાનીસ્તાનની ગાદીનો દાવો કરનાર અયુબખાંએ મેઘવાનઝ આગળ અંગ્રેજના લશ્કરને હરાવ્યું અને ઘણુંખરૂં નાશ કર્યું. પછી એણે કંદહારને ઘેરા લીધો. પણ સર ફ્રેડરિક રોબર્ટ્સે એને મજૂઆ આગળ હરાવ્યો.

૨૦. લોર્ડ રિપન (૧૮૮૦-૮૪).—એવું રાજ્ય સુખશાંતિને માટે પ્રખ્યાત છે. દેશી છાપાને લગતો કાયદો કહાડી નાખવામાં આવ્યો; સ્થાનિક સ્વરાજ્યની યોજનાથી હિંદુસ્તાનના દેશીઓને રાજ્યદારી બાબતમાં માથું ધાલવાનો એક નવોજ નમાનો આવ્યો; મીંઠા ઉપરનો કર હતો તેમાં થોડાક ઘટાડો કીધો; ઈંગ્લંડથી જે સુતરાઉ કાપડ આવતું હતું તે ઉપરની નકત કાઢી નાખવામાં આવી; અને લોકોનું બહું થાય એવા ઉપાયો લેવામાં આવ્યા. એના પછી મોર્ડે ઉદરિન આવ્યો.

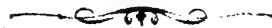

(૮૩)

ભરતખંડના ગવર્નર-જેનરલો.

સને ૧૭૭૪ થી ૧૮૮૯ સુધી.

ક્ર.સા.મેા.	નામ.	કયાંથી	કયાંસુધી.	વર્ષ
૧ સો	વારન હેસ્ટિંગ્સ.....	૧૭૭૪	૧૭૮૫	૧૧
૨ જો	લોર્ડ કાર્નવોલિસ.....	૧૭૮૬	૧૭૯૩	૭
૩ જો	સર જોન શોર ઉર્ફે લોર્ડ ટેઇનમથ.....	૧૭૯૩	૧૭૯૮	૫
૪ થો	લોર્ડ વેલ્સલે (મોર્નિંગ્ટન).....	૧૭૯૮	૧૮૦૫	૭
૫ મો	લોર્ડ કાર્નવોલિસ (ખીજવાર).....			
	સર જ્યોર્જ આર્લો.....	૧૮૦૫	૧૮૦૭	૨
૬ ઠો	લોર્ડ મિન્ટો.....	૧૮૦૭	૧૮૧૩	૬
૭ મો	લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સ ઉર્ફે લોર્ડ મોયરા.....	૧૮૧૪	૧૮૨૩	૯
૮ મો	લોર્ડ આમ્હર્સ્ટ.....	૧૮૨૩	૧૮૨૮	૫
૯ મો	લોર્ડ ઉવિલ્યમ બેન્ટિન.....	૧૮૨૮	૧૮૩૬	૮
૧૦ મો	લોર્ડ આક્લંડ.....	૧૮૩૬	૧૮૪૨	૬
૧૧ મો	લોર્ડ એલેનબરો.....	૧૮૪૨	૧૮૪૪	૨
૧૨ મો	લોર્ડ હાર્ડિંગ.....	૧૮૪૪	૧૮૪૭	૩
૧૩ મો	લોર્ડ ડલહૌસી.....	૧૮૪૮	૧૮૫૬	૮
૧૪ મો	લોર્ડ ક્રેનિંગ.....	૧૮૫૬	૧૮૬૧	૫
૧૫ મો	લોર્ડ એલ્જન.....	૧૮૬૨	૧૮૬૩	૧
૧૬ મો	લોર્ડ જોન લોરેન્સ.....	૧૮૬૪	૧૮૬૯	૫
૧૭ મો	લોર્ડ મેયો.....	૧૮૬૯	૧૮૭૨	૩
૧૮ મો	લોર્ડ નોર્થબ્રૂક.....	૧૮૭૨	૧૮૭૬	૪
૧૯ મો	લોર્ડ લિટન.....	૧૮૭૬	૧૮૮૦	૪
૨૦ મો	લોર્ડ રિપન.....	૧૮૮૦	૧૮૮૪	૪
૨૧ મો	લોર્ડ ડકરિન.....	૧૮૮૪	૧૮૮૮	૪
૨૨ મો	લોર્ડ લેન્સડાઉન.....	૧૮૮૮	ના ડીસેં	થી

પૂરવણી.

પ્રખ્યાત માણસોનું ટૂંક વૃત્તાંત.

મહમ્મદ ગીજની.—એ સમક્તગીનનો છોકરો હતો. એ સને ૧૮૭૭ માં જન્મ્યો હતો. એણે ગીજની વંશ સ્થાપ્યો (૧૮૮૬). એણે હિંદુસ્તાન ઉપર ચાર સ્વારીઓ કરી (મૂઝા પાને પ મે). એની છેલ્લી સ્વારી (૧૦૨૪) માં એણે ગુજરાતમાં સોરઠી સોમનાથના પ્રખ્યાત દેવરાનો નાશ કરી, અને તેમાંથી અથાગ દ્રવ્ય લઈ ગયો. એ સને ૧૦૩૦ માં મરણ પામ્યો. એ મૂર્તિ ખંડન કરવાને ધણો આતુર હતો તેથી એનું નામ “મૂર્તિખંડનકર્તા” પડ્યું. એ ચાલાક, અગમ-ચેતીવાળો, અને ધનસોબી હતો.

મહમ્મદ ઘોરી.—એ હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાની રાજ્યનો સ્થાપનાર હતો. એણે સને ૧૧૮૬ માં લાહોર જીત્યું. સને ૧૧૯૧ માં એને અજમેરના રાજા પૃથ્વીરાજે પાણીપતના યુદ્ધમાં હરાવ્યો. સને ૧૧૯૩ માં સ્થાનેશ્વર આગળ યુદ્ધ થયું, તેમાં એણે પૃથ્વીરાજને હરાવ્યો, તેને કેદ પકડ્યો અને તેને મારી નાખ્યો. પછી એણે ગુજરાત, અયોધ્યા, અંગાળા, અને અંધાર પ્રાંત લીધા. એને સને ૧૨૦૬ માં ગઝર નામના લોકે મારી નાખ્યો. એ સહિષ્ અને બહાદૂર હતો.

મહમ્મદ તઘલખ.—એ ગ્યાસુદ્દીન તઘલખનો છોકરો હતો. એ સને ૧૩૨૫ માં દિલ્હીની ગાદીએ બેઠો. એ ધણો હોંશીઆર અને બળેશો હતો, પણ જરાક તરેહવાર સ્વાભાવનો હતો. એણે મુગલોને લાંચ આપી તેમને પાતાની તરફ કરી લઈને દક્ષિણ ઉપર ચડાઈ કરી. એણે દરિયા અને ચીન ઉપર દૂમચા કરી, પણ એનું લશ્કર તદ્દન નાશ થયું.

એણે એની ઘેલછામાં એક એવું કામ કીધું કે એણે પોતાની રાજધાનીનું શહેર દિલ્હી બદલી દોલતાબાદ કીધું. એણે પોતાનાં એક દાંત હપર સુંદર કબર ચણાવી ! એ સને ૧૩૫૧ માં મરણ પામ્યો.

બાબર.—એ હિંદુસ્તાનનો પહેલો મુગલ બાદશાહ હતો. એ સને ૧૪૮૩ માં જન્મ્યો હતો. એ તૈમૂરનો છઠ્ઠો વંશજ હતો. એણે સને ૧૫૨૬ માં ઇબ્રાહીમ લોદીને **પાણીપત** આગળ હરાવ્યો. તેથી એને દિલ્હી અને આગ્રાની આસપાસનો થોડોક ભાગ મળ્યો. ચિતોડના રજપૂત રાજ્ય સંગ એનો દુશ્મન હતો તેને એણે સને ૧૫૨૭માં ફતેહપુર શિકીના યુદ્ધમાં હરાવ્યો. સને ૧૫૨૯માં બાબરે બહાર, અને બાગલા જલ્યા. એ સને ૧૫૩૦ માં મરણ પામ્યો. એ ધણો બહાદૂર હતો.

હુમાયુ.—એ બાબરનો છોકરો હતો. એણે ૨૬ વર્ષ સુધી નામનુંજ રાજ્ય કીધું. પણ એને આસરે ૧૨ વર્ષ (૧૫૪૦-૫૧) પરદેશમાં રહેવું પડ્યું. એ દરમ્યાનમાં હિંદુસ્તાનમાં સરવંશના અધધાન રાજાઓએ રાજ્ય કીધું. ગુજરાતનો બાદશાહ **બહાદૂરશાહ** એનો કટો શત્રુ હતો. એણે તેને **મંદૈયર** આગળ સને ૧૫૩૪ માં હરાવ્યો અને તેની પાસેથી ઘણું રાજ્ય લઈ લીધું. સને ૧૫૪૦ માં **શીરખાં** નામના અધધાને એને **કનોજ** આગળ હરાવી નહસાડી મૂક્યો. ૧૬ વર્ષ પછી હુમાયુએ એનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું. પણ એ રાજ્ય ભોગવવાને ઝાઝું જીવ્યો નહીં. એ સને ૧૫૫૬ માં મરણ પામ્યો. એ બહાદૂર, મિલનસાર, અને બહુલો હતો.

અકબર.—એ હુમાયુનો છોકરો હતો, અને સને ૧૫૪૨ માં અમરકોટમાં જન્મ્યો હતો. એ ૧૩ વર્ષની ઉંમરે ગાદીએ બેઠો. એના સગીરપણામાં બહેરામખાં એની વતી રાજ્ય ચલાવતો હતો. આદિલશાહનો સરદાર હેમુ એની સામા ચ્હડી આવ્યો, પણ તે સને ૧૫૫૬માં **પાણીપત** આગળ હારી ગયો. રજપૂત લોડો સાથે ઘણી વાર લડાઈ

કયા પછી અકબરે સને ૧૫૭૨ માં ગુજરાત જીત્યું. સને ૧૫૭૫ માં એણે ખંભાળા, ખહાર, અને આરિસા લીધાં. પછી એણે સને ૧૮૫૬ માં કાશ્મીર, ૧૫૯૨ માં સિંધ, અને ૧૫૯૪ માં કંદહાર જીત્યાં. સને ૧૫૯૯ માં અકબરે પોતાના છોકરા મુરાદને અહમદનગર મોકલ્યો. તે વખતે ત્યાં ચાંદબીબી રાજ કરતી હતી. તેણીએ ખહારીથી મુગલોને હાવી કહાજ્યા, પણ બીજાં વરસે બ્યારે અકબર જતે ગયો ત્યારે તેનો કિસ્સો હલ્લો કરીને લઈ લીધો, ૧૬૦૦. અકબર સને ૧૬૦૫ માં મરણ પામ્યો. એ દયાળુ, કૃપાળુ અને ઇન્સારી હતો. એ હિંદુઓને અને મુસલમાનોને સમાન ગણી બંનેને જાંચી પટ્ટી આપતો હતો. એણે જજીઆ વેરો કહાડી નાખ્યો અને સતી થવાનો ચાલ નરમ પાડ્યો. સરકારી જહેમુમંતી આખતમાં ઘણો ચતુર માણસ રાજા દોડમલ એના રાજ્યમાં થઈ ગયો.

જહાંગીર અથવા સલીમ.—એ અકબરનો છોકરો હતો. એ સને ૧૬૦૫ માં ગાદીએ બેઠો. એ નૂરજહાં સાથે પરણ્યો. સને ૧૬૧૩ માં એણે અંગ્રેજોને જહેપારના કેટલાક હથોડા આપ્યા; અને તેઓને સુરત, ખંભાત, ગોધા, અને અમદાવાદમાં કોડીઓ સ્થાપવા દીધી. સને ૧૬૧૪ માં એણે જહેપુરના રાણાને તાબે કીધો. એના રાજ્યમાં એના છોકરા શાહજહાંએ ખંડો કરી ઘણી અડચણ પમાડી. સને ૧૬૨૬ માં એના સરદાર મહોબતખાંએ એને કેદ પકડ્યો. નૂરજહાંએ તેને છોડવવાને કોશિશ કીધી, પણ તેમાં તે પહેલાંતો ફાવી નહીં; પણ આખરે તેને છોડવ્યો. જહાંગીર સને ૧૬૨૭માં મરણ પામ્યો. એ નયજો અને ચિકારવાળો હતો. એને દારૂ પીવાનીલત લાગી હતી અને એના માનીતા એને જેટલું પાણી પાતા તેટલું એ પીતો.

શાહજહાં.—એ જહાંગીરનો છોકરો હતો. એ સને ૧૬૨૭માં ગાદીએ બેઠો. એના રાજ્યમાં સૌથી જાણવાળો ખીના એ ખાની કે

કાબૂલ અને દક્ષિણમાં ખંડો જીક્યાં. એને ચાર છોકરા હતા—દારા, શૂન, ઐરંગઝેબ, અને મુરાદ. આ ચારમાં ઐરંગઝેબ સૌથી ખધો અને હોંશીઆર હતો. એણે દગા ફટકાથી પોતાના ભાઈઓનું કાસળ કાઢ્યું, પોતાના આપને પદબ્રષ્ટ કીધો અને પોતે ગાદી પચાવી પડ્યો, ૧૬૫૮. શાહજહાંએ સુંદર ઇમારતો બંધાવી તેને સારૂ તે ધણું પ્રખ્યાત છે. એણે છ કરોડ રૂપિયા ખર્ચી એક મયૂરાસન કરાવ્યું !!! એણે આગ્રામાં તાજમહાલ બંધાવ્યો તે દુનિયામાં સૌથી સુંદર ઇમારતોમાંની એક છે. એ સને ૧૬૬૬ માં મરણ પામ્યો. એ ડાહ્યા અને ન્યાયી આદર્શ હતા.

ઐરંગઝેબ.—એ શાહજહાંનો સૌથી નાનો છોકરો હતો. એ પોતાના ભાઈઓને મારી નાખીને ગાદીએ બેઠો, ૧૬૫૮. શિવાજી એનો કટો દુશ્મન હતો તેની સાથે એને વારંવાર લડાઈ ચાલતી હતી. એણે પારકા ધર્મના લોકો ઉપર જીજ્ઞાસા વેરો નાખ્યો. રત્નપૂતોએ એની સામું ખંડ મચાવ્યું, પણ એણે તેઓને તદ્દન નરમ પાડ્યા. સને ૧૬૮૬ માં એણે બીજાપુર લીધું, અને બીજો વરસે ગોવળકોટ તાબે થયું. દક્ષિણમાં એ લડાઈમાં રોકાયેલો હતો તેવામાં શિવાજીનો છોકરો રાંસાજી એના હાથમાં ફસાયો તેને એણે નિર્દયપણે મારી નાખ્યો, અને તેના છોકરા શાહુને કેદ કીધો. સને ૧૭૦૦ માં એણે સતાર લીધું, પણ થોડી મુદતમાં મરેહાઓએ પોતાના હાથમાંથી ગચકા પ્રાંત પાછા લઈ લીધા. સને ૧૭૦૭ માં તે અહમદનગર ગયો. ત્યાં તે મરણ પામ્યો. એ ધણો સમર્થ અને લડાઈની ઝનૂનવાળો હતો, પણ ધર્મોદ્ધુષ્ટો અને દગાખોર હતો. એના વખતમાં મુગલધર્મની પૂરી સ્થિતિ હતી.

પૃથ્વીરાજ.—એ અજમેર અને દિલ્હીનો ચોહાણુરત્નપૂત રાજા હતો. એણે સને ૧૧૯૧ માં શાહયુદ્ધીન ઘેરીને પાણીપતના યુદ્ધમાં

હરાવ્યો. પણ એ વરસ રહી તેણે એને સ્થાનેશ્વર આગળ હરાવ્યો. અને કેદ પકડી મારી નાખ્યો. એ ધણોજશ્વરો અને સ્વદેશાભિમાની હતા.

ટોડરમલ.—એ અકબરના રાજ્યમાં જમીનની મહેસુલ વગેરેના ધારા બાંધનાર હતા. એણે પોતાના ધારા સૂરવંશના શીરખાંના કાયદા ઉપરથી બાંધ્યા. એણે રાજ્યના ૧૮ વિભાગ કીધા, અને તે દરેકમાં એકેકો સૂબેદાર નીમ્યો. જમીદારોએ સરકારમાં કેટલી રકમ ભરવી તે એણે નક્કી કીધું. એણે બધી જમીનનું ચોકસાઈથી માપ લીધું અને તેના ત્રણ વર્ગ પાંચા, અને એની દેખરેખ નીચે એ કાયદે જે કરો નાખવામાં આવતા હતા તે બધા કહાડી નાખવામાં આવ્યા.

બહેરામખાં.—એ એક ધરિની અગીર હતા. હુમાયુએ એની મદદથી સને ૧૫૫૫માં બંગાળના સિકંદર સરને હરાવ્યો. હુમાયુના મરણ પછી એ અકબરની વતી રાજ ચલાવવા લાગ્યો, અને એણે પાણીપતના યુદ્ધ (૧૫૫૬) માં આદિલશાહના સરદાર હેમુને હરાવ્યો. આથી રાજ્યની કુલ સત્તા એના હાથમાં આવી. હવે અકબર જ્યારે મોટો થયો, ત્યારે તેનાથી એ ખમાયું નહીં, તેથી તેણે રાજસત્તા પોતાના હાથમાં લીધી. આથી બહેરામખાંએ બંડ કર્યું, પણ ફાવ્યો નહીં. તે મક્કે જવા કરવા નીકળ્યો, પણ ગુજરાતમાં તેને કેાંઈએ મારી નાખ્યો.

મહોબતખાં.—એ કાબૂલમાં રાજ કરતો હતો ત્યાંથી એને નૂરજહાંએ પોતાના છોકરા શહર્યારને ગાદી અપાવવામાં મદદ કરવાને દિલ્હી ખેલાવ્યો. જ્યારે ૧૬૨૧ માં શાહજહાં બંડ કરી જીંડ્યો ત્યારે મહોબતખાંએ તેને દક્ષિણમાં નહસાડ્યો. એને પર્વિઝ શાહજહાંદા જોડે દોસ્તી થઈ તેથી એ નૂરજહાંનો અકારો થઈ પડ્યો. જ્યારે મહોબતખાંએ જાણ્યું કે નૂરજહાંનો વિચાર મને ખરાબ કરવાનો છે ત્યારે

તેણે જહાંગીરને કેદ પકડ્યો. નૂરજહાંએ તેને છોડવવા ધણી મહેનત કીધી; પહેલાં તો ફાવી નહીં, પણ પાછળથી તેને કંઈ યુક્તિથી છોડવ્યો.

ચાંદબીબી.—એ બીબીપુરના અલી આદિલશાહની વિધવા બેગમ હતી અને હિંદુસ્તાનની અથવા જગતની તવારીખમાં એક ધણીજ શરવીર સ્ત્રી થઈ ગઈ. સને ૧૫૯૯ માં અહમદનગર એના હાથમાં હતું. અકબરનો છોકરો મુરાદ, જેણે એ રહેરને ઘેરે ધાવે હતો તેની સાથે એણે અન્યથા જેવી ચતુરાઈ અને બહાદુરીથી રક્ષણ કીધું હતું. મુગલ લશ્કરને પાછું હટાવી કહાડવામાં આવ્યું. બીજે વરસે અકબર જાને આવ્યો. પણ આ બહાદુર બીબીને તેણીના સિપાઈઓએ મારી નાખી, ૧૬૦૦.

મલિક અંબર.—એ આગિસિનિયાનો રહેવાસી અહમદનગરમાં મહોટા અમીર થઈ પડ્યો હતો. ચાંદબીબીના મરણ પછી એ અહમદનગરના રાજ્યનો કારભાર ચલાવવા લાગ્યો. એણે દક્ષિણમાં ટાંક-રમત્તની મહેસુલની પદ્ધતિ દાખલ કીધી. એ ૧૬૨૬ માં મરણ પામ્યો ત્યાંસુધી મુગલોની સામે બહાદુરીથી ટકી રહ્યો.

નાદીરશાહ.—એ ઇરાનનો પાદશાહ હતો. એણે કંદહાર અને કાબૂલ જીત્યા પછી મહમ્મદશાહના વખતમાં હિંદુસ્તાન ઉપર ચડાઈ કરી. એ મુગલ લશ્કરને ૧૭૩૯ માં કર્નાલ આગળ હરાવી પાદશાહ સાથે દિલ્હી ગયો. ત્યાં ઇરાનીઓને મુગલોએ માર્યા, તેથી નાદીરે દિલ્હીના લોકોની કતલ કરાવી. એ દિલ્હી લૂટી પુષ્કળ દ્રવ્ય લઈ પાદશાહને ગાદીએ બેસાડી પાછો ઇરાન ગયો, ૧૭૩૯. એને ૧૭૪૭ માં એની પ્રજાએ મારી નાખ્યો.

અહમદશાહ અબદલી.—એ અફઘાન સરદાર હતો. એ નાદીરશાહના લશ્કરમાં પ્રખ્યાત થયો હતો. નાદીરશાહના મરણ પછી એ કંદહારની ગાદીએ બેઠો. એણે હિંદુસ્તાન ઉપર ચડાઈ કરી, પણ

સરહિંદ આગળ દારી ગયો, ૧૭૪૮. એજ વર્ષમાં એ પાછું પોતાનું લશ્કર લઈ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો અને મુગલો પાસેથી પંજબ પ્રાંત લીધો. સને ૧૭૫૭ માં એણે પાછી હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢાઈ કરી, પણ ત્યાં મરહી ચાલવાથી એને તરત કાઢી જતાં રહેવું પડ્યું. એણે પોતાના છોકરાને પંજબનો સૂબો કરી ત્યાં રાખ્યો. સને ૧૭૫૮ માં મરેઠા લોકોએ પંજબ ઉપર ચઢાઈ કરી ત્યાંના સૂબાને કહાડી મૂક્યો. આ વાતની ખબર અહમદશાહ અબદલીને પડી કે તે એકદમ મોટું લશ્કર એકઠું કરી હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢી આવ્યો અને મરેઠાઓના સરદાર સદાશિવરાવ સાહિ અને વિંધ્યાસરાવને સને ૧૭૬૧ માં પાણીપતના મોટા યુદ્ધમાં હરાવ્યા.

શિવાજી.—એ શાહજોનો છોકરો હતો. એ સને ૧૬૨૭ માં જન્મ્યો હતો. એ હિંદુસ્તાનમાં મરેઠી રાજ્યનો સ્થાપનાર હતો. એણે ૧૮ વર્ષની ઉંમરે પૂનાની પાસેનો તોર્નિઆનો ખાડો કિલ્લો લીધો અને ધીમે ધીમે પોતાની સત્તા વધારતો ગયો. સને ૧૭૫૮ માં ખીજપુર સરકારે શિવાજીને મારી નાખવાને અફઝૂલખાને લશ્કર આપીને મોકલ્યો; પણ આ કમનસીબ સરદારને શિવાજીએ પોતાની મુલાકાતે મોલાવી કપટથી મારી નાખ્યો. સને ૧૬૬૨ માં શિવાજીએ પૂનામાં દક્ષિણના સૂબા શાહસ્તખાં ઉપર ચઢાઈ કરી. એ સૂબો એનાથી મરતો મરતો જાયો. સને ૧૬૬૪ માં એણે સુરત લટક્યું અને રાજ નામ ધારણ કરી પોતાના નામના સિક્કા પાડવા લાગ્યો. છ વર્ષ પછી એણે પાછું સુરત લટક્યું. એણે વહાણોનો કાફલો એકઠો કર્યો અને જે જાણીઓને વહાણમાં મોકલે લઈ જતા હતા તેના ઉપર હુમલો કરીધો. આથી ઔરંગઝેબે એની સત્તા નરમ પાડવાને રાજ જયસિંગ અને દિલિરખાને મોકલ્યા. પણ શિવાજી શરણ થયો, અને પોતાના કિલ્લાઓમાંથી ૨૦ કિલ્લા આપી દીધા. આના બદલામાં એને ખીજપુરના રાજ્યના

કેટલાક ભાગની ચોથ અને સર્દેશમુખીનો હક મળ્યો. સને ૧૬૭૪માં એણે રાયધઠ આગળ વિધિપૂર્વક રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો. બે વરસ પછી એણે કર્ણાટક ઉપર ચ્હડાઇ કરી અને જીજી, વેલોર વગેરે લીધાં. એ સને ૧૬૮૦ માં મરણ પામ્યો. એ બહાદુર યોદ્ધો, ચતુર સેનાપતિ, અને પાકો રાજ્યદારી પુરૂષ હતો. એના ઉપર એના સિપાઇઓની બધી પ્રીતિ હતી.

રઘુનાથરાવ ઉદે રાધોયા.—એ ખીમ્ન પેશ્વા બાહરાવનો ખીજો છોકરો હતો. સને ૧૭૫૮ માં એણે અહમદશાહ અબ્દલીનો છોકરો જે પંજવનો સૂર્યો હતો તેને હરાવ્યો અને પોતે લાહોરમાં પેઠો. અહમદશાહ અબ્દલીને આ વાતની ખબર પડી કે તેણે લાગલું લશ્કર એકઠું કરીધું અને હિંદુસ્તાન ઉપર ચ્હડી આવ્યો, અને સને ૧૭૬૧ માં પાણીપતના મોટા યુદ્ધમાં મરેઝાએને હરાવ્યા. પાંચમો પેશ્વા નારાયણરાવ સગીર હોવાથી રાધોયા રાજ્યરક્ષક થયો. એની દુટ સ્ત્રી આનંદીયાઇએ દગો કરીને નારાયણરાવને મારી નાંખાવ્યો. પછી રાધોયાએ પેશ્વા નામ ધારણ કરીધું, પણ નારાયણરાવની સ્ત્રી જે ગર્ભવંતી હતી તેને **આધવરાવ નારાયણ** કરીને એક પુત્ર થયો, તેને પેશ્વાની ગાદી મળી. તેથી રાધોયાએ પેશ્વમ્ મેળવવાને અંગ્રેજ સાથે સુરત આગળ કરાર કર્યો, ૧૭૭૫. એ કરાર હેસ્ટિંગ્સે ગેરવાજખી ગણ્યા અને નાના ફૂલનવિસ વગેરે સાથે પુરંધર આગળ કરાર કરીધો, ૧૭૭૬. પણ નાના ફૂલનવિસ ફ્રેન્ચોની સાથે કાવતરાં કરે છે એમ જાણી હેસ્ટિંગ્સને રાધોયાનો પક્ષ લેવો પડ્યો. એટલામાં **સાલબાઈ** આગળ મરેઝાઓ સાથે કરાર થયો, ૧૭૮૨, રાધોયાને પેન્શન બાંધી આપ્યું.

નાના ફૂલનવિસ.—એ મોટો રાજ્યદારી પુરૂષ હતો. બ્યારે નાસયણરાવને મારી નાખ્યો ત્યારે એણે તેની વિધવા અને બાળકનો

પક્ષ લીધો, અને અંગાળા સરકાર સાથે સને ૧૭૭૬ માં પુરંધર આગળ કરાર કરીધા (ન્યૂઓ પાને ૩૩ મે). ત્યાર પછી ફ્રેન્ચ લોકો સાથે એ કાવતરાં કરે છે એમ માલમ પશ્ચાત્થી હેરિટાંસને રાધોઆનો પક્ષ લેવાની બરૂર પડી. એણે સને ૧૭૮૨ માં બાળક પેશ્વા તરફથી સાલબાઈના કરાર કરીધા (ન્યૂઓ પાને ૩૪ મે). જ્યારે રાધોઆનો સાથી મોટો પુત્ર બાહુરાવ ૨ જો પેશ્વા થયો, ત્યારે એને કેદમાં નાખ્યો, પણ તરતજ એને છૂટો કરીધો અને પાછો પ્રધાન બતાવ્યો. પણ એ ઝાઝું જીવ્યો નહીં. એ સને ૧૮૦૦ માં મરણ પામ્યો. એની સાથે મરેડી રાજ્યનું બધું હાપણુ અને વિવેક પણ ગયાં. એ મહાનુ સ્વદેશાભિમાની હતો. પૂનામાં અંગ્રેજની કુમકની પદ્ધતિ દાખલ કરવાને એણે ચોખી ના પાડી.

મહાદાજી સિંધિયા.—એ સને ૧૭૬૧ માં ગાદીએ બેઠો. એ નાના કુળવિસતો હતીક હતો. એણે રાધોઆ અને અંગ્રેજ તરફથી ૧૭૭૯ માં નાના કુળવિસ સાથે વાર્ગીમના કરાર કર્યા. તે અંગ્રેજોએ પાળ્યા નહીં. તેથી જ્યારે અંગ્રેજોએ હમોઇ અને અમદાવાદ લીધાં, ત્યારે સિંધિયા તેઓના સામો થયો, અને પેશ્વાના વકીલ તરીકે અંગ્રેજ સાથે ૧૭૮૨ માં સાલબાઈના કરાર કરીધા, તેમાં એને ભર્ય મળ્યું. એ કરાર એને સ્વતંત્ર મરેડી રાજ્ય સ્થાપવાને ઘણા લાભકારક થઇ પશ્ચા. એણે ગોહદના રાજા પાસે ગ્વાલિયર લીધું, અને દિલ્હીમાં પૂર્ણ સત્તા મેળવી પેશ્વાની વતી વંશપરંપરા કારભાર ચલાવવાની સનદ મેળવી. પછી એણે જેપુર, જંધપુર વગેરેના રાજાને અને ઘણા નવાબોને તાબે કરીધા. એ એટલો બળવાન થઈ પડ્યો કે એણે પેશ્વા છીનવી લીધી હોત, પણ એકાએક મરણ પામ્યો, ૧૭૮૪.

દોલતરાવ સિંધિયા.—એ મોટો મરેડા સરદાર હતો. એ સને ૧૭૮૪ માં ગ્વાલિયરની ગાદીએ બેઠો. સને ૧૮૦૧ માં જસવંતરાવ હોંદરે એને ઉજ્જન આગળ હરાવ્યો. બીજા બાહુરાવે અંગ્રેજ તોડે

સને ૧૮૦૨ માં વસઈ આગળ કરાર કીધા તેથી નારાજ થઈને એણે અંગ્રેજ સાથે લડાઈ કરી. અંગ્રેજોએ અહમદનગર લીધું, ૧૮૦૩. જેનરલ વેલ્સલેએ એને અને વરાડના રઘુજી ભોંરલેને અસાઈ આગળ હરાવ્યા, ૧૮૦૩. એજ વર્ષમાં લોઈ લેઈકે એને દિલ્હી, આગ્રા, અને લાસ્વારીનાં યુદ્ધમાં હરાવ્યો અને તેથી એને વારંવાર સંકટે ભોગવવાં પડ્યાં. એ અને એના મળતિયા રઘુજી ભોંરલેને જેનરલ વેલ્સલે-એ એજ વરસની આખરે પાછા આગ્રામાં આગળ હરાવ્યા. આ પ્રમાણે ખીલકુલ નાસીપાસ થઈને એણે શરૂ અંગ્રેજોમાં આગળ અંગ્રેજો સાથે કરાર કીધા (મૂઝા પાને ૩૭ મે). એ સને ૧૮૨૭ માં મરણ પામ્યો.

જસવંતરાવ હોલ્કર.—એ સને ૧૭૯૫ માં તુકાજ હોલ્કર પછી ગાદીએ બેઠો. એ જળરી લૂટકાટ સત્તાવવા લાગ્યો અને હોલ-તરાવ સિંધિયાને કદો હરીફ થઈ પડ્યો. એણે સિંધિયાને સને ૧૮૦૧ માં ઉજ્જનના યુદ્ધમાં હરાવ્યો; પણ સિંધિયા અને પેશ્વાના લશ્કરે એને પાછો હકાતી કહાડ્યો. એજ વરસમાં એ પૂને આવી પહોંચ્યો અને ત્યાં બાજરાવ રગ્નને હરાવ્યો. બાજરાવ રગ્ને મદદને સાથે અંગ્રેજો પાસે નહાસી ગયો. હોલ્કરે પૂતા લૂટ્યું અને નવો પેશ્વા કીધો. પણ લાગલોજ બાજરાવને અંગ્રેજોએ વસઈના કરારની શરત પ્રમાણે પેશ્વાની ગાદીએ બેસાડ્યો. સને ૧૮૦૪ માં ફેઝર અને મોન્સને એને ડીંગ આગળ હરાવ્યો અને પાછો લેઈકે ફરકાખાદ આગળ હરાવ્યો. એ નહાસીને સીખ લોકો પાસે મદદ મેળવવાને પંજાબ ગયો, પણ ત્યાં કાંઈ ફાવ્યો નહીં તેથી એણે સલાહ કીધી, ૧૮૦૫. એ સને ૧૮૧૧ માં મરણ પામ્યો.

રઘુજી ભોંરલે.—એ વરાડનો રાજા હતો. સને ૧૮૦૨ માં

ખીજા ખાલરાવે અગ્રેજો સાથે વસઈ આગળ કરાર કર્યા તે વાત એને અને દોલતરાવ સિંધિયાને પસંદ પડી નહીં, તેથી તેઓ બન્નેએ અગ્રેજ સાથે લડાઇ કરી. જેનરલ વેલ્સલેએ સને ૧૮૦૩ માં એ બંનેને અસાઈ અને આર્ગીમ આગળ હરાવ્યા. તદ્દત નાસીપાસ થઇને રઘુજી ભોંસ્લેએ અગ્રેજ સાથે દેવગામ આગળ કરાર કર્યા, ૧૮૦૩ (જૂઓ પાને ૩૭ મે). એ સને ૧૮૧૬ માં મરણ પામ્યો.

લેઈક.—એ પ્રખ્યાત અગ્રેજ સરદાર હતો. એણે સને ૧૮૦૩માં સિંધિયાને દિલ્હી, આગ્રા, અને લાસ્વારીનાં યુદ્ધોમાં હરાવ્યો, શાહ આલમ રાજાને છૂટો કર્યો અને આગ્રા લઈ લીધું. સને ૧૮૦૪ માં એણે જસવંતરાવ હોલ્કરને ફરક્કાખાદ આગળ હરાવ્યો અને ડીગને ઘેરા બાંધ્યો. એ શહેર ઉપર હલ્લો કરી લઈ લીધું. સને ૧૮૦૫ ની શરૂઆતમાં એણે ભરતપુરને ઘેરા બાંધ્યો અને અગરને એ શહેર લેવાયું તો નહીં, પણ ત્યાંના રાજાએ હોલ્કરનો સંપ છોડ્યો અને ૨૦ લાખ રૂપિયા અગ્રેજોને આપ્યા. એ સને ૧૮૦૬ માં મરણ પામ્યો.

જેસેફ ફ્રેકોઈ ડૂપ્લે.—એ પ્રખ્યાત ફ્રેન્ચ બહેપારી હતો. સને ૧૭૩૧ માં એને ચંદ્રનગરની કોડીનો ઉપરી નીમ્યો. સને ૧૭૪૧ માં એ પોંડીચરીનો ગવર્નર—જેનરલ નીમાયો. એની મુખ્ય નેમ એ હતી કે અગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાંથી કહાડી મૂકવા. સને ૧૭૪૬ માં કર્ણાટકના નવાબ અનવરુદ્દીનની મદદ લઈને એણે મદ્રાસને ઘેરા બાંધ્યો અને નવાબને ખાતરી આપી કે એ શહેર લેવાશે એટલે તમને આપી દઈશ, નમ્રજો કોટ હોવાથી મદ્રાસ લઈ લેવામાં આવ્યું. હવે ડૂપ્લેએ પોતાના ફરાંચ પ્રમાણે કરવાને ના પાડી. નવાબે એક લશ્કર મોકલ્યું, પણ તે હારી ગયું. સને ૧૭૪૮ માં અગ્રેજોએ પોંડીચરીને ઘેરા બાંધ્યો,

પણ દૂપ્પેએ હિમ્મત રાખીને તેનું એવું તો રક્ષણ કીધું કે ઘેરો ખાલનારાઓને ઘણી શરમમાં ઘેરો બિડાવી પાછું જવું પડ્યું. સને ૧૭૫૦ માં દૂપ્પેએ મુજ્જરજંગ સાથે સામેલ થઇને અન્વરહોનને અંખૂર આગળ હરાવ્યો. એજ વર્ષમાં નાસિરજંગ ઉપર ચઢાઈ કરી તેને મારી નાખ્યો, અને નાસિરજંગ જ્યાં હારી ગયો હતો ત્યાં આગળ એક જયસ્તંભ બાંધી કીધો અને દૂપ્પે-ફતેહ-આખાદ નામનું એક શહેર પણ બાંધ્યું. સને ૧૭૫૪ માં એને ફ્રેન્ચ સરકારે પાછો બોલાવી લીધો. એ સને ૧૭૬૪ માં પારિસમાં મરણ પામ્યો.

લાબોર્ડોનેઇ—એ ફ્રેન્ચ સરદાર ૧૭૪૬ માં દૂપ્પેની મદદે હિન્દુસ્તાન આવ્યો. એને દૂપ્પેએ મદ્રાસને ઘેરો ખાલવા મોકલ્યો; તે શહેર એણે લીધું, પણ લાંચ લઇ દૂપ્પેની મરજી ઉપરાંત તે અંગ્રેજને પાછું આપી દઈ પેતાનાં બહાણુ મોરિશ્વસ હંકારી ગયો. એ ફ્રાન્સ ગયો ત્યારે એને ફ્રેન્ચ સરકારે કેદ કીધો. એ સને ૧૭૫૩ માં મરણ પામ્યો.

ચંદા સાહેબ.—એ કર્ણાટકના નવાબ દોસ્તઅલીનો જમાઇ હતો. એ ફ્રેન્ચ પક્ષનો હતો. ત્રિચિનોપલીના હિંદુ રાજાના મરણ પછી એણે તેની વધવા રાણી જોડે દગો કરી તે શહેર લઇ લીધું, ૧૭૩૬, હવે મરેઠાઓએ ત્રિચિનોપલીને ઘેરો ખાલ્યો. અને ચંદા સાહેબને કેદ કરી સતારે લઇ ગયા, ૧૭૪૧. નિજામુલ્મુલ્કના પૌત્ર મુજ્જરજંગને નાસિરજંગ સાથે લડવું પડ્યું. તેથી તે સતારે મરેઠાઓની મદદ લેવા આવ્યો. અહીં એને ચંદા સાહેબ સાથે દોસ્તી થઇ. બન્નેએ મળી દૂપ્પેને કાગળ લખ્યો. તેણે મરેઠાઓને સાત લાખ રૂપીઆ આપી ચંદા સાહેબને કેદમાંથી છોડાવ્યો. પછી ત્રણોએ મળી અન્વરહોનને અંખૂર આગળ હરાવ્યો, ૧૭૫૦, અને ચંદા સાહેબ કર્ણાટકના નવાબ થયો, ૧૭૫૩ માં ચંદા સાહેબે ફ્રેન્ચોની મદદથી ત્રિચિનોપલીને ઘેરો ખાલ્યો.

અને તે શેહેર તામે થવાની તૈયારીમાં હતું એવામાં કક્ષાધવે ચંદા સાહેબની રાજધાની આઈટને ઘેરો ધાલી તે શેહેર લીધું. કક્ષાધવ અને લોરેન્સ ત્રિચિનોપલી કે જેમાં મહમ્મદઅલી ઘેરાયેલો હતો અને જેને ચંદા સાહેબે ઘેરો ધાલ્યો હતો, તે જીડાવવાને લાં ગયા; લાં ભારે લડાઈએ થઈ, તેમાં ચંદા સાહેબ માર્યો ગયો, ૧૭૫૨.

બૂસી.—એ એક બહાદૂર ફ્રેન્ચ સરદાર હતો. એ સને ૧૭૧૮ માં જન્મ્યો હતો. જ્યારે એ હિંદુસ્તાનમાં આવ્યો ત્યારે અંબૂરના ખીજા યુદ્ધમાં ડૂપ્પેના હાથ નીચે એ કામ કરતો હતો, ૧૭૫૦. એણે સલામતજંગને દક્ષિણનો સૂચો કીધો, અને તેની પાસેથી ઘણાં નજરાણાં લીધાં. સને ૧૭૫૩ માં એણે ઉત્તર સરકાર લીધો અને દક્ષિણમાં મોટી ફ્રેન્ચ સત્તા સ્થાપી. એણે દક્ષિણમાં સૈન્યો જમરો દોલતાબાદનો કિલ્લો પોતાના તાબામાં લીધો. આ વખતે બૂસીની સત્તા પૂર્ણ કળાએ ખેંચી હતી. સને ૧૭૫૯ ના ડીસેમ્બરમાં લાલી અને બૂસીએ વાન્ડીવાશ ઉપર ચ્હડાઈ કરી. તેનો ઘેરો જીડાવવાને સર આયર ફૂટ લશ્કર લઈને ગયો. એક યુદ્ધ થયું, તેમાં ફ્રેન્ચો હારી ગયા અને બૂસી કેદ પકડાયો, ૧૭૬૦. એ સને ૧૭૮૩માં મરણ પામ્યો.

લાલી.—એ એક પ્રખ્યાત ફ્રેન્ચ સરદાર હતો. એ સને ૧૭૫૭ માં હિંદુસ્તાન આવ્યો. એણે ફ્રાઈ સેન્ટ ડેવિડને ઘેરો ધાલી લઈ લીધો. એણે પેસો મેળવવાને તંબવરને ઘેરો ધાલ્યો, પણ ઘેરો જીડાવવાની એને જરૂર પડી. સને ૧૭૫૮ માં એણે મદ્રાસને ઘેરો ધાલ્યો, પણ અંગ્રેજોનો કાફલો આવી ખેંચવાથી એને પાછા જવું પડ્યું. સને ૧૭૫૯ ના ડીસેમ્બરમાં લાલી અને બૂસીએ વાન્ડીવાશ શેહેર ઉપર ચ્હડાઈ કરી. તેનું રક્ષણ કરવાને સર આયર ફૂટ ગયો. એક યુદ્ધ થયું તેમાં ફ્રેન્ચો હારી ગયા અને બૂસી કેદ પકડાયો, ૧૭૬૦. સને ૧૭૬૧ માં અંગ્રેજોએ પોંડીચરી લીધું, અને લાલીને કેદીતરીકે મદ્રાસ મોકલી દીધો. સને ૧૭૬૬ માં એને પારિસમાં ગઈને માર્યો.

રોબર્ટ ક્લાઇવ.—એ સને ૧૭૨૫ માં જન્મ્યો હતો. એ સને ૧૭૪૪ માં કમ્પનીના એકલા તરીકે હિંદુસ્તાન આવ્યો, પણ તે નોકરી તરતજ છોડીને લશ્કરમાં નોકરી રહ્યો. સને ૧૭૫૧ માં અંગ્રેજના મળતિયા મહમ્મદઅલીને ત્રિચિનોપલીમાં ચંદા સાહેબ અને એના ફ્રેન્ચ મળતિયાઓએ ઘેરી લીધો હતો. ક્લાઇવે તીવ્રશુદ્ધિ ચલાવી કહ્યું કે ચંદા સાહેબની રાજધાની આર્કટ છે તેને ઘેરો ધાલવાથી આપણને લાભ થશે. આમ કર્યાથી આર્કટ પાછું લેવાને દુરમનો ત્રિચિનોપલીમાંથી પાછા ગયા; અને ક્લાઇવે ચંદા સાહેબના છોકરા રાજા સાહેબ સામું એવી તો બહાદુરીથી તે શહેરનું રક્ષણ કીધું કે તેને ઘેરો બ્રહ્મવેદ પડ્યો. ક્લાઇવે રાજા સાહેબ અને તેના ફ્રેન્ચ મળતિયાઓને આર્નર્ડ (૧૭૫૧) અને કોર્નેપાક (૧૭૫૨) આગળ હરાવ્યા, અને કોર્નેપાક અને ચિંગતપટ લીધાં. સને ૧૭૫૭ માં ક્લાઇવે સુરાજ-ઉદ્-દૌલાને પ્લાસીના યુદ્ધમાં હરાવ્યો. સને ૧૭૬૦ માં ક્લાઇવ ઈંગ્લંડ ગયો. તે સને ૧૭૬૫ માં પાછો હિંદુસ્તાન આવ્યો. એ વાર હારી ગયા પછી મુગલ બાદશાહે એને બંગાળા, બહાર અને ઓરિસ્સાની દીવાની આપી, ૧૭૬૫. રાજ્યમાં ઘણા અગત્યના સુધારા કરીને તે સ્વદેશ ગયો. ૧૭૬૭. સને ૧૭૭૪ માં એણે આપઘાત કર્યો.

સર આયર કૂટ.—એ સને ૧૭૨૬ માં આયર્લેન્ડમાં જન્મ્યો હતો. મને ૧૭૫૭ માં એ હિંદુસ્તાન આવ્યો, અને ત્રણ વરસ પછી લાલીને વાન્ડીવાશના યુદ્ધમાં હરાવ્યો, ૧૭૬૦. સને ૧૭૬૧ માં એણે પોન્ડીચરીને ઘેરો ધાલ્યો અને તે શહેર લઈ લીધું. આ જગ્યાની કુલ્તેથી કૂટને બંગાળામાં સેનાપતિ કીધો. સને ૧૭૭૦ માં એ ઈંગ્લંડ ગયો અને ૧૭૮૧ માં પાછો આવ્યો. એજ વરસમાં એણે હૈદરને પોર્ટોનોવો, પોલિસાર અને શોલિંધઝ આગળ હરાવ્યો. એ સને ૧૭૮૩ માં મદ્રાસમાં મરણ પામ્યો.

મીર જાફર.—એ સુરાખ-ઉદ્-દૌલાના ક્ષત્રિનો સરદાર હતો. એણે કલાઇવ તરફે સાથે મળી સુરાખ-ઉદ્-દૌલાને પદબ્રજ કરવા મસલન કીધી, અને તેને ૧૭૫૭માં પ્લાસી આગળ હરાવી પોતે નવાબ થયો. ખીજે શાહઆલમ શખ-ઉદ્-દૌલા સાથે મળી એને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડવાનો વિચાર કરી લશ્કર લઇને ગયો; પણ પટના આગળ અંગ્રેજની મદદથી મીર જાફરે તેઓને હરાવ્યા, ૧૭૬૦. એ અરસામાં એને અંગ્રેજથી સ્વતંત્ર થવાનું મન ગયું; તેમાં એણે બલદાઓની મદદ લીધી, પણ ચિન્સુરા આગળ યુદ્ધ થયું તેમાં કર્નલ ક્લૅઇ તેઓને હરાવ્યા, ૧૭૬૦. હવે કલાઇવની જગાએ વાન્સિટાર્ટ આવ્યો. તેણે એની પાસેથી અંગ્રેજનું હેતુ માગ્યું. પણ તે એનાથી અપાયું નહોતું, તેથી એને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી એના જમાઇ મીર કાસમને નવાબ કીધો. પછી અંગ્રેજને મીર કાસમ સાથે વાંધો પડ્યો, ત્યારે એને પાછો નવાબ બનાવ્યો. એ ૧૭૬૫માં મરણ પામ્યો.

મીર કાસમ.—એ મીર જાફરનો જમાઈ હતો. જ્યારે મીર જાફર અંગ્રેજની સામે થયો ત્યારે તેઓએ એને બંધાણાનો નવાબ બનાવ્યો, ૧૭૬૦. એ બદલ એણે અંગ્રેજને બદવાન, મિદનાપુર અને ચિનાગોંગ આપ્યાં. એને પદબ્રજ કરવા ખીજે શાહઆલમ શખ-ઉદ્-દૌલાની મદદ લઈ આવ્યો. પણ તેને પટના આગળ કર્નલ ક્લૅલિયડે હરાવ્યો ૧૭૬૧, તેથી તેણે મીર કાસમને નવાબ કબૂલ કીધો. પછી એણે જેમ કંપનીના માલ ઉપર દાણની માશી કીધી હતી તેમ પોતાની રૂંચતના માલ ઉપર પણ કીધું, તેથી કંપનીએ ધુરસે યઈ એને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી એના સસરા મીર જાફરને પાછી ગાદી આપી. આથી મીર કાસમ અંગ્રેજના સામો થયો. પણ ષેરીઆ આગળ હારી ગયો, ૧૭૬૩. ત્યારપછી એ, શખ-ઉદ્-દૌલા, અને ખીજે શાહઆલમ લશ્કર નહ આવ્યા. બકસર આગળ યુદ્ધ થયું, તેમાં મેજર મેજાએ એ ત્રણોને હરાવ્યા, ૧૭૬૪.

સુરામ-ઉદ્-ઘૌલા.—એ બંગાળા, સહાર, અને ઓરિસ્સાના નવાજ હતો. એને અંગ્રેજો તરફ ધણેજ તિરસ્કાર હતો. એણે તેઓની કાસમ બગરમાં કોડી હતી તેને લૂટી લીધી. એણે કલકત્તા ઉપર હમલો કીધો, ૧૪૬ અંગ્રેજોને કેદ પકડ્યા અને તેઓને એક નાની કોટડીમાં ગોંધ્યા. એ કોટડીનું પછીથી (બક્ષાક હોલ) કારાગૃહ એવું નામ પડ્યું, ખીજે દિવસે જ્યારે બારણું ખોલવામાં આવ્યું ત્યારે ફક્ત ૨૩ જણ જીવતા સાલમ પડ્યા. હવે એની સામા એના સરદાર **મીર જાફર** અને **કક્ષાધવે** એક મોટું કાવતરું કીધું. કક્ષાધવે એને ૧૭૫૭ માં પેલાસીના મોટા યુદ્ધમાં હરાવ્યો. ત્યાર પછી એને મીર જાફરના છોકરા મીરનિ પકડી મારી નાખ્યો.

શૂમ-ઉદ્-ઘૌલા.—એ અયોધ્યાનો નવાજ હતો. એ અને મુગલ બાદશાહ શાહઆલમ ૨ જે **મીર** કાસમને ગાદી ઉપરથી ઊઠાડી મૂકવાને માથા, પણ કર્નલ **કાર્નાકે** એ બન્નેને પટના આગળ હરાવ્યા ૧૭૬૧. સને ૧૭૬૪ માં એ, શાહઆલમ ૨ જે, અને **મીર** કાસમ અંગ્રેજ સાથે લડવા નીકળ્યા, પણ મેજર મંત્રોએ એ ત્રણેને બકસર આગળ હરાવ્યા. એણે સને ૧૭૭૪ માં સોરન હેસ્ટિંગ્સની મદદ લઈ રેહિલાને હરાવ્યા. એ સને ૧૭૭૫માં મરણ પામ્યો.

ઘૈફરઅલી.—એ એક ફકીરનો પૌત્ર હતો. એ મહેસૂરના રાજાની નોકરીમાં રહ્યો, અને સૂટકાટ, દગો અને લુમ્પાઈ કરીને એણે ધણું દ્રવ્ય મેળવ્યું. સને ૧૭૬૧ માં એણે મહેસૂરના ખરા હકદાર રાજાને અને તેના પ્રધાન નંદરાજને પદબ્રજ કીધા અને પોતે સુલતાન થયો. સને ૧૭૬૩ માં એણે બેડનોર ઉપર ચડાઈ કરી અને તે લઈ લીધું. સને ૧૭૬૬ માં એણે મલખાર ઉપર ચડાઈ કરી અને કલિકટ લીધું. સને ૧૭૬૭ માં એની સામે માધવરાવ, નિળમ અને અંગ્રેજોએ મોટો સંપ કીધો. પણ માધવરાવ અને નિળમને એણે લાંચ આપી પોતાની તરફ કરી

લીધા. એ યુદ્ધ થયાં—ચંગામ અને ત્રિનોમાડી આગળ—એ બન્ને-
માં કર્નલ રિમથે હૈદરને હરાવ્યો, ૧૭૬૭. સને ૧૭૬૮ માં મદ્રાસ
આગળ કરાર થયા (જૂઓ પાને પૃથ્વે). ત્રણ વરસ પછી હૈદરને ત્રિ-
બંક મામાએ ચેરકુલી આગળ હરાવ્યો. સને ૧૭૮૦ માં એણે અંગ્રેજ
સરદાર બેલીને પોલિલોર આગળ હરાવ્યો, પણ એ પોતેજ પોર્ટો-
નાદો, પોલિલોર અને શોલિંધઠ આગળ સર આયર કૂટથી હાર
પામ્યો, ૧૭૮૧. એ સને ૧૭૮૨ માં મરણ પામ્યો.

ટીપુ,—એ હૈદરનો છોકરો હતો. એ સને ૧૭૮૨ માં મૈસૂરની
માદીએ બેઠો. એજ વર્ષમાં એણે કર્નલ બ્રાયવેઇટને કોલેરન નદીના
કિનારા ઉપર હરાવ્યો. સને ૧૭૮૪ માં એણે અંગ્રેજો સાથે મંગલૂર
આગળ કરાર કર્યા (જૂઓ પાને પૃથ્વે). મરેડાઓ અને નિળમે એકઠા
થઈને હમ્મત કીધા તેનો એણે કનેહમંદીથી અટકાવ કીધો; અને
કનેરા, કુર્ગ અને મત્તપાર પ્રાંતો છૂટી લીધા. સને ૧૭૮૬ માં એણે
અંગ્રેજના મળતિયા ત્રાવણકોરના રાજા ઉપર હમ્મત કીધો, તેથી એને
લોર્ડ કોર્નવોલિસે સને ૧૭૮૧ માં અરિકેરા આગળ હરાવ્યો. સને
૧૭૮૨ માં લોર્ડ કોર્નવોલિસે શ્રીરંગપટ્ટણને ઘેરા લીધો. પણ તે શરણ
થવાની તૈયારીમાં હતું એટલામાં ટીપુએ સલાહ કરી (જૂઓ શ્રીરંગ-
પટ્ટણના કરાર, પાને પૃથ્વે). ટીપુ સને ૧૭૮૬ માં ફ્રેન્ચ લોકોની સાથે કાગળ
પત્રનો બંધાર ચલાવવા લાગ્યો. બ્યારે લોર્ડ વેલ્સલેને આ વાતની
ખબર પડી ત્યારે તેણે ઘડાઘ જાહેર કરી. ટીપુને જનરલ ક્લૅપ્પર્ટ
સદાશીર આગળ અને જનરલ હેરીસે માલમેલી આગળ હરાવ્યો
આ બંને સરદારોએ શ્રીરંગપટ્ટણને ઘેરા લીધો. એ કિલ્લાનું રક્ષણ
કરતાં ટીપુ મરણ પામ્યો, ૧૭૮૯. એ નિર્દય, મગર, અને લોભી હતો.
એને મૈસૂરનો “માધ” કહેતા.

રણજીતસિંગ.—એ સીખ સરદાર સને ૧૭૮૯ માં જન્મ્યો હતો. એને અફઘાનરાજ જમાનશાહે લાહોરનો ગવર્નર બનાવ્યો હતો. સને ૧૮૦૯ માં એણે પત્નીઆળા અને જહીંદના સરદારો ઉપર હુમલો કર્યો. તેઓએ પોતાના રણજીતે સાફ લોડ મિન્ટોની મદદ માગી. લોડ મિન્ટોએ રણજીતસિંગ સાથે કરાર કરીધા તેથી અંગ્રેજો સાથે મિત્રતા રાખવાને તેણે કબૂલ કર્યું. એણે શાહુ શૂજાને અફઘાનીસ્તાનનું રાજ્ય પાછું અપાવવાને અંગ્રેજોને કમનસીબ પ્રયત્નમાં મદદ કરીધી એ સને ૧૮૩૯ માં મરણ પામ્યો. એને પંજાબનો “સિંહ” કહેતા.

અંગ્રેજોને મળેલા પ્રાન્તો.

મદ્રાસ, ૧૬૩૯; મુંબઈ, ૧૬૬૮; ફોર્ટ સેન્ટ ડેવિડ, ૧૬૯૧; કલાકત્તા અને આસપાસનાં ગામડાં, ૧૬૯૬; ૨૪ પરગણાં, ૧૭૫૭; મહલીપટણ અને આસપાસનો મુઝક, ૧૭૫૯; બર્ધવાન, મિદનાપુર, અને ચિતાગોંગ, ૧૭૬૦; બંગાળા, બહાર, ઓરિસ્સા, ૧૭૬૫; ચિંગલપટ, ૧૭૬૫; ઉત્તર સરકાર, ૧૭૬૬; ગંતૂર, ૧૭૮૮; સાલેમ, ડીડીગલ, અને મલખાર, ૧૭૯૨; કનેરા, કોઈમખૂર, વાઘનાઠ, અને નીલગિરિ, ૧૭૯૯; નિઝામે આપેલો મુઝક અને તંજાવર, ૧૮૦૦; ફરકાબાદ, અયોધ્યાના નવાબે આપેલા જલ્લા, અને કર્ણાટક (૧૮૦૧); મુસ્લ અને બુદ્ધેશ્વર, ૧૮૦૨; કટક, દિલ્હી, અને આગ્રા (૧૮૦૩); કલંગ અને મલ્હન, ૧૮૧૫; પૂના અને દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર, ૧૮૧૮; આરાકાન વગેરે, ૧૮૨૬, કાચર, ૧૮૩૨; આસામ, ૧૮૩૩, ૧૮૩૯; કુર્ગ, ૧૮૩૪; કર્નૂલ, ૧૮૪૧; સિન્ધ, ૧૮૪૩; જલંદર હોઆબ, ૧૮૪૫; પંજાબ, ૧૮૪૯; પ્રેસ, ૧૮૫૨; વરાહ, નાગપુર, અને ઝાંસી, ૧૮૫૩; અયોધ્યા, ૧૮૫૬; ભૂતાન, ૧૮૬૬; બ્રહ્મદેશ, ૧૮૮૬.

(૧૦૨)

જૂદા જૂદા ગવર્નર-જેનરલની કારકીર્દીમાં બનેલી મુખ્ય ખીના.—

૧. વોરન હેસ્ટિંગ્સ (૧૭૭૪-૮૫). રાહિલા વિગ્રહ (૧૭૭૪); રેગ્યુલેટિંગ આક્ટ (૧૭૭૪) ની રૂએ હેસ્ટિંગ્સ પહેલો ગવર્નર-જેનરલ; સુરતના કરાર (૧૭૭૫); પહેલો મરેડી વિગ્રહ (૧૭૭૫-૮૨), આરા-સનું યુદ્ધ (૧૭૭૫), વાર્ગામ (૧૭૭૬) અને સાલગ્રામ (૧૭૮૨) ના કરાર; ખીજો મહેસૂર વિગ્રહ (૧૭૮૦-૮૪), પોલિસોર (૧), ૧૭૮૦, પોલિસોર (૨) અને શોલિંધનાં યુદ્ધ (૧૭૮૧); કોન્સે-નનું યુદ્ધ (૧૭૮૨) અને મંગલૂરના કરાર (૧૭૮૪); ફાકસ (૧૭૮૩) અને પિટ (૧૭૮૪) ના કાયદા.

૨. લોર્ડ કેર્નવોલિસ (૧૭૮૬-૯૩). ત્રીજો મહેસૂર વિગ્રહ (૧૭૮૦-૮૨), એરીકરાનું યુદ્ધ (૧૭૮૧), અને શ્રીરંગપટ્ટણના કરાર (૧૭૮૨); જમાખંદોની સીમા (૧૭૮૩).

૩. સર જેન શોર (૧૭૮૩-૯૮). સુગ-ઉદ્-દૌલાનું મરણ, સાદતઅલી અયોધ્યાનો નવાબ થયો.

૪. માર્ક્વિસ આર્ચ વેલ્સલે (૧૭૮૮-૧૮૦૫).—કુમક આ-પવાની પદ્ધતિ; ચોથો મહેસૂર વિગ્રહ (૧૭૮૯), સદાશીર અને માલ-વેલીનાં યુદ્ધ, શ્રીરંગપટ્ટણનો ઘેરો, ટીપુનું મરણ, મહેસૂરની છત (૧૭૯૯); કણાટક અંગ્રેજ સંધોજી દીક્ષુ (૧૮૦૧); વસઇના કરાર (૧૮૦૨); ખીજો મરેડી વિગ્રહ (૧૮૦૩), અસાઇ, દિલ્હી, લાસ્વારી, આગ્રા, અહો આગ્રામનાં યુદ્ધ (૧૮૦૩), દેવગામ અને સર્લ અંગ્રે-ગામના કરાર (૧૮૦૩); ત્રીજો મરેડી વિગ્રહ (૧૮૦૪-૫), ડીંગ અને ફરકાગાદનાં યુદ્ધ (૧૮૦૪), ભરતપુરનો ઘેરો (૧૮૦૫).

૫. લોર્ડ કેર્નવોલિસ (ખીજાવાર). એનું મરણ. સર જ્યોર્જ બાર્લે (૧૮૦૫-૭).—વેલોરમાં ખંડ (૧૮૦૬).

૬. અર્લ આર્ બિન્ડો (૧૮૦૭-૧૩).—મોરિશ્વસ, બુર્ગો
વગેરેની જીત (૧૮૦૯-૧૦); જાયા અને એમમેયના વસંદા લોકો
પાસેથી લીધા (૧૮૧૨); બુર્ગો ક્રાન્સને પાછો આપ્યો (૧૮૧૪).

૭. માર્ફિસ આર્ હેસ્ટિંગ્સ (૧૮૧૪-૨૩).—તેપાળ વિગ્રહ
(૧૮૧૫-૧૬), અંગ્રેજો મલ્લ લીધું, આલ્મોરા અને મકવાનપુરનાં
યુદ્ધો (૧૮૧૬); ચોથો મરૈલી વિગ્રહ (૧૮૧૭-૧૮), ખડકો (૧૮૧૭),
કોરગામ અમે આબીનાં યુદ્ધો (૧૮૧૮), પેશ્વેનો આંત; નાગપુર વિ-
ગ્રહ (૧૮૧૭), સીતાબાદી (૧૮૧૭) અને નાગપુરનાં યુદ્ધો (૧૮૧૭);
પોંદારા વિગ્રહ (૧૮૧૭-૧૮), માહિદપુરનું યુદ્ધ (૧૮૧૭), મહેશ્વરનાં
કંગાર (૧૮૧૮).

૮. લોડ આમ્હર્સ્ટ (૧૮૨૩-૨૮).—પહેલો ખલી વિગ્રહ
(૧૮૨૩-૨૬), કમ્પેસે રંગૂન લીધું, ૧૮૨૫, પગામનું યુદ્ધ, ૧૮૨૬,
ચેન્દાબુતા કરાર; ૧૮૨૬; બરાકપુરમાં બંડ, ૧૮૨૬; કોમ્પરમીઅર
ભરતપુર લીધું (૧૮૨૬).

૯. લોડ ઉવિલ્યમ બેન્ટિંક (૧૮૨૮-૩૬).—અંગ્રેજો કુર્ગ
પ્રાંત લીધો (૧૮૩૪); હિંદુસ્તાનમાં આગબોટો ચાલવા લાગી; કમ્પ-
નીનો બહેવાર કરવાનો હક જતો રહ્યો; સર આર્સે મેટકાફનો કારભાર;
જનહર છાપાને છૂટ.

૧૦. લોડ આલ્ફ્રેડ (૧૮૩૬-૪૨).—અયોધ્યામાં બગલો;
શાહ શમ્સને ગાદી ઉપરથી ઊડાડી મૂક્યો; પહેલો અફઘાન વિગ્રહ
(૧૮૩૯-૪૨), પર્શીનનું યુદ્ધ (૧૮૩૯), શાહ શમ્સનું ખૂન; ચીનાઈ વિ-
ગ્રહ (૧૮૪૦-૪૨), હોંગકોંગ અંગ્રેજોને મળ્યું, ૧૮૪૨.

૧૧. લોડ એલેનબરો (૧૮૪૨-૪૪).—અંગ્રેજો કાબૂલ લીધું
અને પછી પોતાનું લશ્કર પાછું હિંદુસ્તાન ખેંચાઈ લીધું; સિંધ
સાથે વિગ્રહ (૧૮૪૨-૪૩), મીઆની અને હૈદરાબાદનાં યુદ્ધો (૧૮૪૩),

સિંધ અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે જેડી દીધું (૧૮૪૩); ગ્વાલિયર વિગ્રહ (૧૮૪૩), મહારાજપુર અને પનિઆરનાં યુદ્ધો (૧૮૪૩).

૧૨. લોર્ડ હાઉડંગ (૧૮૪૪-૪૭).—મ્હેલો પંજાબ વિગ્રહ (૧૮૪૫-૪૬), મુઝી અને ફિરોજપુર (૧૮૪૫), અલિવાઝ અને સો-ખાજિન (૧૮૪૬) નાં યુદ્ધો, લાહોરના કરાર (૧૮૪૬).

૧૩. લોર્ડ ડલહૌસી (૧૮૪૮-૫૬).—બીજો પંજાબ વિગ્રહ (૧૮૪૮-૪૯), ફિનેરી, અને સડુસામનાં યુદ્ધો, ૧૮૪૮, મુઝતાનનો ઘેરો, રામનગર (૧૮૪૮), ચિલિયનવાલા અને ગુજરાતનાં યુદ્ધો (૧૮૪૯); પંજાબ અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે જેડી દીધું (૧૮૪૯); બીજો બહી વિગ્રહ (૧૮૫૨-૫૩), પેશુ સંયોગ દીધું (૧૮૫૨); મતારા (૧૮૪૮) નાગપુર, ઝાંસી, વરાડ (૧૮૫૩), અને અયોધ્યા (૧૮૫૬) અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે સંયોગ દીધાં. રેલ્વે અને તાર શરૂ થયા.

૧૪. લોર્ડ કેનિંગ (૧૮૫૬-૬૧).—સિપાઈઓનો મ્હોટો બળવો (૧૮૫૭), બરતખંડનું રાજ્ય ઈંગ્લંડના રાજ્યકર્તાને સોંપી દીધું (૧૮૫૮).

૧૫. લોર્ડ એટ્લિન (૧૮૬૨). વહાબી ધર્મીય લોકોનું બંડ.

૧૬. લોર્ડ લોરેન્સ (૧૮૬૪-૬૯).—બ્રિટાન વિગ્રહ (૧૮૬૪-૬૫); ઓરિસ્સામાં બચકર દુકાળ (૧૮૬૬); આગિસિનિયાના લોકો સાથે વિગ્રહ.

૧૭. લોર્ડ મેયો (૧૮૬૯-૭૨).—શીરઅલી સાથે મુઝાઝાત; ડુક ઓફ કોનોટ હિંદુસ્તાન આવ્યો.

૧૮. લોર્ડ નોર્થબ્રુક (૧૮૭૨-૭૬).—વડોદરાના મહારાજા ગાયકવાડને પદમ્બટ કીયો (૧૮૭૫); પ્રિન્સ ઓફ વેક્સ હિંદુસ્તાન આવ્યો, ૧૮૭૫-૭૬.

૧૯. લોર્ડ લિટન (૧૮૭૬-૮૦).—વિક્ટોરીયા રાણીને ક્યેસર-ઈન્ડિયન મહારાણીનો કિતાબ મળ્યો; બીજો અફઘાન વિગ્રહ; ત્રીજો અફઘાન વિગ્રહ, ૧૮૮૦; મેઝિાન્ડ અને મઝાનાં યુદ્ધો.

૨૧. લોર્ડ રિપન (૧૮૮૦-૮૪).—હિંદુસ્તાનમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્ય દાખલ કરવાની યોજના, ૧૮૮૨; મીઠાકાંપરનો કર કાંઈક ઓછો કરીયો; વિદ્યાવતી સુનરાઉ કાપડ ઉપરની નકાત કઢાડી નાખી; હિંદુસ્તાનમાં સુખશાંતિ.

૨૧. લોર્ડ રૂઝવેલ (૧૮૮૪-૮૮).—અંગ્રેજોએ બ્રહ્મ દેશના રાજા થીયો સાથે લડાઈ કરી એ દેશ પોતાના રાજ્ય સાથે સં-યોજી દીધો, ૧૮૮૬. ખેડી નેશનલ કોંગ્રેસ (પ્રજા સમાજ) મુંબઈમાં (૧૮૮૫); ખીજી કલકત્તામાં (૧૮૮૬); અને ત્રીજી મદ્રાસમાં (૧૮૮૭). મીઠા ઉપર કર વધારવામાં આવ્યો અને લેવકેટ ઉપર અપ્રિય ઈનકમ ટેક્સ નવાજ રૂપમાં પાછો મૂકવામાં આવ્યો. અફઘાનીસ્તાનની સરહદની તકરારનો છેવટે નિશ્ચય થયો.

૨૨. લોર્ડ લેન્સડાઉન (૧૮૮૮ થી).—એણે સને ૧૮૮૮ના ડીસેમ્બરમાં રાજ્યની લગ્નમ શ્રેયત્તને હાથ લીધી. ચોથી નેશનલ કોંગ્રેસ અલાહાબાદમાં મળી (૧૮૮૮); મુરતમાં ભયંકર આગ, ૧૮૮૯.

મુખ્ય વિગ્રહોનું ટૂંક વૃત્તાંત.

મહેસૂર વિગ્રહો.—હેલો (૧૭૬૬-૬૯).—હેલરનું બ્રહ્મ નરમ પાડવાને મરેઠા, નિજમ અને અંગ્રેજોએ એકસંપ કરીએ. માધવરાવ પેશ્વા કૃષ્ણા નદી ઓળંગી હેલરના મુલકમાં લુટચાલ કરવા ગયો, પણ હેલરે તેને લાંચ આપી વિદાય કરીયો. હેલરે નિર્મલમને પણ લાંચ આપી અંગ્રેજ સાથે હાલવાને પોતાની તરફ કરી લીધો. સંગામ અને ત્રિનામહીનાં યુદ્ધો થયાં તેમાં કર્નલ સિમ્સે હેલર અને નિજમને હરાવ્યા, ૧૭૬૭. આખરે મદ્રાસ આમળ કરાર થયા, ૧૭૬૯ (મુઓ પાને ૫૪ થે).

ખીજો (૧૭૮૦-૮૪).—મરેઠા લોકો હેલર ઉપર ચડી આવ્યા ત્યારે એણે આસિના કરાર પ્રમાણે અંગ્રેજોની મદદ માગી, પણ તેઓએ

(૧૦૬)

એને આપી નહીં. વળી સને ૧૭૭૯ માં અંગ્રેજોએ એના રક્ષણ તળે-
નું માહી બંદર લીધું, તેથી એણે લડાઇ જાહેર કીધી. ગાયકવાડ
સિવાય બધા મરેઠાઓ, હૈદર, અમે નિજામે અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાંથી
કહાડી મૂકવાને એકસંધી કીધા. સને ૧૭૮૦ માં હૈદરે કણીટક ઉપર
ચડાઇ કરી અને અંગ્રેજ સરદાર બેલીને પોલિલોર આગળ હરાવ્યો.
પણ સને ૧૭૮૧ માં એને સર આયર ક્રૂટ પોટોનાવો, પોલિલોર,
અને શોલિંધઠ આગળ હરાવ્યો. સને ૧૭૮૨ માં હૈદરના છોકરા ટીપુ-
એ કર્નલ આશ્વેદને કોલેટ્ટન નદીના કિનારા ઉપર હરાવ્યો. સને
૧૭૮૪ માં મંગલૂર આગળ કરાર થયા (જૂઓ પાને પૃ ૬ મે).

ત્રીજો (૧૭૯૦-૯૨).—સને ૧૭૮૯ માં ટીપુએ અંગ્રેજોના મ-
ળતિયા ત્રાવણકોરના રાજા ઉપર ચડાઇ કીધી તેથી લડાઈ થઇ. સને
૧૭૯૧ માં લોડે કોર્નવોલિસે છોકરા મૈસૂરમાં જઈ. મંગલૂર લઇ લીધું,
અને એરીકેરા આગળ ટીપુને હરાવ્યો. પછી એણે શ્રીરંગપટ્ટણને
ઘેરા લાવ્યો, એટલે ટીપુએ ગભરાઈને સલાહ કીધી, ૧૭૯૨ (જૂઓ
શ્રીરંગપટ્ટણના કરાર, પાને ૫૭ મે).

ચોથો (૧૭૯૬).—ટીપુએ અંગ્રેજોને હિંદુસ્તાનમાંથી કહાડી
મૂકવાને નિજામ, મરેઠા, અફઘાન સરદાર જમાનશાહ અને ફ્રેન્ચ સાથે
એક સંધી કીધી, તેથી લડાઇ થઈ. જેનરલ ક્લૅવર્થ ટીપુને સદાશીર
આગળ અને જેનરલ હુરીસે માંસબેલી આગળ હરાવ્યો. પછી એ
બે સરદારોએ શ્રીરંગપટ્ટણને ઘેરા લીધો તે લઇ લીધું. ટીપુ લડતાં મ-
રણ પામ્યો તેથી એ વિગ્રહનો અંત આવ્યો.

મરેઠી વિગ્રહો. પહેલો (૧૭૭૫-૮૨).—રાધાશાસ્ત્રીએ ધન જી-
તી હતી, પણ પૂતાનું રાજ્ય મંડળ વધારે જોર ઉઠાવે હોવાથી એણે
સુરત આવી અંગ્રેજ સાથે કરાર કીધો, ૧૭૭૫. (સુરતના કરાર,
જૂઓ પાને ૩૨ મે.) મુંબઈ સરદારે કર્નલ કીટીંગને રાધાશાસ્ત્રીને પૂતે

તેડી જવાને લશ્કર આપી મોકલ્યો. એ સરદારે મરેઠાઓને આરાસ આગળ હરાવ્યા, ૧૭૭૫. સને ૧૭૭૬ માં નાના ફઝનવિસ અને ખી-જાઓએ વેરન હેસ્ટિંગ્સ સાથે પુરંધર આગળ કરાર કીધા (જૂઓ પાને ૩૩ મે). પહેલ વહેંચાં તો હેસ્ટિંગ્સે રાધોયાને મદદ કરવા ના પાડી, પણ નાના ફઝનવિસ ફ્રેન્ચોની સાથે કાવતરાં કરે છે એમ જાણી રાધોયાને પક્ષ લેવાને મુજબ સરકાર સાથે એકમત થયો, ૧૭૭૭. કર્નલ ગોડર્ડ-સુરત આવી પહોંચ્યો, ૧૭૮૦. એ દરમ્યાનમાં ઇંગ્લેન્ડે પોતાનું લશ્કર વાર્ગામ આગળ ઘેરો જવાથી મરેઠા સાથે કરાર કર્યા, પણ એ કરાર મુજબ તથા બંગાળ સરકારે મંજૂર કીધા નહીં. હવે નિગમ, હૈદર, અને મરેઠાઓએ એકસંપ કીધો છે એમ જાણીને અંગ્રેજોને સાલગ્રામ આગળ સલાહ કરવી પડી (જૂઓ પાને ૩૪મે), ૧૭૮૨.

ખીજો (૧૮૦૩).—ખીજા બાજરાવે વસઈ આગળ અંગ્રેજો સાથે કરાર કીધા તે વાત દોહતરાવ સિંધિયા અને રઘુજી ભોંસ્લેને ગમી નહીં, તેથી લડાઈ થઈ. જેનરલ વેલ્સલેએ સિંધિયાનો અહમદ-નગરનો કિલ્લો લીધો, અને અસાઈ આગળ સિંધિયા અને ભોંસ્લે એ બન્નેને હરાવ્યા. જેનરલ લેઇકે સિંધિયાને દિલ્હી, આગ્રા, અને લાસ્વારી આગળ હરાવ્યો. જેનરલ વેલ્સલેએ સિંધિયા અને રઘુજી ભોંસ્લેને પાછા વાર્ગામ આગળ હરાવ્યા. રઘુજી ભોંસ્લેએ અંગ્રેજ સાથે દેવરમ આગળ અમ્બેનદોહતરાવ સિંધિયાએ સર્લ અંગેગામ આગળ કરાર કીધા (જૂઓ પાને ૩૭ મે).

ત્રીજો (૧૮૦૪-૫).—જસવંતરાવ હોલકર ધણો જખરો થઈ પડ્યો હતો. તે અજમેરમાં લૂંટફાટ કરવા લાગ્યો અને અંગ્રેજોના રક્ષણ નીચેના રજપૂતોને ધાસ્તી આપી. તેથી લડાઈ થઈ. કર્નલ આન્સન અને જેનરલ ફ્રેઝરે હોલકરને ડીંગ આગળ અને જેનરલ લેઇકે ફરકાખાદ આગળ હરાવ્યો, ૧૮૦૪. લેઇકે ડીંગને ઘેરા બાલી લઈ

(૧૦૮)

લીધું. પછી એણે ભરતપુરને ઘેરા ધાલ્યો, પણ એમાં તે ફાળ્યો. નહીં. હૈદરે આખરે ૧૮૦૫ માં સત્તા હ કીધી.

નેપાળ અથવા ગુર્ખા વિગ્રહ (૧૮૧૫-૧૬).—નેપાળના રાજાએ અંગ્રેજના રક્ષણ તથા ભૂતવાસના જમીદારને કેદ કરી તેનો મુક્ત લઈ લીધો અને અંગ્રેજના ૧૮ પોલીસ સિપાઈઓને મારી નાખ્યા. કર્નલ ગિલેસ્પી કલંગનો કિલ્લો લેતાં મરણ પામ્યો. સને ૧૮૧૫ માં અંગ્રેજોએ મલન લઈ લીધું. સને ૧૮૧૬ માં આક્ટરલોનીએ ગુરખા સરદાર અમીરસિંગને આટમોરા અને મકવાનપુર આગળ હરાવ્યો. પછી સત્તા હ યઈ.

ચાચા (૧૮૧૭-૧૮).—ગાયકવાડનો કારભારી ગંગાધર શાસ્ત્રી અંગ્રેજોની બાહેધરીથી પેશ્વાનું નેહણું નીકળતું હતું તેનો નિકાલ કરવાને પૂતે આવ્યો. એને બાહરાવની સમ્મતિથી ત્રિંબકજી કેંડેએ મારી નાખ્યો, ૧૮૧૫. ત્રિંબકજીને પકડી ચાણાના કિલ્લામાં કેદ કીધો, પણ ત્યાંથી એ સરકી ગયો અને લશ્કર ભેગું કરવા લાગ્યો. એને પેશ્વા પૈસાની છાની છાની મદદ કરતો હતો. પેશ્વાએ રેસિડન્ટના બંગલા ઉપર હુમલો કીધો, તેથી લડાઈ થઈ. એડીન્ઝને બાહરાવને ખડકી આગળ (૧૮૧૭) અને સ્ટોન્ટને કેડવાડ આગળ (૧૮૧૮) હરાવ્યો. સતારા અંગ્રેજોએ લઈ લીધું, અને પેશ્વાનો અંત આવ્યો. સને ૧૮૧૮ માં બાહરાવનો પ્રધાન બાપુ ગોંખલે આઘો આગળ હારી ગયો. પછી બાહરાવને ૮ લાખ રૂપિયાનું વાર્ષિક પેન્શન બાંધી આપ્યું.

નાગપુર વિગ્રહ (૧૮૧૭).—નાગપુરમાં આપા સાહેબે રેસિડન્ટના બંગલા ઉપર હુમલો કીધો, પણ સીતાબાદલી આગળ હાર્યો. એ લશ્કરે ચલ્યો, પણ એના લશ્કરે એનો હુકમ માન્યો નહીં. તે નાગપુર આગળ હારી ગયું. આપા સાહેબને પાછી ગાદી આપી,

(૧૦૯)

પણ તે પાઠાં કાવતરાં કરવા લાગ્યો. એને પકડ્યો, પણ રસ્તેથી સડકી ગયો. એ રખડી રઝળીને આખરે જોષપુરમાં મરણ પામ્યો.

પીંઠારા વિથહ(૧૮૧૭-૧૮).—પીંઠારા એ મરહાઓના ભા-
દુતી સિપાઇઓ હતા. તેઓ લોટા ઉપર ઘણો જૂઝમ કરી લૂટફાટ
કરવા લાગ્યા. તેઓના ત્રણ સરદારો હતા—ચીતુ, કરીમખાં અને
વસીલ મહમ્મદ. અંગ્રેજોએ આ લૂટારાઓને તાબે કરવાનો નિશ્ચય
કીધો. કરીમખાં તાબે થયો, પણ ચીતુએ હોદ્દકરના લશ્કરમાં આશ્રી
લીધો. અંગ્રેજ સરદાર હિસ્લોપ અને માટકમે ચીતુ અને હોદ્દકરને
માહિદપુર આગળ હરાવ્યા, ૧૮૧૭. સને ૧૮૧૮ માં મંદેશ્વર આ-
ગળ કરાર થયા (જૂઓ પાને ૬૯ મે). ચીતુ આમ તેમ નાકો અને
આખરે એને વાઘે ફાડી ખાધો. વસીલ મહમ્મદ જેર ખાઈ મૂઓ.
આ પ્રમાણે આ લૂટારાઓ નરમ પડ્યા.

બ્રહ્મી વિથહો.—ખુલો (૧૮૨૩-૨૬).—સને ૧૮૧૮ માં
બ્રહ્મી લોટાએ અંગ્રેજો કને ચિનાગોંગ, મૂર્શીદાબાદ અને ઢાકા માગ્યાં,
એવું કહીને કે એ આરાધાનના અસહના રાજ્યને તાબે હતાં. આ મા-
ગણીનો અંગ્રેજોએ તિરસ્કાર કીધો. સને ૧૮૨૩ માં અંગ્રેજના તેર
સિપાઇઓ શાહપુરી બેઠમાં આવી રહ્યા. તેઓને બ્રહ્મીઓએ કહાડી
મૂક્યા અને કાચર પર ચઢાઇ કરી. સર આર્થિમોહન કેમ્પ્બેલે
રંગૂન લીધું. બ્રહ્મીઓનો સરદાર મહા બંદુલા દોનાખ્યુ લેતાં મરણ
પામ્યો, ૧૮૨૫. સને ૧૮૨૬ માં કેમ્પ્બેલે બ્રહ્મીઓને પગામ આગળ
હરાવ્યા. આખરે ચેન્દાખ્યુ આગળ કરાર થયા (જૂઓ પાને ૭૦ મે).

બીજો (૧૮૫૨-૫૩).—આવાનો રાજા અને સેના અમલદારો
અંગ્રેજ રૈયત ઉપર જૂઝમ ગુમરતા હતા; તેથી લડાઇ થઇ. લામ્બર્ટ
અને ગાડવિને બ્રહ્મીઓને હરાવી તાબે કરીધા અને રંગૂન, માદાખાન,

(૧૧૦)

ખસીન અને ગ્રામ એ શેહેરો લીધાં. પેણુ પ્રાંત અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે જોડી દીધો, ૧૮૫૨. સને ૧૮૫૩ માં એ વિગ્રહનો અંત આવ્યો.

અફઘાન વિગ્રહ (૧૮૩૯-૪૨).—અફઘાન લોકોના રાજા શાહ શુજાને રશ્યાના મળતિયા દોસ્ત મહમ્મદે ગાદી ઉપરથી બહાદી મૂક્યો. અંગ્રેજોએ રશ્યાની સત્તાનો અટકાવ કરવાને શાહ શુજાને ગાદી પાછી આપાવવાનો તિશ્ચય કર્યો. કીન અને મેકનાટન સરકારને લશ્કર આપી મોકલ્યા. તેઓએ કંદહાર, ગીજની અને કાબૂલ લઈ લીધાં. દોસ્ત મહમ્મદ પર્ચાન આગળ હારી નહારી ગયો (૧૮૩૯) અને શાહ શુજાને ગાદીએ ખેંસાડ્યો. દોસ્ત મહમ્મદ અંગ્રેજને શરણ થયો, પણ એના છોકરા અફઘરખાંએ શરણ ન થતાં મેકનાટનને ગાળીથી ઠાર કર્યો. પછી અંગ્રેજો અફઘાનીસ્તાનમાંથી તદ્દત નીકળી આવવા લાગ્યા, પણ અફઘાનોએ તેઓ ઉપર બંદૂકનો મારો ચલાવી મારી નાખ્યા. આ વખતે કમતસીય શાહ શુજાને મારી નાખ્યો. જે નરક પોતેક બહુ મૂરકેલીથી કાબૂલ જઈ પહોંચ્યો. અંગ્રેજોએ દોસ્ત મહમ્મદને કેદ પકડ્યો હતો તેને છૂટો કરી પાછી ગાદી આપી, ૧૮૪૨. પછી બધું સ્પષ્ટ કરી હિંદુસ્તાન પાછું આવ્યું.

સિંધ વિગ્રહ (૧૮૪૨-૪૩).—સિંધમાં અંગ્રેજોના રેસિડન્ટ ઓટ્ટામ હતો. તેણે અમીરોની સાક્ષ વિષે લોર્ડ એલેનબરોને ખબર કરી. તેથી અમીરોએ તેના પાંગલા ઉપર દુશ્મનો કરીધો. સર આર્ટર્સ નેપીઅરે અમીરોને મીઆતી અને હૈદરાબાદ આગળ હરાવ્યા. સિંધને અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે જોડી દીધું (૧૮૪૩).

ગ્વાલિયર વિગ્રહ (૧૮૪૩).—રાજા સગીર ઉમ્મરનો હતો. તેથી રાજ્યરક્ષક કાણુ થાય તેને માટે તકરારો બી. લોર્ડ એલેનબરોએ જાણ્યું કે આથી શહેરમાં લડાઈ જાગશે તેથી તે વચ્ચે પડ્યો. સર

હું ગફે મહારાજપુર આગળ અને ક્ષેત્રરક્ષ ગ્રેએ પનીઆર આગળ મરેદાઓને હરાવ્યા. પછી રાજાને અગ્રેજતા રક્ષણ તળે મૂકવામાં આવ્યો.

પંજાબ વિગ્રહો—પહેલો (૧૮૪૫-૪૬).—સીખ લોકો સત-લજ નદી ઓળંગી આવ્યા અને ફિરોજપુરમાં અગ્રેજનું લશ્કર હતું તેને ધાસ્તી પમાડી. તેથી એ વિગ્રહ થયો. લોડ ગફે સીખ સરદાર લાલસિંગના લશ્કરને મુડકી આગળ હરાવ્યું, ૧૮૪૫. એજ વર્ષમાં લોડ ગફે અને લોડ હાઉડિંગે લાલસિંગને ફિરોજશાહ આગળ હરાવ્યો. વળી હુરી સ્મિથે સીખ સરદાર ગુલાબસિંગને અલિવાલ આગળ હરાવ્યો, ૧૮૪૬. એજ વર્ષમાં લોડ હાઉડિંગે સીખ સરદાર તેજસિંગ અને શ્યામસિંગને હરાવ્યા. આખરે લાહોર આગળ કરાર થયા (જૂઓ માને ૭૭મે).

બીજો (૧૮૪૮-૪૯).—મુલતાનમાં લાલા મૂળરાજે ખંડ મચાવ્યું. અને મેં વાન્સ આન્યુ અને એન્ડર્સનને ત્રાસી નાખ્યા. વળી લાહોરમાં બધા અગ્રેજ અમલદારોને મારી નાખવાને એકકાવતરૂં થયું તેથી એ વિગ્રહ થયો. કિનેરી અને સદુસામ આગળ એડવર્ડસે લાલા મૂળરાજને હરાવ્યો, ૧૮૪૯. રામનગર (૧૮૪૮) અને સિલિય-નવાલા (૧૮૪૯) આગળ લોડ ગફે સીખ સરદાર શેરસિંગ સ્વતુર-સિંગ વગેરેને હરાવ્યા, અને ગુજરાત (૧૮૪૯) આગળ તેમને તદ્દત હરાવી દીધા. પંજાબ અગ્રેજ રાજ્ય સાથે જોડી દીધું, ૧૮૪૯.

ભરતખંડમાં થયેલાં મુખ્ય યુદ્ધો.

પાણીપત (૧)...	૧૧૮૧	પૃથ્વીરાજે શાહબુદ્દીન ઘોરીને હરાવ્યો.
સ્થાનેશ્વર	૧૧૮૩	શાહબુદ્દીન ઘોરીએ પૃથ્વીરાજને હરાવ્યો.
પાણીપત (૨)...	૧૫૨૬	બાબરે હિંદુસ્તાન લોકોને હરાવ્યો.
શિક્ષી	૧૫૨૭	બાબરે મેવાડના રાજા સંગને હરાવ્યો.
મહેશ્વર	૧૫૩૪	હુમાયુએ બહાદુરશાહને હરાવ્યો.
કનોજ	૧૫૪૦	શીરખાંએ હુમાયુને હરાવ્યો.
પાણીપત (૩)...	૧૫૫૬	ખેરોમખાંએ હેમુને હરાવ્યો.
કાશી... ..	૧૬૫૭	દારાએ શુજાને હરાવ્યો.
આગ્રા	૧૬૫૭	ઓરંગઝેબે દારાને હરાવ્યો.
જાનપુર (૧) ...	૧૬૫૭	ઓરંગઝેબ અને મુરાદજી સંવત્સિંગને હરાવ્યો.
કર્નાટ	૧૭૩૮	નાદીરશાહે મહમ્મદશાહને હરાવ્યો. [હરાવ્યો.
અંબર (૧) ...	૧૭૪૦	રઘુજી ભોંસલે અને મોરારિરાવે દોરતઅલીને
સરહિંદ	૧૭૪૮	મુગલોએ અહમદશાહ અબદલીને હરાવ્યો.
અંબર (૨) ...	૧૭૫૦	હુસેએ અનવરુદ્દીનને હરાવ્યો.
આર્ના	૧૭૫૧	કાઠિયાણે રાજા સાહેબ તથા ફ્રેંચોને હરાવ્યા.
કાવેપાક	૧૭૫૨	કાઠિયાણે રાજા સાહેબ તથા ફ્રેંચોને હરાવ્યા.
બાહર	૧૭૫૨	મેજર લોરેન્સે ફ્રેંચને હરાવ્યા.
પંજાબી	૧૭૫૭	કાઠિયાણે મુરાદ-હુદ-દૌલાને હરાવ્યો.
ચિસ્ટ્રા	૧૭૬૦	કર્નલ ફ્રેંચે વડવાને હરાવ્યા.
વાંડીવાશ	૧૭૬૦	ફ્રેંચે સરદાર લાલી તથા ખૂરીને હરાવ્યા.
ઉદ્દીર	૧૭૬૦	બાહાદુર બાહાદુરે સત્રાપતજંગ અને નિગન- મને હરાવ્યા.
પટના... (૧) ...	૧૭૬૦	કર્નલ કાલિપેટે બીજા શાહ આલમને હરાવ્યો.
પાણીપત (૪)...	૧૭૬૧	અકબર રાજા અહમદશાહ અબદલી દુરાની- એ મરેઠા સરદાર વિશ્વાસરાવ અને સદા- શિવ ભાઈને હરાવ્યા.
પટના... (૨)...	૧૭૬૧	કર્નલ કાનીંગે મીર કાસમ, શાહ-હુદ-દૌલા, અને બીજા શાહ આલમને હરાવ્યા.
દેરીઆ	૧૭૬૩	અંગ્રેજે મીર કાસમને હરાવ્યો.

(૧૧૩)

બકસર.....	૧૭૬૪	અંગ્રેજ સરદાર મન્નોએ મીર કાસમ, શમન-ઉદ્-દૌલા અને ખીજ શાહ આલમને હરાવ્યા.
કાલ્પી.....	૧૭૬૪	કાર્નાટ શમન-ઉદ્-દૌલા તથા હોલ્કરને હરાવ્યા.
અંબૂર (૩) ...	૧૭૬૭	કર્નલ રિમ્પે હૈદરને હરાવ્યો.
ચંગામ	૧૭૬૭	કર્નલ રિમ્પે હૈદર તથા નિજમને હરાવ્યા.
ત્રિનોમલી ...	૧૭૬૭	કર્નલ રિમ્પે હૈદર તથા નિજમને હરાવ્યા.
ચેરકુલી	૧૭૭૨	ત્રિઅંક મામાએ હૈદરને હરાવ્યો.
આરાસ	૧૭૭૫	કર્નલ કીટીંગે મરેડાને હરાવ્યા.
પોલિકોર(૧)...	૧૭૮૦	હૈદરે કર્નલ બેલીને હરાવ્યો અને પકડ્યો.
પોર્ટોનોવા.....	૧૭૮૧	સર આયર કૂટે હૈદરને હરાવ્યો.
પોલિકોર(૨)...	૧૭૮૧	સર આયર કૂટે હૈદરને હરાવ્યો.
શોલિંઘઢ	૧૭૮૧	સર આયર કૂટે હૈદરને હરાવ્યો.
કોલેરન	૧૭૮૨	ટીપુએ કર્નલ બ્રાયવેનને હરાવ્યો.
એરિકેરા... ..	૧૭૮૧	લોર્ડે કોર્નવોલિસે ટીપુને હરાવ્યો.
કુર્દલા.....	૧૭૮૫	મરેડાઓએ નિજમને હરાવ્યો.
સદાશીર... ..	૧૭૮૮	જેનરલ સ્ટૂઅર્ટે ટીપુને હરાવ્યો.
માલવેલી	૧૭૮૮	જેં હેરિસે ટીપુને હરાવ્યો. [રણમાં પડ્યો.
શ્રીરંગપટ્ટણ ...	૧૭૮૮	હેરિસ અને સ્ટૂઅર્ટે ટીપુને હરાવ્યો. ટીપુ
ગજનન (૨)... ..	૧૮૦૧	જસવંતરાવ હોલ્કરે ખીજ બાહરાવ તથા હોલતરાવ સિંધિયાને હરાવ્યા.
ધંદાર.....	૧૮૦૧	હોલતરાવ સિંધિયાએ જૅ હોલ્કરને હરાવ્યો.
પૂના... ..	૧૮૦૧	જૅ હોલ્કરે બાહરાવ તથા સિંધિયાને હરાવ્યા.
અસાઈ	૧૮૦૩	જેનરલ વેલ્સેએ હોલતરાવ સિંધિયા તથા રધુજી ભોંસ્લેને હરાવ્યા.
દિલ્હી.....	૧૮૦૩	જેનરલ લેઇકે હોં સિંધિયાને હરાવ્યો.
લાસ્વારી... ..	૧૮૦૩	જેનરલ લેઇકે હોં સિંધિયાને હરાવ્યો.
આગ્રા.....	૧૮૦૩	જેનરલ લેઇકે હોં સિંધિયાને હરાવ્યો.
આગામ... ..	૧૮૦૩	જેં વેલ્સેએ સિંધિયા તથા ભોંસ્લેને હરાવ્યા.
ડીંગ... ..	૧૮૦૪	જેનરલ ફ્રેઝર તથા કર્નલ મોન્સને જસવંતરાવ હોલ્કરને હરાવ્યો.
ફરકાખાદ... ..	૧૮૦૪	લોર્ડ લેઇકે હોલ્કરને હરાવ્યો.

આહ્મોરા... ..	૧૮૧૬	જેનરલ ઓકટરકોનીએ શુરખા સરદાર
મકવાનપુર ...	૧૮૧૬	અમીરસિંગને હરાવ્યો.
ખડકી.....	૧૮૧૭	એલ્ફિન્સ્ટને ખીજા બાહરાવને હરાવ્યો.
સિતાબાદદી ...	૧૮૧૭	મિ. જેલ્ફિન્સે આપા સાહેબને હરાવ્યો.
નાગપુર... ..	૧૮૧૭	જેનરલ ડોવેરને આપા સાહેબને હરાવ્યો.
માલિદપુર.....	૧૮૧૭	લિસ્લોપ અને માલકમે મલ્હારરાવ હાલકરને
દોરગામ	૧૮૧૮	સ્ટોન્ટને ખીજા બાહરાવને હરાવ્યો. [હરાવ્યો.
આટી.....	૧૮૧૮	રિમથ સાહેબે ખીજા બાહરાવના પ્રધાન બાપુ
		ગોખલેને હરાવ્યો.
પગામ.....	૧૮૨૬	સર આર્ચિબોલ્ડ કેમ્પ્બેલે બ્રહ્મીઓને હરાવ્યા.
પર્ધાન.....	૧૮૩૯	રોબર્ટ સેલે દોરત મલ્હમદને હરાવ્યો.
કંદહાર	૧૮૪૨	જેનરલ નોટે અધધાનોને હરાવ્યા.
ગીઆની	૧૮૪૩	સર ચાર્લ્સ નેપીયરે સિંધના અમીરોને
લેદરાબાદ... ..	૧૮૪૩	હરાવ્યા.
મહારાજપુર ...	૧૮૪૩	લોર્ડ ગેંગે સિંધિયાને હરાવ્યો.
પનીઆર... ..	૧૮૪૩	જેનરલ એએ સિંધિયાને હરાવ્યો.
ખડકી.....	૧૮૪૫	લોર્ડ ગેંગે સીખ સરદાર લાલસિંગને હરાવ્યો.
દિરૌજશાહ ...	૧૮૪૫	લોર્ડ હાર્ડિંગ અને લોર્ડ ગેંગે સીખ સરદાર લાલ-
અંબા		સિંગને હરાવ્યો. [હરાવ્યો.
દિરૌજશેહર ...		
અલિવાલ ...	૧૮૪૬	સર હેરી રિમથે સીખ સરદાર ગુલાબસિંગને
સોઆકિન... ..	૧૮૪૬	લોર્ડ હાર્ડિંગે સીખ સરદાર તેજસિંગ અને
		સ્થામસિંગને હરાવ્યા.
કિનેરી.....	૧૮૪૮	એડવર્ડસે સીખ સરદાર લાલા મૂળારાજને
સદુસામ... ..	૧૮૪૮	હરાવ્યો.
રામનગર... ..	૧૮૪૮	લોર્ડ ગેંગે સીખ સરદાર શેરસિંગ, ચતુર-
ચિત્રિયનવાલા.	૧૮૪૯	સિંગ વગેરેને હરાવ્યા. [નિ હરાવ્યા;
ગુજરાત.....	૧૮૪૯	લોર્ડ ગેંગે સીખ સરદાર શેરસિંગ અને ચતુરસિંગ-
રંગૂન, પ્રેમ... ..	૧૮૫૨	અંગ્રેજોએ બ્રહ્મીઓને હરાવ્યા.

(૧૧૫)

હિંદુસ્તાનમાં બનેલી વરસવાર મુખ્ય ખીના.

ઈ૦ સ૦ ૫૦

૧૪૦૦—બ્યાસે વેદનો સંગ્રહ કીધો.

૧૪૦૦-૧૩૦૦—મહાભારતનો વિગ્રહ.

૧૨૦૦—રામે લંકામાં રાવણ ઉપર સ્વારી કીધી.

૮૦૦—મનુનો સમય.

૫૧૮—હરાયસ હિસ્તાસ્પિસની પંજાબ ઉપર સ્વારી.

૩૨૭—મહાન્ સિકંદરની હિંદુસ્તાન ઉપર સ્વારી.

૫૬—વિક્રમાદિત્ય ઉજ્જનમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યો.

ઈ૦ સ૦

૭૮—શાલિવાહને પોતાનો શક ચક્રાવર્ત.

૭૧૨—મહમ્મદ કાસમે સિંધ ઉપર ચડાઈ કરી.

૯૭૬-૯૮૬—સખતગીન.

૯૮૬-૧૧૮૬—ગીજની વંશ. [કીધી. જૂઓ પાને પ મે.

૯૯૬-૧૦૩૦—મહમ્મદ ગીજની. એણે હિંદુસ્તાન ઉપર ચાર સ્વારી

૧૧૮૬-૧૨૦૬—ઘોરીવંશ. શાહયુદ્દીન ઘોરી.

૧૧૯૧—પાણીપતનું યુદ્ધ. ૧૧૯૩—સ્થાનેશ્વરનું યુદ્ધ.

૧૨૦૬-૧૨૮૮—ગુલામ વંશ. ૧૨૦૬-૧૦—કુતબુદ્દીન.

૧૨૮૮-૧૩૨૧—ખીલજી વંશ. ૧૨૯૭—અલાઉદ્દીને ગુજરાત જીત્યું.

૧૩૨૧-૧૪૧૨—તઘલખ વંશ.

૧૩૪૭-૧૫૨૬—દક્ષિણમાં આહમ્મદી વંશ.

૧૩૯૮—તૈમૂરે દિલ્હી ઉપર ચડાઈ કરી, તે લૂટ્યું અને બાળ્યું.

૧૪૧૪-૧૪૫૦—સૈયદ વંશ.

૧૪૫૦-૧૫૨૬—લોદી વંશ.

૧૪૯૮—ફિરંગી લેફ્ટે કલિકટ બંદરે ઉતર્યા.

૧૫૨૬—પાણીપતનું યુદ્ધ. બાબરે હિંદુસ્તાનમાં મુગલ રાજ્ય સ્થાપ્યું.

૧૫૨૬-૧૮૫૭—મુગલ વંશ.

૧૫૨૬-૩૦—આબર, ૧ લો મુગલ બાદશાહ.

૧૫૨૭—ફતેહપુર શિક્કિનું યુદ્ધ અને રાણા સંગની હાર.

૧૫૨૮—બાબરે ચંદેરી લીધું.

૧૫૨૯—આખરે બહાર અને બંગાળા પ્રાંતો જતા.

૧૫૩૦-૫૬—હુમાયું, ૨ જો મુગલ બાદશાહ.

૧૫૩૪—મદેશ્વરનું યુદ્ધ. ૧૫૪૦—કનોજનું યુદ્ધ.

૧૫૪૦-૫૫—હુમાયું નાહો તે દરમ્યાન મૂરવંશ.

૧૫૫૬-૧૬૦૫—અકબર, ૩ જો મુગલ બાદશાહ.

૧૫૫૬-પાણીપતના યુદ્ધમાં બહેરામખાંએ હેમુને હરાવ્યો.

૧૫૬૭-૭૨—અકબરે જેપુર, ચિતોડ વગેરેના રાજાને જતા.

૧૫૭૨—અકબરે ગુજરાત જતું.

૧૫૭૫—અકબરે બંગાળા, બહાર અને ઓરિસ્સા લીધાં. [લીધું.

૧૫૮૬—અકબરે કાશ્મીર લીધું, ૧૫૯૨માં સિંધ, ૧૫૯૪માં કંદહાર

૧૫૯૪—વલંદા હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા. [સ્થપાઈ.

૧૬૦૦—અકબરે અલમદનગર લીધું. બ્રિટિશ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની

૧૬૦૫-૨૭—જહાંગીર, ૪ થો મુગલ બાદશાહ. [કાઠી ધાલી.

૧૬૧૩—અંગ્રેજો સુરત, ખંભાત, ગોધા, અને અમદાવાદમાં બહેપારની

૧૬૧૫—સર ટામસ શે, અંગ્રેજોનો એલચી જહાંગીરના દરબારમાં

૧૬૨૬—મહોબતખાંએ જહાંગીરને કેદ પકડ્યો. [આવ્યો.

૧૬૨૭-૫૮—શાહજહાં, ૫ મો મુગલ બાદશાહ.

૧૬૨૮-૩૦—ખાનજહાં લોદીનું બંડ.

૧૬૩૯—ફ્રાન્સીસ રેએ મદ્રાસ સ્થાપ્યું.

૧૬૫૮-૧૭૦૭—ઔરંગઝેબ, છઠો મુગલ બાદશાહ.

૧૬૫૯—શિવાજીએ અકઝૂલખાંને ખંજર મારી મારી નાખ્યો.

૧૬૬૨—શિવાજીએ શાયિસ્તખાંને મારવાની કોશિશ કીધી.

૧૬૬૪-૮૦—શિવાજી, ૧ જો મરેઠા રાજા. [સ્થપાઈ.

૧૬૬૪—શિવાજીએ સુરત લૂટ્યું. ફ્રેન્ચ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની

૧૬૬૬—શાહજહાંનું મરણ. શિવાજીને દિલ્હી ખોલાવ્યો.

૧૬૭૬—શિવાજીએ કર્ણાટક ઉપર ચઢાઇ કરી જીજી, વેલોર લીધાં.

૧૬૮૦—શિવાજીનું મરણ. શંભાજી ગાદીએ બેઠો.

૧૬૮૬—ઔરંગઝેબે ખીખપુર લીધું. ૧૬૮૭માં ગોવળકોંડા લીધું.

૧૬૮૯—ઔરંગઝેબે શંભાજીને મારી નાખ્યો. રામરામ ગાદીએ બેઠો.

૧૭૦૭—ઔરંગઝેબ મરણ પામ્યો.

૧૭૦૦-૮—શિવાજી ખીખે સતારાની ગાદીએ બેઠો.

૧૭૦૮-૪૮—શાહુજી સતારાની ગાદીએ બેઠો.

૧૭૧૪-૨૦—ખાલાજી વિશ્વનાથ, ૧ લો પેશ્વા. [હોશ્કરની ઉત્પત્તિ.

૧૭૨૦-૪૦—ખાજરાવ ૧ લો, ૨ ને પેશ્વા. ગાયકવાડ, સિંધિયા, અને

૧૭૩૮-૩૯—નાદીરશાહની દિલ્લી ઉપર ચડાઇ. કર્નાટનું યુદ્ધ.

૧૭૩૯—ચિમનાજી આપાએ સાલ્સેટ—સાટી તથા વસઇ લીધાં.

૧૭૪૦—અંબૂર (૧) આગળ દોસ્તઅલી મરેઠાથી હાર્યો.

૧૭૪૦-૬૨—ખાલાજી ખાજરાવ, ૩ ને પેશ્વા.

૧૭૪૨—મરેઠા ચંદા સાહેબને ક્રેદ કરી સતારે લઇ ગયા.

૧૭૪૬—લામોડોનેઇએ મદ્રાસ લીધું, પણ અંગ્રેજને તે પાછું આપ્યું.

૧૭૪૮—અંગ્રેજોએ પોન્ડિચરી ઘેર્યું. પણ ફાવ્યા નહીં. તંજાવરમાં દેવીકોટા વગેરે અંગ્રેજને મળ્યાં. નિઝામુલ્લુધ્દીનું મરણ, અહમદશાહ અબદલીની સરહિંદ આગળ હાર, તથા હિન્દુસ્તાન ઉપર ખીજ સ્વારી, શાહુ ખીજનું મરણ.

૧૭૫૦—અંબૂરનું ખીજનું યુદ્ધ. [હરાબ્યો.

૧૭૫૧—કલાઇવે આર્કટ લીધું. અને આર્ની આગળ રાજા સાહેબને

૧૭૫૨—કાન્નેપાકનું યુદ્ધ. ત્રિચિનોપલીનો ઘેરો, અને અંગ્રેજોનો જય, ચંદા સાહેબનું મરણ. ખાજરાવનું યુદ્ધ. કલાઇવે કોંવેલોંગ અને ચિંગલપટ લીધાં. કલાઇવે વિજાયત ગયો.

૧૭૫૬—કલકત્તામાં ૧૪૬ અંગ્રેજોને ગોંધ્યા, તેમાં ૨૩ જીવતા રહ્યા.

૧૭૫૭—કલાઇવે સુરામ-ઉદ્-દૌલાને પ્લાસીના યુદ્ધમાં હરાબ્યો.

૧૭૫૯—અંગ્રેજોને મઝલીપટ્ટણ મળ્યું.

૧૭૬૦—અંગ્રેજો મીર જાફરને પદબ્રષ્ટ કરી મીર કાસમને નવાબ બનાવ્યો. અંગ્રેજને બર્દવાન, ચિતાગોંગ અને મિદનાપુર મળ્યાં.

વાન્ડિવાશ, ઉદ્-ગીર, પટના (૧) અને ચિન્સુરાનાં યુદ્ધ.

૧૭૬૧—પાણીપતનું ચોથું યુદ્ધ અને મરેઠાની હાર. પટનાનું ખીજનું યુદ્ધ. ખાલાજી ખાજરાવનું મરણ. માધવરાવ, ૪ થો પેશ્વા.

૧૭૬૩—ઘેરીયાનું યુદ્ધ. પટનામાં અંગ્રેજોની કતલ.

૧૭૬૪—બક્સરનું યુદ્ધ. કાલ્પી આગળ શમ-ઉદ્-દૌલા તથા મરેઠાની હાર.

૧૭૬૫—અંગ્રેજોને બંગાળા, બહાર અને ઓરિસ્સાની દીવાની મળી.

૧૭૬૬-૬૯—પહેલો મૈસુર વિગ્રહ (અંગ્રેજ અને હૈદર વચ્ચે).

૧૭૬૬—અંગ્રેજોને ઉત્તર સેરકાર પ્રાંત મળ્યો.

(૧૧૮)

૧૭૬૭—અંબૂર (૩), અંગામ, અને ત્રિનોમાલીનાં યુદ્ધમાં હૈદરની હાર.

૧૭૬૮—મદ્રાસના કરાર. [લીધો.

૧૭૭૨—ચેરકુલીનું યુદ્ધ. માધવરાવ પેશ્વાનું મરણ. હૈદરે કુર્ગ પ્રાંત

૧૭૭૨-૭૩—નારાયણરાવ. ૫ મો પેશ્વા. ૧૭૭૩—નારાયણરાવનું ખૂન.

૧૭૭૪—રેહિલા સાથે લડાઈ. રેગ્યુલેટિંગ આક્ટ.

૧૭૭૪-૮૫—વોરન હેસ્ટિંગ્સ, ૧ લો ગવર્નર-જેનરલ.

૧૭૭૪-૮૫—માધવરાવ નારાયણ, છટ્ટો પેશ્વા.

૧૭૭૫-૮૨—પ્લેસો મરેડી વિઝલ.

૧૭૭૫—સુરતના કરાર. આરાસનું યુદ્ધ. અંગ્રેજને સાલ્સેટ મળ્યો.

૧૭૭૬—પુરંધરના કરાર, પૂના સરકાર તથા અંગાળા સરકાર વચ્ચે.

૧૭૭૮—વાર્ગામના કરાર. અંગ્રેજે માહી લીધું.

૧૭૮૨—સાલ્યામના કરાર, અંગ્રેજ અને પૂના સરકાર વચ્ચે.

૧૭૮૦-૮૪—ખીજે મહેસૂર વિઝલ.

૧૭૮૦—પોન્ડિલોરનું પ્લેસું યુદ્ધ. ગોડડે વસઇ અને અમદાવાદ લીધાં.

૧૭૮૧—પોર્ટોનોવો, પોન્ડિલોર (૨) અને શોલિંધદનાં યુદ્ધ.

૧૭૮૨—કોલેરન આગળ યુદ્ધ. હૈદરનું મૃત્યુ. ટીપુ મહેસૂરની ગાદીએ બેઠો.

૧૭૮૩—ક્રાઇસનું ખીલ. ઈંગ્લેંડમાં અમીરની સલામતે નામંજુર કીધું.

૧૭૮૪—ટીપુએ મંગલૂર લીધું. મંગલૂરના કરાર. પિટનું ખીલ.

૧૭૮૬-૮૩—લોર્ડ કેર્નવોલિસ, ૨ નો ગવર્નર-જેનરલ.

૧૭૮૬—અંગ્રેજોએ પ્યુલેપિનાંગ લીધું.

૧૭૮૮—ટીપુએ ત્રાવણકોર ઉપર હુમલો કીધો.

૧૭૮૦-૮૨—ત્રીજો મહેસૂર વિઝલ.

૧૭૮૧—અરિકેરાનું યુદ્ધ. લોર્ડ કેર્નવોલિસે ટીપુને હરાવ્યો.

૧૭૮૨—શીરગપટ્ટણનો ઘેરો તથા કરાર. અંગ્રેજે મલબાર, ઈંડીગલ, સાલેમ લીધાં.

૧૭૮૩-૮૮—સર જોન શોર, ૩ નો ગવર્નર-જેનરલ.

૧૭૮૫—કુંદલાનું યુદ્ધ. માધવરાવ નારાયણ પેશ્વાએ આપધાત કીધો.

૧૭૮૫-૧૮૧૮—ખીજે બાજીરાવ, ૭ મો પેશ્વા.

૧૭૮૫—નાના ફડનવિસને કેદ કીધો અને પાછળથી છોડ્યો.

૧૭૮૮-૧૮૦૫—લોર્ડ મોર્નિંગ્ટન, ૪ થો ગવર્નર-જેનરલ.

૧૭૮૮—ચોથો મહેસૂર વિઝલ, સદાશીર અને માલવેલીનાં યુદ્ધ.

- શ્રીરંગપટ્ટણનો ઘેરો, દીપનું મરાજું. મહેસૂરની જીત.
- ૧૮૦૦—નાના ફડતવિસનું મરણ. અંગ્રેજો તાંતવર લીધું.
- ૧૮૦૧—ઉજ્જન, ઇંદોર અને પૂનાનાં યુદ્ધો. કર્ણાટક જોડી દીધું.
- ૧૮૦૨—વસંધના કરાર. અંગ્રેજો છુદ્દલખડ અને સુરત લીધાં.
- ૧૮૦૩—બાજીરાવને ગાદી પાછી મળી. બીજો મરેઠી વિઝાહ. અંગ્રેજો અહમદનગર લીધું. અસાધ, દિલ્હી, આગ્રા, લાસવારી, અને આગામનાં યુદ્ધો. દેવગામ અને સર્વ અંગેગામના કરાર. અંગ્રેજોએ કટક, બાલાસોર, દિલ્હી, ભરૂચ લીધાં.
- ૧૮૦૪-૫—ત્રીજો મરેઠી વિઝાહ (૪૦ હોલકર અને અંગ્રેજ વચ્ચે).
- ૧૮૦૪—ડીગ અને ફરકાબાદનાં યુદ્ધ. જસવંતરાવ હોલકરની હાર.
- ૧૮૦૫—લોર્ડ લેઇકે ભરતપુરને ઘેરો ધાલ્યો, પણ ફાળ્યો નહીં.
- ૧૮૦૫-૭—લોર્ડ કેર્નવોલિસ (બીજી વાર). એનું મરણ. સર જયોર્જ બાર્લો, ૫ મો ગવર્નર-જેનરલ.
- ૧૮૦૬—વેલોરમાં બંડ; કર્નલ ગિલેસ્પીએ તે સમાવી દીધું.
- ૧૮૦૭-૧૩—લોર્ડ મિન્ટો, ૬ઠો ગવર્નર-જેનરલ.
- ૧૮૦૮—અંગ્રેજો ત્રાવણકોર લીધું પણ ૧૮૧૩માં પાછું આપ્યું.
- ૧૮૦૯—અંગ્રેજો રણજીતસિંગ તથા સિંધ, ઇરાન અને કાબુલના રાજા સાથે કરાર કર્યા.
- ૧૮૦૯-૧૦—અંગ્રેજો ફ્રેંચ ચાંચીઆને હરાવી છુદ્દા, રોડીગેઝ અને
- ૧૮૧૪-૨૩—માર્કિસ આર્લ હેરિંગ્સ, ૭ મો ગવર્નર-જેનરલ.
- ૧૮૧૫-૧૬—નેપોળ અથવા ગુરખા વિઝાહ.
- ૧૮૧૬—આલ્મોરા તથા મકવાનપુરનાં યુદ્ધ. ગુરખાઓની હાર.
- ૧૮૧૭-૧૮—ચોથો મરેઠી વિઝાહ. અંગ્રેજો અમદાવાદ મળ્યું.
- ૧૮૧૭—ખડકી, સિતાબાલી, નાગપુર, અને માહિદપુરનાં યુદ્ધ. અ-
- ૧૮૧૮—કોરગામ અને આઘીનાં યુદ્ધ. પૈથ્થનો અંત, મદેશ્વરના કરાર. અંગ્રેજોને ખાનદેશ, અજમેર, પૂના, ઉત્તર કોંકણ, મહારાષ્ટ્ર અને નર્મદાની પાસેના જિલ્લા મળ્યા.
- ૧૮૨૩-૨૮—લોર્ડ આર્મહર્સ્ટ, ૮ મો ગવર્નર-જેનરલ.
- ૧૮૨૩-૨૬—પ્રથમી બ્રહ્મી વિઝાહ. ૧૮૨૪—અંગ્રેજોને મલકા મળ્યો.
- ૧૮૨૫—પગામનું યુદ્ધ, [રમીઅરે ભરતપુરને ઘેરી સર કર્યું.
- ૧૮૨૬—ચેન્નાયુના કરાર. બરાખપુરમાં બંડ. અંગ્રેજ સરદાર કોમ્પ-

- ૧૮૨૮-૩૬—લોર્ડ ઉવિટ્યમબેન્ટિંક, ૯ મો ગવર્નર-જેનરલ.
 ૧૮૨૯—સતીનો ચાલ બંધ પાડ્યો. ઠગ લોકોનો નાશ કરીધો.
 ૧૮૩૬-૪૨—લોર્ડ આર્કલન્ડ, ૧૦ મો ગવર્નર-જેનરલ.
 ૧૮૩૪—કમ્પનીને નવી સનદ મળી, કુર્ગ પ્રાન્ત છતી લીધો.
 ૧૮૩૮—અંગ્રેજ, રણજીતસિંગ અને શાહ શખ વચ્ચે કરાર.
 ૧૮૩૯—શાહ શખને કંદહારની ગાદી મળી. રણજીતસિંગનું મરણ.
 અંગ્રેજે ગીજની હત્યું, અને કાબૂલ લીધું. પર્વાનનું યુદ્ધ.
 ૧૮૪૧—કાબૂલમાં ફિત્તૂર; મેકનોટન સાહેબનું ખૂન. હિંડોંગ મળ્યું.
 ૧૮૪૦-૪૨—ચીન જોડે વિગ્રહ. ૧૮૪૨—નાનકીનના કરાર. અંગ્રેજને
 ૧૮૪૨-૪૪—લોર્ડ એલેનબરો, ૧૧ મો ગવર્નર-જેનરલ.
 ૧૮૪૨—જે. પોલકની કાબૂલ ઉપર ચડાઇ. અંગ્રેજનું અફઘાનિસ્તાન
 ૧૮૪૨-૪૩—સિંધ વિગ્રહ. છોડીને આવ્યું.
 ૧૮૪૩—મીઆની અને હૈદ્રાબાદનાં યુદ્ધ. સિંધ જોડી દીધું. ગ્વા-
 લિયર વિગ્રહ. મહારાજપુર તથા પનીઆરનાં યુદ્ધ.
 ૧૮૪૪-૪૭—લોર્ડ હાર્ડિંગ, ૧૨ મો ગવર્નર-જેનરલ.
 ૧૮૪૫-૪૬—પહેલો સીખ અથવા પંજાબ વિગ્રહ.
 ૧૮૪૫—મૂઝફ્ફી તથા ફિરોજશાહનાં યુદ્ધ.
 ૧૮૪૬—અલિવાલ તથા સોઆકીનનાં યુદ્ધ. લાહોરના કરાર.
 ૧૮૪૮-૫૬—લોર્ડ હલ્લેસી, ૧૩ મો ગવર્નર-જેનરલ.
 ૧૮૪૮-૪૯—બીજો સીખ અથવા પંજાબ વિગ્રહ.
 ૧૮૪૮—મુલતાનનો ઘેરા. કિનેરી, સદુસામ, અને રામનગરનાં યુદ્ધ.
 સતારા બ્રિટિશ રાજ્યમાં ભેળી દીધું. [સાથે ભેળી દીધું.
 ૧૮૪૯—ચિલિયનવાલા અને ગ્રજરાતનાં યુદ્ધ. પંજાબ અંગ્રેજ રાજ્ય
 ૧૮૫૨-૫૩—બીજો બ્રહ્મી વિગ્રહ. ૧૮૫૨—પેશુ પ્રાંત જોડી દીધો.
 ૧૮૫૩—રંગુન, માટીઆન, બસીન, ત્રોમ, નાગપુર, તથા ઝાંસી
 બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે ભેળી દીધાં. અંગ્રેજે નિગમ પાસે
 વરાડ પ્રાંત લહેણાને પેટ લીધો. કમ્પનીને નવો પટો મળ્યો.
 ૧૮૫૬—અયોધ્યા પ્રાંત બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે ભેળી દીધો.
 ૧૮૫૬-૬૧—લોર્ડ કેનિંગ, ૧૪ મો ગવર્નર-જેનરલ.
 ૧૮૫૭—સિપાઇઓનો મહાદોષ બળવો.

- ૧૮૫૮—હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય ઇંગ્લેન્ડને સોંપી દીધું.
 ૧૮૬૨—લોર્ડ એલ્થન, ૧૫ મો ગવર્નર-જેનરલ.
 ૧૮૬૪-૬૯—સર જોન લોરેન્સ, ૧૬ મો ગવર્નર-જેનરલ.
 ૧૮૬૯-૭૨—લોર્ડ મેયો, ૧૭ મો ગવર્નર-જેનરલ.
 ૧૭૭૨-૭૬—લોર્ડ નાથાન, ૧૮ મો ગવર્નર-જેનરલ.
 ૧૮૭૫—વડોદરાના રાજા મહારાજ ગાયકવાડને પદભટ્ટ કરીધો.
 ૧૮૭૬-૮૦—લોર્ડ લિટન, ૧૯ મો ગવર્નર-જેનરલ. [ખિતાબ મળ્યો.
 ૧૮૭૭—વિક્ટોરીયા રાણીને “ક્યુસર-ઇ-હિંદ મહારાણી” નો
 ૧૮૭૮—હિંદુસ્તાનમાં લાઇસેન્સ ટેક્સ. સુરતમાં મોટું બંડ. બીજો
 ૧૮૮૦—ત્રીજો અફઘાન વિગ્રહ. [અફઘાન વિગ્રહ.
 ૧૮૮૦-૮૪—લોર્ડ રિપન, ૨૦ મો ગવર્નર-જેનરલ.
 ૧૮૮૨—સ્થાનિક સ્વરાજ્યની યેજના (તા. ૧૮મી મે).
 ૧૮૮૪ ડી.—લોર્ડ હાર્ડિન, ૨૧ મો ગવર્નર-જેનરલ.
 ૧૮૮૫—મુંબઈમાં નેશનલ કોંગ્રેસ (પ્રથમ સમાજ) (૧).
 ૧૮૮૬—કલકત્તામાં નેશનલ કોંગ્રેસ (૨).
 ૧૮૮૭—મદ્રાસમાં નેશનલ કોંગ્રેસ (૩).
 ૧૮૮૬—બ્રહ્મ દેશ અંગ્રેજ રાજ્ય સાથે જોડી દીધો. ઈનકમ ટેક્સ.
 ૧૮૮૮ ડી.—લોર્ડ લેન્સડાઉન, ૨૨ મો ગવર્નર-જેનરલ. અલાહ-
 આદમાં નેશનલ કોંગ્રેસ (૪).
 ૧૮૮૯—સુરતમાં ભયંકર આગ. (તા. ૬મી એપ્રિલ).

હિંદુસ્તાનનાં બાર મહાતાં દેશો રાજ્યો.

(૧) હૈદરાબાદનો નિઝમ.	(૭) જોધપુરનો મહારાજા.
(૨) ગ્વાલિયરનો મહારાજા સિં-	(૮) ઇંદોરનો મહારાજા હોલ્કર.
(૩) વડોદરાનો ગાયકવાડ. [ધિયા.	(૯) પતિયાળાનો મહારાજા.
(૪) જેપુરનો મહારાજા.	(૧૦) ઉદેપુરનો મહારાજા.
(૫) ત્રાવણકોરનો મહારાજા.	(૧૧) ભરતપુરનો મહારાજા.
(૬) કાશ્મીરનો મહારાજા.	(૧૨) ભોપાળની બેગમ.

ભરતખંડની ભૂગોળ.

સીમા.—ઉત્તરે, હિમાલય પર્વત; પૂર્વે, બ્રહ્મદેશ અને ખંગાળાનો ઊપ-સાગર; દક્ષિણે, હિન્દી મહાસાગર; પશ્ચિમે, અરબ્બીસમુદ્ર, બલુચિસ્તાન અને અફઘાનીસ્તાન. એની ઉત્તર દક્ષિણ વધારેમાં વધારે લંબાઈ ૧૯૦૦ માઈલ છે અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઈ ૧૮૦૦ માઈલ છે. એની કુલ વસ્તી ૨૫૫ કરોડને સુમારે છે.

દ્વીપકટિપો:—કાઠીઆવાડ, કચ્છ અને ખંભાતના અખાતની વચ્ચે છે; મલાયા, એ હિંદુસ્તાનની છેક પૂર્વે છે.

ભૂશિરો:—દીવ, કાઠીઆવાડની દક્ષિણે, કન્યાકુમારી, હિંદુસ્તાનની છેક દક્ષિણે; ડંડા, સિંહલદ્વીપની દક્ષિણે, પેડો, સિંહલદ્વીપની ઉત્તરે; પાલમાયરાસ, ઓરિસ્સામાં; દિવે અને કાલીમીર, કોરામાંડલ કિનારા ઉપર; નિગ્રેસ, પેગુનીનેજ્ઞત્યે.

ટાપુઓ:—સિંહલદ્વીપ, હિંદુસ્તાનની દક્ષિણે; આન્દામાન, (૫૦ શેઠ પોર્ટલેર, અહીં ગુન્ડેગારને કાળે પાણીએ ચ્હડાવે છે) અને નિકોબાર, ખંગાળાના ઊપસાગરમાં; લક્ષદ્વીપ અને માલદ્વીપ, અરબ્બી સમુદ્રમાં.

પર્વતો:—હિમાલય (સૌથી ઊંચું શિખર, એવરેસ્ટ, ઊંચાઈ ૨૯૦૦૦ ફીટ), ટીબેટ અને હિંદુસ્તાનને જૂડા પાડે છે; કારાકોરામ એ કાશ્મીરની ઉત્તરે છે; સુલેમાન અને હાલા એ પશ્ચિમમાં છે; અરવલ્લિ, મુખ્ય શિખર આખ, રજપૂતાનામાં; ધાટ (પૂર્વ અને પશ્ચિમ); નીલગિરિ, એ મલેસૂરની દક્ષિણે છે; વિન્ધ્યા, એ નર્મદાની ઉત્તરે; સાતપુડા એ નર્મદાની દક્ષિણે છે.

સમુદ્ર, અખાત, સામુદ્રધુની વગેરે:—હિંદી મહાસાગર; અરબ્બી સમુદ્ર; કચ્છનું અખાત; ખંભાતનું અખાત; ખંગાળાનો ઊપસાગર; માદ્રાયાનનું અખાત. બ્રિટિશ બ્રહ્મદેશમાં; મનારનું અખાત અને પાકની સામુદ્રધની, એ સિંહલદ્વીપ અને હિંદુસ્તાનની વચ્ચે છે.

સરોવરો:—ચિટ્કા, ઓરિસ્સાને કિનારે; પુલિકટ, કોરામાંડલ કિનારે; સંભર અને સર, રજપૂતાનામાં; મંચર, સિંધમાં; કૌલર, ગોદાવરી અને કૃષ્ણાની વચ્ચે; વૃત્તર, કાશ્મીરમાં છે.

નદીઓ.—**બ્રહ્મપુત્ર**, એ હિમાલય પર્વતમાંથી નીકળી ગંગાના પૂર્વ મૂળ સાથે મળી બંગાળના બિપ્રસાગરમાં પડે છે. **ગંગા** (એના કાંઠા રામગંગા, ગોમતી, ગોઆ, ગંડક, અને કુશી. જમના, સોન અને હુગ્લી), એ હિમાલય પર્વતમાંથી નીકળી બંગાળના બિપ્રસાગરમાં પડે છે; **ગોદાવરી**, તાસિક આગળથી નીકળી, બંગાળના બિપ્રસાગરમાં પડે છે. **મહાનદી**, એ મધ્યપ્રાન્તોમાંથી નીકળે છે; **કૃષ્ણા**, એ મહાબલેશ્વર-માંથી નીકળે છે; ઉત્તર અને દક્ષિણ **પનાર**, એ મહૈસૂરમાંથી નીકળે છે; **કાવેરી**, એ કુર્ગમાંથી નીકળે છે; અને એ પાંચો બંગાળના બિપ્રસાગરમાં પડે છે; **ઈરાવતી**, એ બ્રહ્મદેશમાં થઈ માર્ટાણાનના અ-ખાતને મળે છે; **નર્મદા**, એ રામધટની પાસેથી નીકળે છે; **તાપ્તી**, એ સાતપ્રકામાંથી નીકળે છે; **સાબરમતી** અને **મહી**, એ ગુજરાત-માંથી નીકળે છે; અને એ ચારે નદી ખંભાયતના અખાતને મળે છે; **લૂની**, રજપૂતાનામાં થઈ કચ્છના અખાતને મળે છે; **સિન્ધુનદ** (કાં-ટા જહેલમ, ચીનાબ, રાવી, બીઆસ અને સતલજ), એ હિમાયલ પર્વતમાંથી નીકળી અરબી સમુદ્રને મળે છે.

ભરતખંડના રાજકીય વિભાગ.

(૧) બ્રિટિશ રાજ્ય; (૨) દેશી રાજ્ય; (૩) સ્વતંત્ર સંસ્થાનો; (૪) પરદેશી રાજ્ય.

આખા ભરતખંડ ઉપર ગવર્નર-જેનરલ રાજ્ય કરે છે; અને તેના તાબા નીચે બંગાળ, વાયવ્ય પ્રાંતો. અયોધ્યા, અને પંજાબ, એ ભાગો ઉપર લેફ્ટેનન્ટ-ગવર્નરનો અધિકાર છે; મધ્ય પ્રાન્તો, બ્રિ-ટિશ બ્રહ્મદેશ, અને આસામ એઓ ઉપર ચીફ કમીશનરનો અધિકાર છે; મુગ્ધ અને મદ્રાસ ઇલાકા ઉપર ગવર્નરનો અધિકાર છે; લંકા બેટને “ક્રાઉન કોલોની” કહે છે અને તેના ઉપર કોલોનિયલ આધિસત્થી નીમાયલો ગવર્નર રાજ્ય ચલાવે છે. તેને ભરતખંડના ગવર્નર-જેનરલ સાથે નિસ્ખત નથી.

(૧). બ્રિટિશ હિંદુસ્તાન.

એના મુખ્ય ૧૨ ભાગ કીધા છે:—(૧) બંગાળા* (શુદ્ધ બંગાળા, બહાર, ઓરિસ્સા અને છોટા નાગપુર); (૨) આસામ; (૩) વાયવ્ય પ્રાન્તો; (૪) અયોધ્યા; (૫) પંજાબ; (૬) મધ્ય પ્રાન્તો; (૭) મુંબઈ ઇલાકો; (૮) મદ્રાસ ઇલાકો; (૯) અલ્હદેશ; (૧૦) અજમેર; (૧૧) વરાહ; (૧૨) કુર્ગ.

૧. બંગાળા. એના ચાર ભાગ છે:—(૧) શુદ્ધ બંગાળા, (૨) બહાર, (૩) ઓરિસ્સા અને (૪) છોટા નાગપુર.

મું શેહેરો.—(૧) શુદ્ધ બંગાળામાં:—કલકત્તા, હુગ્લી નદી ઉપર (રાજધાની), પ્લાસી (રણક્ષેત્ર), દાકા, ચિતાગોંગ, મૂર્શીદાબાદ, બર્દવાન, ચિન્મુરા, મિદનાપુર, ચંદ્રનગર (ફ્રેંચનું). (૨) બહારમાં:—પટના, ગંગા નદી ઉપર, બહાર, ગયા (યાત્રાનું સ્થળ), મોંગીર, બકસર (રણક્ષેત્ર). (૩) ઓરિસ્સામાં:—કટક, મહા નદી ઉપર, બાલસોર, પુરી અથવા જગન્નાથ, મહા નદી ઉપર, (યાત્રાનું સ્થળ). (૪) છોટા નાગપુરમાં:—હઝારીયાગ (લસ્કર રહે છે).

૨. આસામ.—મું શેઠ ગૌહતી (અલ્પપુત્ર પર), શિલાંગ (રાજ્યનું સ્થળ), ચેરાપુંજી (એમાં આખી દુનિયા કરતાં સૌથી વધારે વરસાદ પડે છે, લગભગ પરર ઈંચ સુધી); નૌગાંગ, લક્ષ્મીપુર.

૩. વાયવ્ય પ્રાન્તો.—મું શેહેરો.—બનારસ અથવા કાશી, ગંગા નદી ઉપર (યાત્રાનું સ્થળ), અલાહાબાદ અથવા પ્રયાગ, ગંગા અને જમનાના સંગમ ઉપર (યાત્રાનું સ્થળ), કલકત્તપુર, ગંગા નદી ઉપર, આગ્રા, જમના ઉપર. કનોજ, ફરકાબાદ (રણક્ષેત્રો), મથુરા, જમના ઉપર (યાત્રાનું સ્થળ).

* બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનના અસલ ત્રણ ઇલાકા હતા—બંગાળા, મુંબઈ અને મદ્રાસ. એ ત્રિભાગો હજી સુધી લશ્કરી ખાતામાં કાયમ છે. મુંબઈ અને મદ્રાસ ઇલાકા સિવાય બાકીના બ્રિટિશ હિંદુસ્તાનના ભાગને બંગાળા ઇલાકામાં ગણવામાં આવે છે. “બંગાળા” એ ત્રણ અર્થમાં લેવાય છે—(૧) મુંબઈ અને મદ્રાસ ઇલાકા સિવાયનું બાકીનું બધું બ્રિટિશ હિંદુસ્તાન; (૨) બંગાળા (શુદ્ધ બંગાળા, બહાર, ઓરિસ્સા, અને છોટા નાગપુર); (૩) એકલું શુદ્ધ બંગાળા.

૪. અયોધ્યા.—મું શેઠ લખનોર, ગોમતી ઉપર, અયોધ્યા, અને દૈન્યાદ.

૫. પંજબ.—મું શેઠ:—લાહોર, રાવી નદી ઉપર, સોઆ-લિન (રણુક્ષેત્ર), અમૃતસર (શાસો અને રેશમી લૂગડાંનાં કારખાનાં), રાવલપિંડી (લશ્કર રહે છે), ગુજરાત (રણુક્ષેત્ર), પેશાવર (લશ્કર રહે છે), મુલતાન, કાંચા (એનું અસલ નામ નગરકોટ, એમાં ઊંચી સ્ત્રાયાય છે), સિમ્લા (સારી હવા), અંબાલા (લશ્કર રહે છે), લુધીઆના (શાલનાં કારખાનાં), અલિવાલ, ફિરોજશાહ, મુઝ્કી, અને સ્થાનેશ્વર (એ ચાર રણુક્ષેત્રો), દિલ્હી, જમના ઉપર, પાણીપત, કર્નાલ, સરહિંદ એ (રણુક્ષેત્રો).

૬. મધ્ય પ્રાંતો.—મું શેઠ:—નાગપુર, સંયત્રપુર (હીરાની ખાણ), જળપુર (કાલસાની ખાણો), યુદ્ધાનપુર, સિતાબાદી (રણુક્ષેત્ર).

૭. મુંબઈ ઇલાકો.—એના મુખ્ય ચાર ભાગ કીયા છે:—(૧) સિંધ; (૨) મુંબઈ; (૩) મુંબઈનો ઉત્તર વિભાગ; (૪) મુંબઈનો દક્ષિણ વિભાગ.

(૧) સિંધ. મું શેઠ:—કરાંચી (ખંદર), ઠકા, હૈદરાબાદ અને મિચાની (રણુક્ષેત્રો), જમરકોટ, શિકારપુર.

(૨) મુંબઈ. એ હિંદુસ્તાનમાં ધણું નામીયું શહેર છે. એની સાથે સાષ્ટી ખેટ સડકથી ભેળી દીધો છે. એલિફન્ટા, એ મુંબઈ ખંદરમાં નાનો ખેટ છે.

(૩) મુંબઈનો ઉત્તર વિભાગ.—એના ૮ વિભાગ છે:—કોલાબા, મું શેઠ અલીબાગ; થાણા અથવા ઉત્તર કોંકણ—મું શેઠ થાણા, કલ્યાણ, અને વસઈ; સુરત—મું શેઠ સુરત, એમાં અંગ્રેજો ૧૬૧૨માં પહેલી કોઠી ધાલી; ભરૂચ—મું શેઠ ભરૂચ; ખેડા—મું શેઠ નડીયાદ; અમદાવાદ, મું શેઠ અમદાવાદ, ગોધા, અને ઘોલેરા (૩); ખાનદેશ—મું શેઠ ધુળીઆ; નાસિક—મું શેઠ નાસિક, યાત્રાનું સ્થળ છે.

(૪) મુંબઈનો દક્ષિણ વિભાગ.—એના ૯ વિભાગ છે:—અહમદનગર, મું શેઠ અહમદનગર; પુના, મું શેઠ પુના, ખડકી અને કોરગામ (રણુક્ષેત્રો), સિંહધડ, અને પુરધર; સતારા, મું શેઠ સતારા, મહાબલેશ્વર (હવાનું ઠેકાણું); શોલાપુર (વેપારનું મથક),

પાંદરપુર (પાત્રાનું સ્થળ); કલાદગી, મું શેં ભાગલકોટ, અને ખીન્તપુર; બેલગામ, મું શેં બેલગામ; ધારવાડ, મું શેં ધારવાડ (૩); ઉત્તર કેનેરા, મું શેં કારવાડ, કુમ્તા, હોનાવાડ; રત્નાગિરિ મું શેં રત્નાગિરિ, વિંગોલી (અંદર).

એડન (અમસ્તાનની દક્ષિણે) મુંઅધને તામે છે.

૮. મદ્રાસ ઇલાકા.—એના મુખ્ય ૬ ભાગ કીધેલા છે; (૧) સરકાર્સ (અગાઉ એને ઉત્તર સરકાર કહેતા). મું શેં ગંજમ, રસલકોંડા, સીકાકોલ (મલમલ) અને રાજમાહેન્દ્રી (ગોદાવરીના મુખ આગળ); (૨) કૃષ્ણા—મું શેં મજલીપટ્ટણ (૩નો વ્યાપાર)" અને એલોર (શેતરજી); (૩) કર્ણાટક—મું શેં નેલોર, અને ઓંગોલ (લક્કર રહે છે); ઉત્તર આર્કટ—મું શેં આર્કટ, વેલોર, આર્ની (રણક્ષેત્ર); મદ્રાસ, એ ઇલાકાનું મુખ્ય શહેર છે. ચિંગલપટ, પુલિકટ, કડપા (લક્કર રહે છે); (૫) દક્ષિણ આર્કટ—મું શેં કલ્લોર, ફોર્ટ-સેન્ટ ડેવિડ, પોર્ટોનોવો (રણક્ષેત્ર તથા લ્હોખંડનું કામ), તંજાવર, ટ્રાંકોવેગાર, ત્રિચિનોપલી; (૬) દક્ષિણ કેનેરા—મું શેં કલિકટ (સાગ, મરી, નાળીએર) કાનાનોર, ટેલીચરી (અંદર), કોચિન, ક્રોઇ-મખ્દૂર, ઉતાકામંડ (સારી હવા).

૯. બ્રહ્મદેશ.—એ દેશના આરાકાન અને ટિનાસરીમ પ્રાન્તો અંગ્રેજને ૧૮૨૬ માં મળ્યા, અને પેગુ ૧૮૫૨ માં બ્રિટિશ રાજ્ય સાથે સંયોજી દીધો. બાકીનો ભાગ અંગ્રેજ સને ૧૮૮૬માં રાજા થીએને હરાવી જીતી લીધો; એમાં માંડલે, અમરપુર, આવા, અને ભામો, એ મુખ્ય શહેરો છે.

આરાકાન.—મું શેં અકિયામ (ચોખા), આરાકાન; પેગુ—મું શેં રંગૂન, બસીન, પ્રોમ, હોનાખ્યુ, અને ડલહૌસી. ટિનાસરીમ—મું શેં મોલમીન, માટાયાન, આમ્હરટ્ટે, ટેવોય, અને મંજીર્.

૧૦. અજમેર—એને વાયવ્ય પ્રાંતોમાં દાખલ કીધું છે. એ ગવર્નર-જેનરલની સત્તા નીચે છે. મું શેં અજમેર.

૧૧. વરાડ પ્રાંત.—નિજમે અંગ્રેજોને એ દેવાને પેટે આપ્યો છે. મું શેં ઊમરાવતી, અકોલા, અસાઇ (રણક્ષેત્ર), ઇલીયપુર, આગ્રીમ (રણક્ષેત્ર).

૧૨. કુર્ગ.—એ પ્રાન્ત સન ૧૮૩૪માં અંગ્રેજોએ પોતાના રા-

ન્ય સાથે સંયોજી દીધો. મું શેં મફરા.

સિંહલદ્વીપ.—મું શેં કોલમ્બો, કાન્ડી, ગેલી, અને ત્રીકોમાલી.

સ્ટ્રેઈટ્સ સેટલમેન્ટ્સ.—એમાં પુલો પિનાંગ અથવા પ્રિન્સ આલ્ વેલ્સ ટાપુ (મું શેં બ્યોર્ન ટાઉન), પ્રેવિન્સ વેલ્લે, મલાક્કા, સિંગાપુર અને પીરક એટલા સમાયલા છે.

(૨) દેશી રાજ્યો.

બંગાળના તાબામાં.—સિખિમ, કુચ બહાર, અને મણીપુર.

વાયવ્ય પ્રાંતોમાં.—રામપુર, અને ઘઢવાલ.

પંજબમાં.—કાશ્મીર. મું શેં શ્રીનગર (શાલનાં કારખાનાં), ભાવલપુર, પતિયાળા વગેરે.

રજપુતાનામાં.—(૧) જોધપુર અથવા મારવાડ. મું શેં જોધપુર. (૨) જેપુર. મું શેં જેપુર; (૩) ઊદેપુર અથવા મેવાડ. મું શેં ઉદેપુર, ચિતોડ; (૪) શિરોહીમાં આસુ પર્વત છે. તે હવાનું ઠેકાણું છે. એ બધા ઉપર અધિકાર ચલાવનાર ગવર્નર-જેનરલનો એજન્ટ ધણેખરે એમાં રહે છે (૫) બીકાનીર અને જેસલમીર; (૬) ભરતપુર. મું શેં ભરતપુર.

મધ્ય હિંદ એજન્સિમાં.—પૂર્વે, રેવા અને છુદેલખંડ; ઉત્તરે, ગ્વાલિયર અથવા સિન્ધિયાનું રાજ્ય. મું શેં ગ્વાલિયર, નીમચ, અને ઉજ્જન; દક્ષિણે ભોપાળ; અને હોટકરનું રાજ્ય, મું શેં ઇંદોર.

મધ્ય પ્રાંતોમાં.—નિજમનું રાજ્ય. એ સઘળાં દેશી રાજ્યોમાં મહોટું છે. એનાં મુખ્ય શહેરો:—હૈદરાબાદ, શીકંદ્રાબાદ, બોલારમ (એ એમાં નિજમનું લશ્કર રહે છે), ગોવળકોંડા, વરંગુળ, બીદર, ઔરંગાબાદ (ગોદાવરી ઉપર), દોલતાબાદ.

પશ્ચિમમાં.—ખેરપુર. સિન્ધની ઉત્તરે, કચ્છ; મું શેં લુજ અને માંડવી (મંદર); ગુજરાત. એના પેટામાં ગાયકવાડનું રાજ્ય મું શેં વડોદરા, અને ડીસા; કાઠીઆવાડ. મું શેં રાજકોટ, ભાવનગર, પોરબંદર, દારકા (યાત્રાનું સ્થળ); સોમનાથ, જુનાગઢ. (એમાં ગિનીર પર્વત છે, તેમાં જૈન દહેરાં છે. ખંભાત; હાલિજુપુર; મહીકાંડા; રવાકાંડા વગેરે.

મહારાષ્ટ્રમાં.—કોટહાપુર, સાવંતવાડી, જાંજીરા વગેરે.
 મદ્રાસ ઇલાકામાં.—મહમુર. મું શેં શ્રીરંગપટ્ટણ, મંગલૂર;
 કોચીન—મું શેં ટ્રિચુર; ત્રાવણકોર—મું શેં ત્રિવાંદ્રમ.

(૩) સ્વતંત્ર રાજ્યો.

નેપાળ—મું શેં ખટ્તમંડુ, લલિતપટ્ટણ, મકવાનપુર (રણસેત્ર,
 ભૂતાન—મું શેં પનાખા અને ટારીચૂડન.

(૪) પરદેશી રાજ્યો.

કેન્થ તાખામાં:—ચંદ્રનગર, દગ્લી નદી ઉપર; ચેનોન, ગોદા-
 વરીના મુખ આગળ; પોન્ડીચરી અને કેરીકલ, કોરોમાંડલ કિનારે,
 માડી, મલબાર કિનારે. ફિરંગીઓના તાખામાં:—ગોઆ, મલબાર
 કિનારે; દમ્મણ, મુંબઈની ઉત્તરે; દીવ, ઠાડીઆવાડની દક્ષિણે.

ખેતીની નિપજ.—ધકં-વાયવ્ય પ્રાંતે અને પંજાબમાં. ચો-
 ખા-અંગાળામાં. બાજરી-દક્ષિણમાં. કપાસ-અંગાળા, આસામ, બ્રહ્મ
 દેશ, નાગપુર અને વરાડમાં. ગળી-અંગાળામાં. અરીણુ-અંગાળા, બ-
 હાર અને માળવામાં. બુદ-નીલગિરિ ઉપર. મહા-આસામમાં અને
 હિમાચલ ઉપર. મરી, તજ, ગુંદર, નાળીએર-મલબાર કાંઠે અને
 લંકામાં. ઇમારતી લાકડાં, મુખ્ય સાગ-મલબારના જંગલમાં.

અનિજ પદાર્થ.—લહેાખંડ અને કોલસા-અંગાળા અને જ-
 બલપુરમાં. હીરા-સંબલપુર અને ગોવળકાંડામાં. મીઠું-સંભર સરો-
 વરમાંથી નીકળે છે, અને મદ્રાસને કિનારે દરીઆના પાણીનું બનાવે-
 છે. સિંધવ-રજપુતાના અને પંજાબમાં.

NOTICE.

The following books can be had from the following gentlemen:—

Mr. Lalitáshanker L. Vyása, Nágarfaliá, Surat.

Mr. Náthábhái Nárottamdas, Pundole's Street, Surat.

Mr. Kursondás Nárondás, Book-seller, Surat:—

An Epitome of Indian History (Specially designed for High School Standard IV., to which is added the "System of Government in India"). Fourth Edition. 0—12—0

An Epitome of Indian History,
(ભરાખડો ઇતિહાસ-સર being a translation
of the above) with the Geography of
the country, for the use of Standards
I., II., III., Fourth Edition. 0—10—0

A Brief Sketch of the History of
England (designed for Standards V., VI. and
VII.). Fifth Edition. 1— 0—0

A Self-Instructor to Pope's Homer's
Iliad, lines 1—500. Second Edition. 0—12—0

An Easy Introduction to English
Grammar and Parsing. 0— 3—0

Geography of the World (Gujarati). 0— 4—0

Detailed Geography of India (Gujarati) 0— 2—0

Meanings of the Royal School Primer
with Translation into Gujarati. 0— 3—0

